

Saurashtra University

Re – Accredited Grade 'B' by NAAC
(CGPA 2.93)

Bhoot, Lalita V., 2011, “ગીર વિસ્તારમાં વસતા દેવીપૂજક (વાઘરી) સમુદાયની તરાહ - એક અભ્યાસ”, thesis PhD, Saurashtra University

<http://etheses.saurashtrauniversity.edu/id/936>

Copyright and moral rights for this thesis are retained by the author

A copy can be downloaded for personal non-commercial research or study, without prior permission or charge.

This thesis cannot be reproduced or quoted extensively from without first obtaining permission in writing from the Author.

The content must not be changed in any way or sold commercially in any format or medium without the formal permission of the Author

When referring to this work, full bibliographic details including the author, title, awarding institution and date of the thesis must be given.

Saurashtra University Theses Service
<http://etheses.saurashtrauniversity.edu>
repository@sauuni.ernet.in

© The Author

**ગીર વિસ્તારમાં વસતા દેવીપૂજક (વાઘરી)
સમુદાયની તરાહ
- એક અભ્યાસ**

**"PATTERN OF DEVIPUJAK COMMUNITY
RESIDING IN GIR AREA"
- A STUDY**

પીએચ.ડી. (સમાજશાસ્ત્ર) મહાશોધ નિબંધ

માર્ગદર્શક
ડૉ. હરેશકુમાર એસ. ઝાલા
અધ્યક્ષ
સમાજશાસ્ત્ર ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,
રાજકોટ.

સંશોધક
લલિતા વી. ભુત
એમ.એ. (સમાજશાસ્ત્ર)
આર.પી. ભાલોડિયા
મહિલા કોલેજ,
ઉપલેટા

સમાજશાસ્ત્ર ભવન
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી
રાજકોટ-૫.

૨૦૧૧

આથી પ્રમાણિત કરવામાં આવે છે કે પ્રા. લલિતા વી. ભુત એ “ગીર વિસ્તારમાં વસતા ઢેવીપૂજક (વાઘરી) સમુદાયની તરાહ”- એક અભ્યાસ મારા માર્ગદર્શન નીચે પીએચ.ડી. (સમાજશાસ્ત્ર)ની પદ્વી માટે આ મહાશોધ નિબંધ તૈયાર કર્યા છે. આ સંશોધન તેઓનું મૌલિક સંશોધન છે. જે અન્યત્ર કોઈ પદ્વી માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો નથી કે આ સંશોધનનો કોઈ પણ અંશ કયાંય પ્રસિદ્ધ થયો નથી.

આ મહાશોધ નિબંધ પીએચ.ડી.ની ઉપાધિની જરૂરિયાતના ભાગરૂપે રજૂ કરેલ છે.

સ્થળ : રાજકોટ
તારીખ :

(ડૉ. હરેશકુમાર એસ. ઝાલા)

અધ્યક્ષ
સમાજશાસ્ત્ર ભવન,
સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી,
રાજકોટ.

જાણ સ્વીકાર

સંશોધન એ વૈયક્તિક કાર્ય નથી પણ સહિયારા સહકારનો સ્નેહભર્યો સરવાળો છે. તેમાં સ્વના સહકાર અને મદદની જરૂરિયાત અનિવાર્ય બને છે. પ્રસ્તુત સંશોધન કાર્યમાં સૌ આત્મીય વડિલો-મિત્રોનો પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ સહયોગ બદલ આભાર તથા તેમનું જાણ સ્વીકારી તેમના તરફ કૃતજ્ઞતાપૂર્વકની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

સૌ પ્રથમ મારા મહાનિબંધના સંશોધન કાર્યમાં પથદર્શક સમાજશાસ્ત્ર ભવનના અધ્યક્ષ પરમ વંદનિય ડૉ. હરેશભાઈ એસ. ઝાલા સાહેબને કોટી કોટી વંદન કરું છું. પથદર્શક વગર કોઈપણ અજાણ્યા પંથે પ્રયાણ કરવાનું સંભવ નહીં પણ અશક્ય બની જાય છે. મારા સંશોધન કાર્યમાં માર્ગદર્શન આપી સતત પ્રોત્સાહિત કરી જે મદદ કરી છે તેનો આભાર માનવા માટે શબ્દો ઓછો પડે છે. મારા સંશોધનકાર્ય દરમિયાન આત્મીયતાથી માર્ગદર્શન આપવા બદલ અંતઃરાગપૂર્વક તેઓશ્રીની જાણી છું. કોઈ પૂર્વજન્મના પુણ્યને કારણે જ આવા માર્ગદર્શક મળી શકે.

આ સંશોધનકાર્યનો શુભારંભ કરાવનાર સતત મદદરૂપ પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન આપનાર મુશ્કેલીમાં રસ્તો બતાવનાર ડૉ. કૌશિકભાઈ પંડ્યાનો સહૃદય આભાર કરું છું. તેઓની હું આ સંશોધનકાર્યમાં મદદ કરવા બદલ જાણી છું.

આ સંશોધનકાર્યમાં તન, મન અને ધનથી પ્રેરણા સ્વરૂપ બનનાર તથા તમામ પ્રકારની સુવિધા પૂરી પાડનાર મારા પરમમિત્ર અને આદરણીય એવા ઉપલેટા નગરપાલિકાના પૂર્વ અધ્યક્ષા શ્રી શારદાબેન લાડાણી તથા રમણીકભાઈ લાડાણીની હંમેશા જાણી રહીશ. તેઓના સાથ-સહકાર વગર મારું આ સંશોધન કાર્ય મર્યાદિત સમયમાં પૂર્ણ થઈ શક્યું જ ન હોત.

આ ભગિરથ કાર્યમાં સતત મદદરૂપ અને પ્રોત્સાહન આપનાર મારા પ્રિન્સીપાલ એમ. એન. કાલાવડિયા સાહેબ, જે. એલ. લખધરિયા સાહેબ, મનોજભાઈ રાવલ સાહેબ,

સંગીતાબેન દાવડા, કૈલાસબેન ઉપાધ્યાય, વિનોદભાઈ પરમાર તેમજ અન્ય સ્ટાફમિત્રોનો સહયોગ આભાર વ્યક્ત કરું છું.

મારા સંશોધનનાં ક્ષેત્રીય કાર્યમાં સતત મદદરૂપ બનનાર કુમનભાઈ ખાનપરા સાહેબ, નાયબ મામલતદારશ્રી જૂનાગઢ, જામવાડી પ્રાથમિક શાળાના આચાર્ય કાનજી સાહેબ, દાત્રાણા પ્રાથમિક સ્કૂલના આચાર્ય ભિખુભાઈ પરમાર, સામતભાઈ એમ. સોલંકી, માનપુરા ગામના મંત્રી કે.એન. પીઠિયા સાહેબ, વિરપુર ગામના મંત્રી યુ. બી. દવે સાહેબ, સોમનાથ મંદિરના શરાણાઈવાદક નથુભાઈ મકવાણા, મારો ભાણેજ ઉમેશ કોરડીયા, મારી ફ્રેન્ડ મધુ, દિલીપ રાડીયા તેમજ નામી-અનામી સૌ કોઈનો આ સંશોધનમાં સહકાર આપવા બદલ ખૂબ આભાર વ્યક્ત કરું છું.

મારા વિદ્યા-અભ્યાસમાં સતત રુચિ લઈ મારા જીવનનું ઘડતર કરનાર મારા માતા-પિતા, ભાઈ-ભાભી મારી નાની બહેન કાજલ, -રસિક દલસાણીયા અને નાની ઉંમરે મોટો સાથ આપનાર મારા ભત્રીજાઓ ચીરાગ, સ્વીટુ, તુલસી, મલય, અને મારા વ્હાલા ભાણેજ મીત-મન, ટૂંકમાં કહું તો સમગ્ર કુટુંબીજનો પ્રત્યે કૃતજ્ઞતાની લાગણી અનુભવું છું.

શોધ નિબંધનું સ્વચ્છ-સુંદર અને સુઘડ સમયસર કમ્પ્યુટર ટાઈપીંગ-સેટીંગ કરી આપનાર ‘ત્રિપદા કોમ્પ્યુટર’ના પિનાકીનભાઈ લખતરીયાનો ખૂબ-ખૂબ આભાર માનું છું.

અંતમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે મારા આ કારકિર્દીના ઘડતરરૂપ સંશોધનકાર્યમાં મદદરૂપ થનાર સર્વેનો હું ખરા અંતઃકરાણથી કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભાર માનું છું.

- લલિતા વી. ભુત

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	વિગત	પૃષ્ઠ નંબર
—	પ્રમાણપત્ર	
—	ઋણસ્વીકાર	
—	કોષ્ટકોની યાદી	
પ્રકરણ-૧	સંશોધન આયોજન	૧-૨૭
૧.૧	પ્રસ્તાવના	૨
૧.૨	વિષયની પસંદગી	૪
૧.૩	સંદર્ભ સાહિત્યનાં પૂર્વ અભ્યાસ	૫
૧.૪	સંશોધનની ઉપકલ્પનાઓ	૧૭
૧.૫	સંશોધનના હેતુઓ	૧૮
૧.૬	સંશોધનના પરિવર્તો	૧૯
૧.૭	સંશોધનક્ષેત્ર	૨૦
૧.૮	સંશોધનનું સ્વરૂપ	૨૦
૧.૯	સંશોધન સમસ્યા	૨૧
૧.૧૦	સંશોધનની ઉપયોગીતા	૨૨
૧.૧૧	અભ્યાસની પદ્ધતિઓની પસંદગી	૨૨
૧.૧૨	ક્ષેત્રકાર્યના અનુભવો	૨૫
૧.૧૩	ઉપસંહાર	૨૫
પ્રકરણ-૨	જ્ઞાતિનો અર્થ - સમજૂતી	૨૮-૫૦
૨.૧	પ્રસ્તાવના	૨૯
૨.૨	જ્ઞાતિનો અર્થ	૩૧
૨.૩	જ્ઞાતિની વ્યાખ્યાઓ	૩૨
૨.૪	જ્ઞાતિની લાક્ષણિકતાઓ	૩૩
૨.૫	જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ	૩૮
૨.૬	જ્ઞાતિનું સ્વરૂપ	૩૮

૨.૭	જ્ઞાતિનું વર્તમાન સ્વરૂપ	૪૦
૨.૮	દેવપૂજક જ્ઞાતિ	૪૧
૨.૯	દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિનો સામાજિક ઇતિહાસ	૪૨
પ્રકરણ-૩	સંશોધન ક્ષેત્રનો પરિચય	૫૧-૭૮
૩.૧	પ્રસ્તાવના	૫૨
૩.૨	ગીરપૂર્વ ઇતિહાસ	૫૨
૩.૩	વર્તમાન ગીર	૫૬
૩.૪	અભ્યાસ હેઠળના તાલુકા અને ગામડાનો પરિચય	૬૧
૩.૫	સ્થળસૂચક નકશો	૭૭
પ્રકરણ-૪	માહિતીનું વિશ્લેષણ	૭૯-૧૭૩
૪.૧	પ્રસ્તાવના	૮૧
૪.૨	કુટુંબ વ્યવસ્થા	૮૨
૪.૨.૧	દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં કુટુંબ વ્યવસ્થા	૮૩
૪.૨.૨	જન્મના રિવાજો	૮૩
૪.૨.૩	મરાણનાં રિવાજો	૮૪
૪.૨.૪	દેવીપૂજક જ્ઞાતિની સંસ્કૃતિ	૮૫
૪.૨.૫	કૌટુંબિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ	૮૭
૪.૩	દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં લગ્ન વ્યવસ્થા	૧૦૧
૪.૩.૧	લગ્નની વય મર્યાદા અને ગોઠવાણી	૧૦૨
૪.૩.૨	સગપણ	૧૦૫
૪.૩.૩	દેવીપૂજક જ્ઞાતિની લગ્નવિધિઓ	૧૦૫
૪.૩.૪	છુટાછેડા	૧૧૨
૪.૩.૫	પુનઃ લગ્ન	૧૧૩
૪.૩.૬	દેવીપૂજક જ્ઞાતિનો સંગઠન વિષયક ખ્યાલ	૧૧૫
૪.૩.૭	દેવીપૂજક જ્ઞાતિની શાખ	૧૧૭

૪.૪	શિક્ષણની વ્યવસ્થા	૧૨૫
૪.૪.૧	ઉત્તરદાતાઓનું શિક્ષણ	૧૨૬
૪.૪.૨	બાળકોને શાળામાં ન મોકલવા માટેના કારણો	૧૩૧
૪.૫	આર્થિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ	૧૩૨
૪.૫.૧	દેવીપૂજક જ્ઞાતિની આર્થિક વ્યવસ્થા	૧૩૨
૪.૫.૨	દેવીપૂજક જ્ઞાતિની રાજકીય પરિસ્થિતિ	૧૪૩
૪.૬	ધાર્મિક પરિસ્થિતિ	૧૪૬
૪.૬.૧	દેવીપૂજક જ્ઞાતિની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને વિધિઓ	૧૪૭
૪.૬.૨	દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં સાચ-ખોટ માટે પૂણ્ય દેવાની જુદી-જુદી રીત	૧૫૩
૪.૬.૩	દેવ-દેવીઓમાં વિશ્વાસ	૧૫૪
૪.૬.૪	દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિની શાખો અને તેમની કુળદેવીઓ	૧૫૬
૪.૬.૫	ધાર્મિક કાર્યમાં ભુવાનું મહત્વ	૧૬૨
૪.૬.૬	દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં થઈ ગયેલ મહાન સાધુ-સંતો	૧૬૭
૪.૭	ધાર્મિક તહેવારો અને ઉત્સવો	૧૬૮
પ્રકરણ-૫	અભ્યાસના નિષ્કર્ષો/તારણો	૧૭૪-૧૮૪
૫.૧	પ્રસ્તાવના	૧૭૫
૫.૨	તારણો	૧૮૦
૫.૩	સંશોધનની મર્યાદાઓ	૧૮૧
૫.૪	ભાવિ સંશોધન સૂચિતાર્થો	૧૮૨
૫.૫	ઉપસંહાર	૧૮૩
પરિશિષ્ટ		
—	સંદર્ભસૂચિ	૧૮૫-૧૮૮
—	મુલાકાત અનુસૂચિ	૧૮૮-૨૦૬
—	નકશાઓ	

કોષ્ટક સૂચિ

ક્રમ	કોષ્ટક વિગત	પૃષ્ઠ નંબર
૧	ઘરની મુખ્ય વ્યક્તિ કોણ છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૮૯
૨	કુટુંબના નિર્ણયોમાં સ્ત્રીઓના અભિપ્રાયો કઈ બાબતોમાં લેવામાં આવે છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૯૧
૩	કૌટુંબિક નિર્ણયોમાં યુવાન પુત્ર/પુત્રીનો અભિપ્રાય મેળવવામાં આવે છે કે નહીં તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૯૩
૪	કેવા પ્રસંગોપાત આખું કુટુંબ ભેગું થાય છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૯૪
૬	બાળકોના ભવિષ્ય વિષયક વિચાર દર્શાવતું કોષ્ટક	૯૬
૭	કુટુંબમાં કુસંપના કારણો દર્શાવતું કોષ્ટક	૯૮
૮	કુટુંબમાં ઝઘડાનું સમાધાન કઈ રીતે થાય છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૦
૯	સંતાનોના લગ્ન માટે ઉચીત લગ્નવય કઈ છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૨
૧૦	પુત્ર/પુત્રીના જીવનસાથીની પસંદગી કઈ રીતે થાય છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૪
૧૧	જીવનસાથીની પસંદગીમાં કઈ બાબતોને મહત્વ આપવામાં આવે છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૮
૧૨	લગ્ન કઈ રીતે ઉજવવા જોઈએ તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૦૯
૧૩	લગ્ન પ્રસંગે મુખ્ય ખર્ચ શાની પાછળ થાય છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૧૦
૧૪	આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન અંગે જ્ઞાતિના પ્રતિભાવો દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૧૧
૧૫	છુટાછેડા લીધા વિના બીજા સાથે નાતરું કરી લો છો કે નહીં તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૧૨
૧૬	લગ્નજીવન ખોરવાય ત્યારે બાળકોની વ્યવસ્થા કઈ રીતે કરવામાં આવે છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૧૪
૧૭	દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં સંગઠનનો ઉપયોગ કઈ બાબતોમાં થાય છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૧૫
૧૮	અન્ય જ્ઞાતિનાં લોકો દેવીપૂજક જ્ઞાતિ પ્રત્યે કેવું વલણ દાખવે છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૨૨

૧૯	તમારી જ્ઞાતિમાં ગુનો કરવાની વૃત્તિ વિશેષ છે એવું તમે માનો છો કે નહીં તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૨૩
૨૦	દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં આવેલ પરિવર્તનના કારણો દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૨૪
૨૧	ઉત્તરદાતામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૨૭
૨૨	દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં શિક્ષણ માટેના પ્રયાસો દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૨૮
૨૩	જ્ઞાતિના ઉત્કર્ષ વિકાસ માટેની ભાવી પ્રાધાન્યતા દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૩૦
૨૪	વ્યવસાયની પસંદગી દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૩૩
૨૫	વ્યવસાયમાંથી થતી આવક સંતોષજનક છે કે નહીં તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૩૫
૨૬	આર્થિક ભીંસના સમયે વધારાની મદદ ક્યાંથી મેળવો છો તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૩૬
૨૭	દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીઓ વ્યવસાય કરે છે તે સ્વીકાર્ય છે કે નહીં તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૩૭
૨૮	સ્ત્રીઓ આર્થિક ભૂમિકામાં શું કામ કરે છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૩૮
૨૯	આવકમાંથી બચત કરો છો કે કેમ તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૩૯
૩૦	કુટુંબના વ્યવસાયનું પ્રમાણ દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૪૦
૩૧	વ્યસનથી તમારા જીવનમાં શું અસર થાય છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૪૧
૩૨	આર્થિક આવક મેળવવા માટે કયા પ્રકારનું જીવન ગાળો છો તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૪૨
૩૩	ગરીબી રેખા નીચે જીવતા (બી.પી.એલ.) કૂપન ધરાવો છો કે નહીં તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૪૩
૩૪	ચૂંટણીકાર ધરાવો છો કે નહીં તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૪૪
૩૫	ચૂંટણીમાં કઈ રીતે ભાગ લો છો તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૪૫
૩૬	દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં ધાર્મિક રિવાજ દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૪૮
૩૮	દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં પવિત્ર-અપવિત્ર અંગેનો ખ્યાલ દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૫૧
૩૯	દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં શુકન-અપશુકન અંગેનો ખ્યાલ દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૫૨
૪૦	તમે નૈવેદ્યમાં માનો છો કે નહીં તે દર્શાવતું કોષ્ટક	૧૬૩

૪૧	ભુવામાં માનો છો કે નહી તે દશવિતું કોષ્ટક	૧૬૪
૪૨	ભુવા દ્વારા કેવા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે તે દશવિતું કોષ્ટક	૧૬૫
૪૩	ભુવા શેના દ્વારા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરે છે તે દશવિતું કોષ્ટક	૧૬૬

પ્રકરણ-૧

સંશોધન આયોજન

- ૧.૧ પ્રસ્તાવના
- ૧.૨ વિષયની પસંદગી
- ૧.૩ સંદર્ભ સાહિત્યનાં પૂર્વ અભ્યાસ
- ૧.૪ સંશોધનની ઉપકલ્પનાઓ
- ૧.૫ સંશોધનના હેતુઓ
- ૧.૬ સંશોધનના પરિવર્તો
- ૧.૭ સંશોધનક્ષેત્ર
- ૧.૮ સંશોધનનું સ્વરૂપ
- ૧.૯ સંશોધન સમસ્યા
- ૧.૧૦ સંશોધનની ઉપયોગીતા
- ૧.૧૧ અભ્યાસની પદ્ધતિઓની પસંદગી
- ૧.૧૨ ક્ષેત્રકાર્યના અનુભવો
- ૧.૧૩ ઉપસંહાર

પ્રકરણ-૧

સંશોધન આયોજન

૧.૧ પ્રસ્તાવના :

કોઈપણ સામાજિક સંશોધનના પ્રારંભિક તબક્કામાં સંશોધન યોજના અનિવાર્ય છે. સંશોધન માટે સંશોધનકાર્યને અનુરૂપ કાર્યપદ્ધતિ અને પ્રવિધિઓનું આયોજન વૈજ્ઞાનિક તર્કપૂર્ણ હોવું જોઈએ પૂર્વ વિચારણા અને તૈયારી વિનાનું સંશોધન ધ્યેય સુધી પહોંચી શકતું નથી અને સમય તથા નાણાનો બગાડ થાય છે માટે જ સંશોધકે સંશોધન કાર્યનું આયોજન કરવું જરૂરી છે. પૂર્વ આયોજન એ પ્રવૃત્તિમાં સફળતા મેળવવાની ગુરૂ ચાવી છે. સંશોધકે સંશોધન પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરતી વખતે જરૂરી સાધન -સામગ્રી, માનવશક્તિ, સમય મર્યાદા, નાણાકીય ખર્ચ, માહિતી પ્રાપ્તિ તની રીતોને ધ્યાનપૂર્વક વિચારીને સંશોધનનો આરંભ કરવાં ખૂબ જરૂરી છે.

ભારતીય હિન્દુ સમાજમાં જ્ઞાતિનું આગવું મહત્વ છે. ભારતીય સમાજની પાયાની સંસ્થાઓમાં જ્ઞાતિનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય સમાજમાં મુખ્યત્વે હિન્દુ, મુસ્લિમ, ખ્રિસ્તી, શીખ, બૌદ્ધ, જૈન, પારસી વગેરે ધર્મ સંપ્રદાયના લોકો વસવાટ કરે છે. “ભારતમાં કોઈક ભાગ્યેજ એવા સમુદાય હશે જે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાથી પર હશે” ભારતની કુલ વસ્તીના આશરે ૮૫% લોકો હિન્દુ ધર્મ પાળે છે. બધા ધર્મો કરતાં હિન્દુ ધર્મમાં જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ સવિશેષ જોવા મળે છે. હિન્દુ ધર્મ અનેક જ્ઞાતિઓ અને પેટાજ્ઞાતિઓમાં વહેંચાયેલા છે જેને લીધે અસંખ્ય પેટાજ્ઞાતિયો જોવા મળે છે અને આ દરેક જ્ઞાતિઓ જુદી-જુદી લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે. ભારતીય સમાજમાં જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાએ સામાજિક આંતરસંબંધોને નક્કી કરનાર તેમનું નિયમન કરનાર મહત્વનું પરિબળ છે. ભારતની જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા પોતાની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા સોને લીધે ભારતીય સમાજને અન્ય સમાજોથી ભિન્ન પાડે છે જ્ઞાતિ બદલાયેલા

સામાજિક વાતાવરણમાં પોતાનું આગવું સ્વરૂપ જાળવી રાખે છે દરેક જ્ઞાતિને પોતાના નિતિનિયમો તથા ધારા ધોરણો હોય છે જે જ્ઞાતિના સભ્યો માટે બંધનકર્તા હોય છે. જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા એક યા બીજા સ્વરૂપે મોટાભાગની વસ્તીમાં હજુપણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. પરંતુ આ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાના મૂળમાં અનેક સિદ્ધાંતો રહેલા છે. જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં જ્ઞાતિ દરજ્જા જન્મથી નક્કી થાય છે તેમા વિવિધ સમુહ સ્તરો વચ્ચેના સામાજિક સંબંધો માટે ચોક્કસ અને ખૂબ જ મર્યાદા ભરેલી નિયમાવલીમાં હોય છે. આ સર્વે તત્વો થોડા ઘણા અંશે લગભગ દરેક સમાજમાં જોવા મળે છે.

પ્રાચીન માનવ સાદુ અને સરળ જીવન જીવતો હતો. મોટાભાગે તે ફરતો રહેતો હતો કોઈ એક જગ્યાએ રહેતો ન હતો એ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પોતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાતોની શોધમાં ફરતો રહેતો હતો. માનવી ભટકતું જીવન જીવતાં તેમાંથી ક્રમશઃ સ્થિર જીવન જીવવા લાગ્યા ભટકતા જીવનમાંથી સ્થાયી થયેલા લોકોની રહેણી-કરણી, જીવનશૈલી રીતિ-રીવાજો, રૂઢી, પરંપરાઓ, ધર્મ વગેરે અન્ય જ્ઞાતિના લોકો કરતાં અલગ તરી આવે છે ! આવા જ્ઞાતિજનોના અભ્યાસો એ વિકસિત સભ્ય સમાજ માટે સંશોધનનો વિષય બન્યો છે.

જ્ઞાતિ ઉપર અનેક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસો અને સંશોધનો થયાં છે. છતાં પણ તેમાં એક અભ્યાસનો વધારો શા માટે આ પ્રશ્ન ઉઠવો સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મારા અભ્યાસ હેઠળની દેવીપૂજક જ્ઞાતિ (વાઘરી) અનેક રીતે વિશિષ્ટ છે. એક તો આ જ્ઞાતિ વિચરતી-વિહરતી ભટકતું જીવન ગાળતી પ્રજા છે. બીજી આ જ્ઞાતિ અશિક્ષિત તથા ગુનાહિત પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલી બદલાલીનું જીવન જીવતી તિરસ્કૃત અને સમાજમાં વગોવાયેલી જ્ઞાતિ છે, પરંતુ બદલાતા સમયની સાથે આ જ્ઞાતિમાં પણ નોંધપાત્ર પરિવર્તનો થયા છે જેવા કે આર્થિક, ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય ક્ષેત્રમાં વિવિધ પરિવર્તન જોવા મળે છે. જે બાબતો

આ જ્ઞાતિનો અભ્યાસ કરવા માટે પ્રેરકબળ પુરુ પાડે છે. જ્ઞાતિ પર થયેલા અભ્યાસોમાના કેટલાક મુખ્ય અભ્યાસો સંશોધકે તપાસ્યા પાણ છે. પરંતુ પંકજકુમાર એમ. મુછડિયાનું “રાજકોટની દેવીપૂજક જ્ઞાતિ” એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ (લઘુશોધ નિબંધ) સૌરાષ્ટ્ર વિભાગમાં લગભગ એક જ છે. દેવીપૂજક જ્ઞાતિને વધુ ઊંડાણપૂર્વક સમજવા માટે આ સંશોધન હાથ ધરવામાં આવેલ છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં દેવીપૂજક સમુદાયની તરાહને સમજવાનો અને પરિવર્તનના પરિપેક્ષમાં નિર્દેષ્ટ કરવાનું તાત્પર્ય રહેલ છે. તેથી સંશોધકે “ગીર વિસ્તારમાં વસતાં દેવીપૂજક સમુદાયની તરાહ” ના સંદર્ભમાં સંશોધન હાથ ધરેલ છે.

૧.૨ વિષયની પસંદગી :

વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ દ્વારા પ્રવર્તમાન જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરતું મૌલિક પ્રદાન એટલે સંશોધન જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરતું મૌલિક પ્રદાન નવી હકીકતોની શોધ સ્વરૂપનું હોઈ શકે છે. સંશોધન ક્ષેત્ર અંગે સંશોધકે સૌ પ્રથમ વિચારણા કરીને વિષયને ચોક્કસાઈપૂર્વક પસંદગી કરવી એ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનું પ્રથમ સોપાન કે પગથીયું છે. પી.વી. યંગ આને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની પ્રાથમિક જરૂરિયાત તરીકે ઓળખાવે છે. કારણ કે તેના વગર કોઈ સંશોધન કાર્યનો પ્રારંભ થઈ શકે નહીં. સંશોધક ગમે તેટલો રસ, રૂચિ કે ધગશથી કાર્ય કરતો હોય પણ સંશોધનનો વિષય પસંદ કર્યા સિવાય સંશોધક સંશોધન કરી શકતો નથી આટલા માટે સંશોધન વિષયની પસંદગી મહત્વની બાબત છે અને તોજ સંશોધક સંશોધનની યોગ્ય દિશા પ્રાપ્ત કરી શકે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સંશોધન વિષય તરીકે “પશ્ચિમ ગીર વિસ્તારમાં વસતા દેવીપૂજક (વાઘરી) સમુદાયની તરાહ” સંશોધન અભ્યાસ એકમ તરીકે પસંદ કરેલ છે. અત્યાર સુધી સૌરાષ્ટ્રમાં વસતી આદિમ જાતિઓ જેવી કે ઉકેર, સંધિ, વાઘરી, સીદી, ભીલનાં સામાજિક દ્રષ્ટિએ સંશોધનગત અભ્યાસ થયો છે. તેમાં વાઘરી જ્ઞાતિ પ્રાચીનતા સુધી પહોંચતા એના

ઈતિહાસને કારણે અનોખી તરી આવે છે.

હું આ જ્ઞાતિની સભ્ય નથી પરંતુ મારા પોતાના ગ્રામીણ ઉછેરને કારણે આ જ્ઞાતિના કુટુંબોનો, મારો પરિવાર, ખેડૂત પરિવાર હોવાને કારણે સ્ત્રીઓનો અને પુરૂષોનો મને થોડોઘણો ધરોબો હતો જ અને મને આ જ્ઞાતિ પ્રત્યે હંમેશા ઉત્કંઠા રહેતી ખાસ કરીને ગામડામાં થતા જમણવાર પૂરા થયે આ જ્ઞાતિજનો એકું-જુકું ખાવા પાણ તૈયાર હોય અને હોશે હોશે ખાય અને આપનારને આશીર્વાદ પાણ આપે તે મને અદભૂત લાગ્યું માજ વેલાનું મૃત્યુ નામે ટૂંકીવાર્તા ક્યાંક અભ્યાસક્રમમાં પાણ હું ભણી ગઈ હતી આ વાર્તામાં વાઘરી કુટુંબના પાત્રો જ મુખ્ય છે. તેમાં માજ વેલાંની દિલેરી અંગે પાણ હું પ્રભાવિત થઈ હતી. અને મે મારા પસંદગીના ક્ષેત્ર તરીકે આ વિષય પર મારી પસંદગી ઉતારી છે. અહીયા મે દેવીપૂજક (વાઘરી) સમુદાયનાં પશ્ચિમ ગીરના વસવાટને અભ્યાસનાં વિષય બનાવીને એમની આજની સ્થિતિ અને એમના ભાવિ અંગે કેટલીક મહત્વની અભ્યાસ બાબતોને કારણ તરીકે રજૂ કરવાનું ધાર્યું આ વિષય મારી વિશેષ રુચિને પોષક હોય અને મે મારા પસંદગીના ક્ષેત્ર તરીકે આ વિષય પર મારી પસંદગી ઉતારી છે.

૧.૩ સંદર્ભ સાહિત્યનો પૂર્વ અભ્યાસ

જ્ઞાતિઓ અંગેના પૂરોગામી સંશોધનની સમીક્ષા અને પ્રસ્તુત સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધન સાથેનો અનુબંધ સંશોધનને સરીતા પ્રવાહ સાથે સરખાવવામાં આવે છે એટલે સંશોધનો કોઈપણ શાસ્ત્રમાં અવિરત થતાં જ રહે.

ઉપર્યુક્ત બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને સંશોધન કરવામાં આવે તો તે પ્રથમ કે છેલ્લું હોતું નથી સંશોધક વડે પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષા કરીને જ સંશોધનને આગળ ધપાવ્યું છે. એટલું જ નહિ પાણ પોતાના પ્રસ્તુત સંશોધન સાથે તેનો અનુબંધ પાણ જોડ્યો છે. જેથી જે સંશોધન થયા છે. તેનું પુનરાવર્તન ન થાય અને આ નવું સંશોધન

અગાઉના સંશોધન કરતાં કંઈક દ્રષ્ટિએ જુદુ પડે અને નવો ઉમેરો તો ખરો જ

ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ઓફ સોશયલ સાયન્સ રિસર્ચ (CSSR) દ્વારા પ્રકાશિત સંશોધન સમીક્ષાના ગ્રંથો તથા શોધ પ્રબંધોની નામ યાદી તેમજ અન્ય સાહિત્ય તથા અન્ય વિદ્વાનોના તમામ સંદર્ભોની સમગ્રપણે વિહંગાવલોકન કરતા એવું જાણવા મળ્યું છે કે ભારતમાં સમાજશાસ્ત્રની શરૂઆત ઈ.સ. ૧૯૧૯ માં મુબઈ યુનિવર્સિટીમાં થઈ અને અધ્યયનની શરૂઆત ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ઈ.સ. ૧૯૪૭ માં થઈ તેમજ ત્યારબાદ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી માં આજ દિન સુધી જ્ઞાતિ અંગેના અભ્યાસોમાં વિવિધ સંશોધન થતાં રહે છે.

જ્ઞાતિનાં સંશોધકોની ચર્ચા કરીએ તો ભારતમાં ડો. ધુર્યે, ડો. મુકરજી, કેતકર, શ્રી નિવાસ એન ગુજરાતમાં ડો. તારાબેન પટેલ, ડો. અક્ષયકુમાર દેસાઈ, ડો. નીરાબેન દેસાઈ અને ડો. એ.એમ. શાહ વગેરે વિદ્વાનોએ ગુજરાતના જ્ઞાતિ અંગેના સંશોધનો અંગેની એક વિશિષ્ટ પરંપરા વિકસાવી છે. આ ઉપરાંત જ્ઞાતિ અંગેના અભ્યાસો અહેવાલમાં સુરજીત સિહાનો અભ્યાસ ધ્યાન ખેંચે તેવો છે. સિહાએ જ્ઞાતિ સંબંધિત અભ્યાસનાં ત્રણ તબક્કાઓ બતાવ્યા

૧. ઈ.સ. ૧૯૫૦ પહેલાના જ્ઞાતિ સંબંધિત થયેલા અભ્યાસો
૨. ઈ.સ. ૧૯૫૦ થી ૧૯૬૦ ના દાયકામાં જ્ઞાતિ સંબંધિત થયેલા અભ્યાસો
૩. ઈ.સ. ૧૯૬૦ પછી જ્ઞાતિ સંબંધિત થયેલા અભ્યાસો

અત્યાર સુધી તેઓનું માનવું છે કે વ્યવસ્થિત અને પદ્ધતિસરનાં અભ્યાસો ત્રીજા તબક્કાના જ ગણાવી શકાય.

આમ સંદર્ભ સાહિત્યની સમીક્ષામાં ભારતની દ્રષ્ટિએ જ્ઞાતિ વિષયક અનેક અભ્યાસો થયા છે. પરંતુ તે બધા અભ્યાસોની સમીક્ષા નહિ કરતા ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર વિસ્તારનાં તથા સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં જ્ઞાતિ વિષયક જે અભ્યાસો થયા છે તેની જ સમીક્ષા કરવામાં આવી

છે. જ્ઞાતિ અંગેના પી.એચ.ડી., એમ. ફીલ કક્ષાએ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં થયેલા અભ્યાસો નીચે મુજબ છે.

(૧) પી.એચ.ડી.શોધ નિબંધ ૧ નો સારસંક્ષેપ

શીર્ષક : સૌરાષ્ટ્રની બાજખેવાળ બ્રાહ્મણજ્ઞાતિમાં આવેલ પરિવર્તન-એક

સમાજશાસ્ત્રીય અધ્યયન

લેખક : શ્રી મનમોહન મહેતા

વર્ષ : ૧૯૮૨

સાર :

આ નિબંધમાં વર્ણવ્યવસ્થા જ્ઞાતિ પૂર્વ સાહિત્ય સમીક્ષા સામાજિક પરિવર્તન વગરે બાબતો પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વર્ણવ્યવસ્થા બંધિયાર થવાથી જ્ઞાતિની પ્રથા ઉદ્ભવી જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ માટે ક્યારે ક્યાં પરિબળોએ કેટલો ભાગ ભજવ્યો છે. તે અંગે નિશ્ચિતપણે કશું કહી શકાય તેમ નથી સૌરાષ્ટ્રમાં બાજખેડવાળ બ્રાહ્મણોનો આ પ્રથમ અભ્યાસ છે.

વાર્ગો શરૂઆતમાં કર્મો સાથે જોડાયેલા હતા વખત જતા કર્મનું સ્થાન જન્મે લીધું. ગુજરાતમાં ૩૦૦ થી વધુ જ્ઞાતિ છે. દરેક જ્ઞાતિને પેટાજ્ઞાતિ ગોળ તથા તડ હોય છે. ૧૦ મી સદીથી ગુજરાતમાં જ્ઞાતિના ઉલ્લેખો થવા લાગ્યા હતા બાજ ખેડવા બ્રાહ્મણો અંગે ૧૦૦ કુટુંબોના નિર્દેશ લઈ પસંદ કરી માહિતી મેળવી હતી.

ખેડવાળ બ્રાહ્મણોના ત્રણ ભાગો છે. બાજ, એડવા, ભીતરા ૨૭ ગોત્રો છે. મોટા ભાગના નોકરી વ્યવસાયો કરે છે. સ્ત્રીઓ અનેપુરૂષોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધારાણે છે. વૈષ્ણવ સ્વામિનારાયણ ધર્મ પાળે છે. તેઓના કુળદેવી તુલજાભવાની છે. તેઓની વિવિધ સંસ્થા વિધિ રીત-રિવાજોમાં પરિવર્તન જેવા મળે છે. તેઓમાં સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા વ્યાપક પ્રમાણમાં જેવા મળે છે. તેઓમાં સતીપ્રથા, બહુપત્નીપ્રથા, દહેજપ્રથા પ્રચલિત હતી.

લગ્નમાં મા-બાપની ભૂમિકામાં નિર્ણાયક પરિબલ રહ્યા નથી તેઓમાં ધાર્મિક પરિવર્તન પણ નોંધપાત્ર છે. સૌરાષ્ટ્રમાં બાજ ખેડવાળ બ્રાહ્મણોનો આ પહેલો અભ્યાસ છે.

(૨) પી.એચ.ડી. શોધનિબંધ-૨ નો સારસંક્ષેપ

શિર્ષક : આઝાદી પછી જૂનાગઢ જિલ્લાનાં કડવા પાટીદાર સમાજમાં આવેલા પરિવર્તનો

લેખિકા : કાંતાબેન સાપોવડીયા

વર્ષ : ૧૯૯૩

સાર :

કડવા કણબીની સૌથી વધુ વસ્તી ગુજરાતમાં અને સૌથી વધુ વસ્તી જૂનાગઢ જિલ્લામાં વસે છે. આ અભ્યાસમાં જૂનાગઢ જિલ્લાનાં તાલાલા અને માણાવદર તાલુકામાંથી છ છ ગામોનો નિર્દેશ લેવામાં આવ્યો હતો ૬૦ વર્ષથી મોટી ઉંમરના ઉત્તરદાતાઓ પાસેથી આમાંથી અગાઉની માહિતી મેળવવામાં આવી હતી.

કડવા કણબી જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ તથા વર્ણવ્યવસ્થા જ્ઞાતિ, કડવા કણબીની ઉત્પત્તિકુળો, પાટીદાર શબ્દનો અર્થ શાખા, પેટાશાખા, જૂનાગઢ જિલ્લાના કડવા પાટીદારો ની શાખા વગેરે મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી છે. કષક-લકર્મી કણબીઓમાં કન્યાવિક્રય, ફટાણા, કજડોલગ્ન, બહુપત્ની, લાજ, ત્રાજવા, ખર્ચા, બાધા, આખડી, ખેતી, આર્થિક સ્થિતિ સ્ત્રીનો દરજ્જો, ધર્મ, કુળદેવી જેવા મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

કણબીનાં મુખ્ય ચાર ભાગો બનાવ્યા છે.

૧. કડવા કણબી
૨. લેઉઆ કણબી
૩. સાંજાણા કણબી

૪. માતિયા કાગબી

કાગબી જ્ઞાતિમાં વરવિક્રય કન્યાની અછત તથા ગોળ સંકુલ તથા ગોળ ઉચ્ચ-નિચ ધર્મ પાળે છે. તેઓનાં કુળદેવી સીદસરમાં ઉમિયા માતાજી છે. તેઓ વ્યવસાયે ખેતી કરે છે. હવે તેઓમાં ફેરફારો, પરિવર્તન આવતાં જોવા મળે છે.

(૩) પી.એચ.ડી. શોધ-નિબંધ - ૩ નો સાર સંક્ષેપ

શીર્ષક : બરડાઈ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના સામાજિક રચના અને પરિવર્તન

લેખિકા : જ્યોત્સનાબેન દેસાઈ

વર્ષ : ૧૯૯૪

સાર :

આ નિબંધમાં જ્ઞાતિની વ્યાખ્યા અભ્યાસવિષયક પદ્ધતિ નિર્દેશ બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ અને બરડાઈ બ્રાહ્મણ તથા રચનામાં પરિવર્તનનાં મુદ્દાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

જ્ઞાતિએ હિન્દુ સમાજની એક મહત્વની સામુજિક, ઓળખ છે. બધી જ્ઞાતિઓ સમાન નથી બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિ સર્વોચ્ચ સ્થાને છે. બ્રાહ્મણોમાં અનેક પેટા જ્ઞાતિઓ છે.

બરડાઈ બ્રાહ્મણો મુખ્યત્વે સૌરાષ્ટ્રમાં બરડા ડુંગર આસપાસ તેમજ પોરબંદરમાં રહે છે. તેઓ રાજગોર હતાં. આ અભ્યાસમાં તેમની લગ્ન, કુટુંબ, વ્યવસાય આવક, શિક્ષણની રચનાઓ અને તેમાં આવેલ પરિવર્તનની તપાસ કરવામાં આવી છે. આ માટે પ્રશ્નાવલિ અને મુલાકાત પદ્ધતિ દ્વારા માહિતી મેળવવામાં આવી છે. બરડાનાં ગ્રામીણ વિસ્તાર અને પોરબંદરના શહેરી વિસ્તારના કુલ ૧૪૩૯ કુટુંબોમાંથી ૨૨૫ કુટુંબોનો નિર્દેશ લીધો હતો.

બરડા વિસ્તારમાં મુખ્યત્વે રાજપુતો, બ્રાહ્મણો અને રબારી રહે છે. તેઓના વ્યવસાયમાં પરિવર્તન જોવા મળે છે. પોશાક આધુનિક થયો છે. ખાન-પાનનો વ્યવહાર જ્ઞાતિ પૂરતો મર્યાદિત હોય છે. શહેરી વિસ્તારમાં આ અંકુશ શિથિલ થતો જાય છે.

(૪) પી.એચ.ડી. શોધ-નિબંધ નં.-૪ નો સારસંક્ષેપ

શીર્ષક : રાજકોટની લોધા જ્ઞાતિનો એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ

લેખિકા : કીર્તિબેન જાની

વર્ષ : ૧૯૯૫

સાર :

ભારતીય સમાજસ્યનાને સમજવા જ્ઞાતિ પ્રથાનો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા હિન્દુઓના જીવનનાં દરેક પાસાને સ્પર્શે છે. ભારતીય સમાજનું સમગ્ર માળખું જ્ઞાતિ પ્રથા પર આધારિત છે. બ્રિટિશ અમલ દરમ્યાનથી જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં પરિવર્તનની શરૂઆત થઈ. આઝાદી પછી પરિવર્તનની પ્રક્રિયા વેગીલી બની છે. જ્ઞાતિમાં થતા પરિવર્તનોને સમજવા માટે સંશોધન અભ્યાસો જરૂરી છે.

તેઓના મતે જ્ઞાતિ પ્રથા સ્થગિત નથી પણ ગતિશીલ છે. લોધા જ્ઞાતિમાં પરિવર્તનોને અન્ય જ્ઞાતિમાં થતા પરિવર્તનો સાથે સંબંધ છે. જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા વર્ગ વ્યવસ્થામાં ફેરવાઈ રહી છે. લોધા કુટુંબોનો પૂર્ણ ગણતરીથી કુલ ૨૮૦ કુટુંબોનો અભ્યાસ કર્યો છે. હિન્દુ સમાજ વ્યવસ્થામાં લોધા પોતાના ક્ષત્રિય જ્ઞાતિના સેવક ગણાવે છે. લોધાઓનું મુળ વતન લુધીયાણા હતું તેઓનાં લગ્ન, પોશાક, છુટાછેડા વિધવા પુનઃલગ્ન આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન, સ્ત્રીઓનો દરજ્જો વગેરેની ચર્ચા કરી છે.,

તેઓનું જ્ઞાતિપંચ હોય છે. તેઓમાં પિતા કરતા માતાનું સ્થાન ઉંચું છે. પણ શિક્ષણ આર્થિકક્ષેત્ર સ્ત્રીનું સ્થાન નિમ્ન છે.

લોધા મૂર્તિપુજક છે. તેઓના ઈષ્ટદેવ શંકર છે. હિંગરાજ માતા મુખ્ય દેવી છે. તેઓ ભૂત પ્રેત, દોરા-ધાગા ,મંત્ર-તંત્રમાં માને છે. તેઓમાં ધાગા પરિવર્તન આવ્યા છે. જાગૃતિ આવી છે. કેળવણીનું પ્રમાણ વધ્યું છે.

(૫) પી.એચ.ડી. શોધ-નિબંધ-૪ નો સારસંક્ષેપ

શિર્ષક : નાધેર વિસ્તારની કોળી કોમ-એક સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધન

લેખક : શ્રી હરેશભાઈ ઝાલા

વર્ષ : ૧૯૯૪

સાર :

આ નિબંધમાં નાધેર એક વિશિષ્ટ પ્રાદેશિક વિસ્તાર છે. નાધેરમાં મુખ્ય જ્ઞાતિ તરીકે હવે સંખ્યાની દ્રષ્ટિએ મોટો સમૂહ કોળીઓનો છે. તેઓ તળપદા કોળી છે.

નાધેર કોળીઓ વર્ષોથી વસવાટ કરે છે. કોળી જ્ઞાતિ પર સંસ્કૃતિકરણની અસરો તપાસવી તેવો સંશોધનનો ઉદ્દેશ છે. આ કોળીઓ હિન્દુ છે. તેઓમાં ઔદ્યોગિકરણનો પૂરતા વસવાટનો અને પીવાના પાણીનો અભાવ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. તેઓમાં જૂનવાણી વહેમ, અંધશ્રદ્ધા હજુ પાણ પ્રવર્તમાન છે. તેઓની પૂર્વધારણા પ્રમાણે જ્ઞાતિના કોટીક્રમમાં કોળી જ્ઞાતિનો દરજ્જો અને કોળીઓમાં ગતિશીલતામાં પરિવર્તન સંબંધિત અભ્યાસ કર્યો છે. કોળી જ્ઞાતિમાં સામાજિક આર્થિક દરજ્જાઓ તથા કોળીઓના અન્ય જ્ઞાતિ સાથેના આંતર સંબંધો બંધારણીય પદ્ધતિવર્ગની જોગવાઈ જ્ઞાતિ પ્રથાને મજબૂત કરે છે. અંગ્રેજોના સમયમાં કોળીઓમાં વ્યવસાય નિમ્ન અને ગેરકાનૂની હતો. તેમજ કોળીઓમાં સમૂહ તેર તાસળીનો સમૂહ છે. કેળીયા, તડપદા, ચુવાડીયા, રાવળીયા, દિવેયા અને ખાંટ કોળીઓનો કોટિક્રમ વિભાગ છે. ગુજરાતની વસ્તીના અનુસંધાને કોળીઓની વસ્તી ૫૦ લાખની છે. જે કુલ વસ્તીના ૧૨% છે. કોળીઓને બક્ષીપંચની યાદીમાં સમાવાયા છે. કોળીઓના કુટુંબો વિભક્ત છે. જેઓ વ્યવસાયે ખેતી પશુપાલન, બંદર, ખાણ અને ઉદ્યોગ સાથે જોડાયેલા છે. ધર્મની સાંસ્કૃતિક બાબતોની અને રાજકીય બાબતોની સમાન અસરો જોવા મળે છે જેઓનું પરિવર્તન મંદ પ્રકારનું છે. છતાં જાગૃતિની તરાહો વધતી જોવા મળે છે.

(૬) પી.એચ.ડી.- શોધ નિબંધ નં. - ૬ નો સાર સંક્ષેપ

શીર્ષક : સૌરાષ્ટ્રની રાઠોડ રાજપુત જ્ઞાતિમાં સમાજરચના અને સામાજિક
પરિવર્તન-એક સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધન

લેખક : રાજેન્દ્રસિંહ રાઠોડ

વર્ષ : ૧૯૯૯

સાર :

ભારતની સામાજિક વ્યવસ્થા વિશિષ્ટ છે. જેમાં ઘણા બધા એકમો જેવા મળે છે. ભારતભરમાં જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતીય હિન્દુ સમાજમાં જ્ઞાતિની રચના સામાજિક દ્રષ્ટિએ ભિન્ન-ભિન્ન જ્ઞાતિઓ ચડતા-ઉતરતા ક્રમમાં ગોઠવાયેલી છે અને તેમાં ઉચ્ચ-નિમ્ન ક્રમ જેવા મળે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં રાજપૂત સમાજનું સંશોધન બિન ખેડાણક્ષેત્ર હતું જેથી સૌરાષ્ટ્રની રાઠોડ રાજપુત જ્ઞાતિ જ દ્વારકા એન પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં વસવાટ કરે છે. જેનું એક એકમ વાંજ છે. તેનું ભૌગોલિક, ઐતિહાસિક, વર્તમાન પ્રદેશ અને લોકો સાથેનો સંબંધ સામાજિક સ્તરરચના અને પરિવર્તનનાં પાસાઓ ને આવી લીધા છે.

આ જ્ઞાતિમાં ૨૨૭ કુટુંબો છે. જે પ્રભાસક્ષેત્રે એટલે કે જૂનાગઢ જીલ્લાના વેરાવળ, ઉના વિસ્તારમાં વસવાટ કરે છે. આ જ્ઞાતિ પરંપરાગત રાજ્યકર્તા છે. તેઓનું ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ વાંજઓની વસ્તી ઓછી અનેપાળિા વધારે એમ આ રાજવંશ શોર્યની દ્રષ્ટિએ મહત્વનું છે. પ્રવર્તમાન વ્યવસાય ખેતી અને કુટુંબનું પ્રમાણ સંયુક્ત છે. લગ્ન પ્રથામાં ખાડુ દ્વારા લગ્ન થાય છે. આ જ્ઞાતિના લોકો ઉચ્ચ જ્ઞાતિ સાથે જ ખાન-પાનનાં સંબંધો રાખે છે. નિમ્ન જ્ઞાતિ સાથેનાં સંબંધો વર્જિત છે. જ્ઞાતિનાં મંડળો જૂથો સામાજિક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિમાં સંગઠિત થવાના કાર્યો કરે છે. ઘર વખરીમાં સોના ચાંદી અને કાસાનાં વાસણો હોય છે. પોષાક મર્યાદાપૂર્ણ હોય છે. શિક્ષણ, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય તથા ધાર્મિક માન્યતાઓમાં ભગવાન

સોમનાથ વગેરેમાં માને છે. જ્ઞાતિમાં પાળિયાઓનું મહત્વ છે. આ રાજપૂતોની ધાર્મિક ઓળખ મહત્વની છે.

જ્ઞાતિ અંગે એમ. ફીલ માં થયેલા અભ્યાસો :

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી ઈ.સ. ૧૯૬૭ માં સ્થપાયેલી યુનિવર્સિટી શરૂ થયાના બે વર્ષ બાદ સમાજશાસ્ત્ર વિષયની અનુસ્નાતક કેન્દ્રની શરૂઆત થયેલ હતી. ત્યારબાદનાં આઠ વર્ષ બાદ યુનિવર્સિટી સમાજશાસ્ત્રનો પૂર્ણિક્ષાનો વિભાગ જે સમાજશાસ્ત્ર ભવન તરીકે ઓળખાયો ત્યારપછીના એક દશકા બાદ યુનિવર્સિટીમાં એમ.ફીલનો ખંડ સમયનો બે વર્ષનો અભ્યાસક્રમ ઈ.સ. ૧૯૪૭ માં શરૂ થયો. આ એમ. એ પછીનો અભ્યાસક્રમ સંશોધનની પદવીનો પહેલો અભ્યાસક્રમ ગણાય છે. જેમાં વિદ્યાર્થીએ પરીક્ષાના ભાગરૂપે પોતાનો શોધ નિબંધ રજૂ કરવાનો હોય છે. જેમા જ્ઞાતિ પરનાં લઘુ શોધ નિબંધોનો સાર સંક્ષેપ આ પ્રમાણે છે.

(૧) એમ.ફીલ શોધ નિબંધ-૧ નો સાર સંક્ષેપ

શીર્ષક : રાજકોટ શહેરમાં વસતા વડનગરા નાગર જ્ઞાતિના સામાજિક અને આર્થિક પાસા

લેખિકા : ઉપમાં છાયા

વર્ષ : ૧૯૮૩

સાર :

પ્રાચીનકાળમાં નાગર જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણો સાથે જોડાયેલી હતી. વડનગરા નાગરાનો અભ્યાસ પ્રથમવાર થયેલ છે. જેમાં ઐતિહાસિક ભૂમિકા વિશિષ્ટતા અટકો તથા પરિવર્તન વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવે છે.

(૨) એમ.ફીલ શોધ - નિબંધ - ૨ નો સાર સંક્ષેપ

શીર્ષક : સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામીણ સમુદાયો અને જ્ઞાતિઓ વચ્ચેનો આંતર સંબંધ
(જસાપર ગામનો એક અભ્યાસ)

લેખિકા : ભાનુબેન ચોવડીયા

વર્ષ : ૧૯૯૩

સાર :

આ નિબંધ ગામની બધી જ્ઞાતિઓ વચ્ચેના સંબંધોનો અભ્યાસ કરવાને બદલે ફક્ત પટેલ, ભરવાડ અને હરિજન જ્ઞાતિઓ વચ્ચેનો સંબંધ તપાસવામાં આવ્યા છે. તેઓનું કહેવું છે કે ગ્રામીણ સમાજનાં જ્ઞાતિઓ વચ્ચેના સંબંધોનો પાયામાં સહકાર અને પરસ્પરાવલંબન રહેલું છે. પાણ આ સંબંધો બહુ આત્મીય હોતા નથી. ગ્રામ સમસ્ત કાર્યોમાં સામુદાયિક ભાવના હોય છે. આભડછેટનાં નિયમો શિથિલ થયા છે. સંઘર્ષના બનાવો બહુ ઓછા ઉદભવે છે. એક બીજાની જ્ઞાતિ વચ્ચેના કલેશની ગામની સુલેહ શાંતિ પર બહુ અસર પડતી નથી.

(૩) એમ.ફીલ નો શોધ-નિબંધ - ૩ નો સાર-સંક્ષેપ

શીર્ષક : સૌરાષ્ટ્રમાં આહિર જ્ઞાતિનું સામાજિક રચનાતંત્ર એક સમાજશાસ્ત્રીય
અભ્યાસ

લેખક : શ્રી સરમાણ જી. સોલંકી

વર્ષ : ૧૯૯૩

સાર :

તેઓના મતે જ્ઞાતિઓના ક્રમ ચડ-ઉતરનો હોય છે. આહિર હિન્દુ જ્ઞાતિ છે. તેઓના સામાજિક રચનાતંત્ર સંબંધી નોંધ બહુ મહત્વની છે. આહિરો ઉચ્ચ જ્ઞાતિ સાથે ખાન-પાન

સંબંધો ધરાવે છે. નિમ્ન જ્ઞાતિ સાથે ખાન -પાન સંબંધો ધરાવતા નથી. લગ્ન સંબંધો નજીકના વર્તુળમાં જ બાંધે છે. પશુપાલનમાંથી ખેતી તથા વ્યવસાય સેવા ક્ષેત્રોમાં જોવા મળે છે. મધ્યમ વર્ગના છે અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે તથા અન્ય નોંધપાત્ર પરિવર્તન જોવા મળે છે.

(૪) એમ.ફીલ ના શોધ નિબંધ-૪ નો સાર સંક્ષેપ

શીર્ષક : હરિજનો ઉપર થતા અત્યાચારો અને સરકારી પ્રયાસો-એક મૂલ્યાંકન

લેખક : શ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ બી. વાઘેલા

વર્ષ : ૧૯૯૩

સાર :

હિન્દુ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા એન હરિજન સમુદાયમાં જ્ઞાતિ, અર્થ, વ્યાખ્યા, ઉત્પત્તિ, સમુદાય ઉદભવ, લાક્ષણિકતા સંખ્યાત્મક સ્થિતિ અને હરિજનો ઉપર અત્યાચારો જેવા મુદ્દાઓની ચર્ચા કરી છે. તેઓએ જાગૃત્યું છે કે ભારતમાં જે જ્ઞાતિ સંસ્થા છે. એવી અન્યત્ર નથી અસ્પૃશ્યતાની સમસ્યા જ્ઞાતિ પ્રથા સાથે જોડાયેલી છે. આ બંનેના અભ્યાસો કરવા જરૂરી બન્યા છે.

(૫) એમ.ફીલ નો શોધ નિબંધ-૫ નો સાર સંક્ષેપ

શીર્ષક : મુંજકા ગામના જ્ઞાતિ સંબંધો અને સંઘર્ષ-એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ

લેખક : જયશ્રી નાયક

વર્ષ : ૧૯૯૫

સાર :

ગ્રામીણ સમાજમાં જ્ઞાતિનું મહત્વ વિશેષ હોય છે. જ્ઞાતિના પરંપરાગત માળખા અને કાર્યમાં ફેરફાર થયા છે. છતાં જ્ઞાતિ હજી ટકી રહે છે. અભ્યાસમાં લગ્ન તથા અન્ય કાર્યોમાં જ્ઞાતિ કરતાં મિત્રોની વધુ મદદ મળે છે. પોતાની જ્ઞાતિના લોકો સાથે ધનિષ્ટ સંબંધ

પાણ છે. જ્ઞાતિ નાબૂદ થઈ હોવાનું મોટાભાગના અભ્યાસોના અંકમાં માનતા નથી. જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ વચ્ચે સહકાર પ્રવર્તે છે.

(૬) એમ.ફીલ નો શોધ નિબંધ- ૬ નો સાર સંક્ષેપ

શીર્ષક : નાધેર વિસ્તારની ધરવી જ્ઞાતિની સમાજરચના અને પરિવર્તન

લેખક : રાજેન્દ્રસિંહ રાઠોડ

વર્ષ : ૧૯૮૫

સાર :

આ જ્ઞાતિ ધરવી નામક વિસ્તારમાં ૭ ગામ માત્રમાં વસવાટ કરેછે. તેઓ મારવાડથી સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યાહતા. તેઓ રબારી, મેર, કોળી, આહિર સમકક્ષ જ્ઞાતિ ગણે છે. તેઓની સમાજરચના વિશિષ્ટ છે. જ્ઞાતિની આર્થિક સ્થિતિ સંસ્કૃતિ અને જુદા જુદા ક્ષેત્રોનાં પરિવર્તનમાં પાછળ રહી ગયેલા છે. આ પ્રાદેશિક જ્ઞાતિનો અભ્યાસ છે.

(૭) એમ. ફીલ નો શોધ નિબંધ-૭ નો સાર સંક્ષેપ

શીર્ષક : રાજકોટની દેવપૂજક જ્ઞાતિ-એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ

લેખક : પંકજકુમાર એમ મુછડિયા

વર્ષ : ૨૦૦૬

સાર :

રાજકોટ શહેરમાં પાણ દેવીપૂજક જ્ઞાતિ વસવાટ કરે છે. દેવીપૂજક જ્ઞાતિની સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક શૈક્ષણિક, રાજકીય જેવા વિવિધ પાસાનો સંશોધકે અભ્યાસ કરેલ છે. દેવીપૂજક જ્ઞાતિનો અભ્યાસ કરતા જાણવા મળેલ છે કે હાલપણ આ જ્ઞાતિ સામાજિક આર્થિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત જેવા મળે છે. તેવો મજૂરી કામ, ખેતી, ખેતમજૂરી, પશુની લે-વેચ, શાકભાજી વેચવા જેવા છૂટક વ્યવસાય કરે છે અને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે

છે. ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા હજુ પણ તેના સમાજમાં જોવા મળે છે. ભુવા, દોરા-ધાગા, બલી ચડાવવી તેવી બાબતોમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે.

૧.૪ સંશોધનની ઉપકલ્પનાઓ :

સંશોધનનાં પ્રારંભ કરતા પહેલા ઉપકલ્પના રચવી અત્યંત જરૂરી બને છે જે જટિલ પણ છે પરંતુ સામાજિક સંશોધનમાં ઉપકલ્પના વગરનું સંશોધન કરવું તે અંધારામાં કુદકો મારવા જેવું છે. સંશોધન કરવા માટે સંશોધકનાં પૂર્ણ અનુભવો, નિરીક્ષણો તથા સંશોધકનું વિષય સંબંધી જ્ઞાન, તે અંગેની સમજદારી વિચાર-તર્કશક્તિ વગેરેના આધારે સંશોધક જ્યારે કામચલાઉ પ્રકારની માન્યતા કે અટકળ બાંધે છે. જે માન્યતા કે અટકળ અનુભવજન્ય ઘટનાઓ વિશેના જ્ઞાનનાં આધારે કે પ્રસ્થાપિત સિદ્ધાંતનાં આધારે બાંધવામાં આવી છે તેને ઉપકલ્પના બાંધી કહેવાય. આવો અર્થ પ્રખ્યાત સમાજશાસ્ત્રીઓ ગુડે અને હટ્ટે, લુડબર્ગ, પી. વી. યંગ, પ્રો ગોપાલ વગેરે સ્પષ્ટ કરે છે. આમ સંશોધન માટેની અતિ ઉપયોગી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ તે ઉપકલ્પના છે.

ગીર વિસ્તારમાં વસવાટ કરાણતા દેવપૂજક સમુદાય અને એમની પેટા જ્ઞાતિઓ અંગે કેટલાક સુચિતાર્થો કરવા માટે મેં સંશોધનની કેટલીક પૂર્વધારણાઓ કે જેમના દ્વારા મારા ઉપરોક્ત વિષય અંગેના અભ્યાસ વિચારોને અહીં મુકવા ધાર્યા છે. જે પૈકી કેટલાક નીચે મુજબ છે.

૧. દેવીપૂજક જ્ઞાતિનું સ્થાન હિન્દુ સમાજમાં નક્કી કરવું.
૨. ગીર વિસ્તારના દેવપૂજક સમુદાયનું સામાજિક રચનાતંત્રને તપાસવું.
૩. ગીર વિસ્તારના દેવીપૂજક સમુદાયમાં આર્થિક નિર્વાહની રીતો તપાસવી.
૪. ગીર વિસ્તારમાં વસતા દેવપૂજક સમુદાયમાં શિક્ષણના સ્તરને તપાસવું.

૫. દેવીપૂજક સમુદાયમાં અંધશ્રદ્ધા, પરંપરાગત રૂઢિચુસ્તતા નિરક્ષરતા વગેરેમાં થયેલ ઘટાડાથી બાળઉછેર સ્વચ્છતા આરોગ્ય પ્રત્યે સમાનતા વધી છે કે કમે તે જાણવું.
૬. દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં અનામતની જોગવાઈનો લાભ મળે છે કે કેમ તે તપાસવું.
૭. અર્ધશહેરી અને ગ્રામીણ દેવીપૂજક પ્રજામાં પાણ કૌટુંબિક આર્થિક શૈક્ષણિક, વૈયક્તિક, લગ્નવિષયક, રાજકીય અને મૂલ્યનિષ્ઠ પરિવર્તનની તરાહને તપાસવી.
૮. દેવપૂજક સમુદાયમાં પાદુરંગશાસ્ત્રીની સંસ્કૃતિકરણ પ્રવૃત્તિને મોડેલ તરીકે તપાસવી.

૧.૫ સંશોધનના હેતુઓ :

સામાજિક સંશોધન મુખ્યત્વે સામાજિક જીવનને લગતા વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરવા સંકળાયેલી પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયા સામાજિક જીવનને લગતા સિદ્ધાંતો સ્થાપવાનું ધ્યેય ધરાવે છે. સંશોધનના હેતુઓ પોલિંગ ચંગના મતે ત્રણ પ્રકારના મુખ્યત્વે ગણાવે છે.

૧. હકીકતોની શોધ અને ચકાસણી
૨. હકીકતો વચ્ચેનો સંબંધ શોધવો.
૩. વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંત સ્થાપવો

૧. હકીકતોની શોધ અને ચકાસણી :

નવી સામાજિક હકીકતો શોધવી અને જુની હકીકતોની ચકાસણી કરવી, તેનું પરીક્ષણ કરવું તે સામાજિક સંશોધનનો હેતુ છે સંશોધનમાં હકીકતોને એકબીજાથી અલગ સ્વરૂપે લક્ષમાં

૩. દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં જીવનશૈલીમાં આવેલું પરિવર્તન અંગે સંશોધન કરવું.

૪. દેવપૂજક સમુદાયનો સામાજિક દરજ્જો શિક્ષણ અને આર્થિક વિકાસનાં પરિબળો તપાસવાનો હેતુ.
૫. જ્ઞાતિગત વ્યવસ્થામાં લીંગભેદ, અસમાનતાના પ્રશ્નો તપાસવાનો હેતુ.
૬. શિક્ષણ અંગેના વલણો જોવાનું હેતુ
૭. દેવીપુજક (વાઘરી) સમુદાયના રીત-રિવાજો જાણવાનો મુખ્ય હેતુ રહેલો છે. આમ ઉપરોક્ત હેતુઓને લક્ષમાં રાખીને સંશોધન હાથ ધરવામાં આવ્યું છે.

૧.૬ સંશોધનના પરિવર્ત્યો :

સંશોધન અભ્યાસનું શીર્ષક નક્કી કર્યા બાદ સંશોધકની મુખ્ય બે યાંત્રિક જવાબદારીઓ છે.

૧. સંશોધન હેતુઓને અનુરૂપ ઉપકલ્પનાઓ રચવી
૨. અભ્યાસમાં સમાયેલા ચલોને ઓળખવા અને વ્યાખ્યાયિત કરવા.

ઉપકલ્પના અને ચલો એકબીજા સાથે ખૂબ વાગાયેલા હોય છે સંશોધનને પદ્ધતિસર રીતે કાર્યાન્વિત કરવા માટે પણ સંશોધન સમસ્યાની પસંદગી ક રતા પહેલા સંશોધકે સૌપ્રથમ ચલો અને ઉપકલ્પનાઓ અંગેની સંપૂર્ણ સમજ પ્રાપ્ત કરી લેવી જોઈએ જેનાથી કાર્ય સરળ બને છે.

આ સંશોધનનું સ્વરૂપ વાર્ણનાત્મક સંશોધનના આધારે રચાયેલ હોવાથી તેમા પૂર્ણ ધારણા સ્વીકારી છે તે પૂર્વધારણા ઉપરથી નીચેના સ્વતંત્ર અને આધારિત પરિવર્ત્યો તારવવામાં આવ્યા છે.

(અ) સ્થિર ચલ :

૧. અભ્યાસમાં આવરી લેવાયેલ દેવીપુજક સમુદાય
૨. ઉત્તરદાતાની પેટા જ્ઞાતિ

(બ) અસ્થિર ચલ :

૧. દેવીપૂજક સમુદાયની જીવનની રીત-ભાતો
૨. દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં આવેલ સમય સાથેનો બદલાવ
૩. દેવીપૂજક જ્ઞાતિ પ્રત્યેનો અન્યનો અભિપ્રાય

૧.૭ સંશોધનક્ષેત્ર :

કોઈપણ સંશોધન કાર્યની શરૂઆત કરતા પહેલા તેનું ચોક્કસ ક્ષેત્ર નક્કી કરવું આવશ્યક છે. “ગીર વિસ્તારમાં વસતા દેવીપૂજક (વાઘરી) સમુદાય ની તરાહો” આ મારા સોશલન કાર્યનું ક્ષેત્ર નિર્ધારણ મે પશ્ચિમ ગીર વિસ્તારમાં વસતા દેવીપૂજક (વાઘરી) સમાજના આધારે કર્યું છે. આ વિસ્તાર એટલે કે સૌરાષ્ટ્રના જુનાગઢ જિલ્લાના ચાર તાલુકાઓ પૈકી વેરાવળ, તાલાળા, માળિયા, મેંદરડા એમ આ તાલુકામાં વસતા દેવપૂજક (વાઘરી) સમુદાયના લોકોને રૂબરૂ મળી એમની સામાજિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી એમના વિચરતા ભટકતા જીવનની તરાહો નક્કી કરી મારા અભ્યાસનાં ક્ષેત્રને મે નિર્ધારિત કર્યું છે. જેમાં માત્ર આ વિસ્તારમાં જેવા મળતા દેવપૂજક (વાઘરી) સમુદાયની પેટા જ્ઞાતિઓ અનેએમની વચ્ચેના સામાજિક આદાન પ્રદાન અને વ્યવહારો પૂરતું એમનું સંશોધન નિર્ધારિત રાખ્યું છે. આ કામમાં જરૂરી જાણાયુ ત્યાં સમાજના અન્ય લોકો સાથેના એમના સામાજિક સંબંધો અને એમની જ્ઞાતિગત વિશેષતાઓને અહીં તુલનાત્મક દ્રષ્ટિથી જેવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

૧.૮ સંશોધનનું સ્વરૂપ :

ગીર વિસ્તારમાં વસતા દેવીપૂજક (વાઘરી) સમુદાયની તરાહનો અભ્યાસ મુખ્યત્વે વાર્ણનાત્મક અને તુલનાત્મક એટલે કે બધાના મિશ્રણ સ્વરૂપે રહેશે. આ પદ્ધતિ એ ચાલતા અભ્યાસ લગભગ પાંચકે પ્રકારાણો અને ચાર જેટલા પરિશિષ્ટોમાં આવરી લઈ દેવીપૂજક (વાઘરી) સમુદાયના ગીર વિસ્તારમાં રહેલા જીવન વ્યવહારો અને એમની સાથે યુક્ત એવા

એમના કેટલાક દસ્તાવેજ પાસાઓને અભ્યાસ સ્વરૂપમાં સુચિત અંકિત કરી શકાય એમ થવાથી અભ્યાસના સ્વરૂપ દ્વારા જ્ઞાતિગત વ્યવસ્થાની આપણી ભારતીય વિભાવના ને વધારે સારી રીતે સમજાવી શકાય.

૧.૯ સંશોધન સમસ્યા :

ગીર વિસ્તારના દેવીપૂજક (વાઘરી) સમુદાય અંગે સંશોધન કાર્ય કરતા જે સમસ્યાઓ ઉભી થાય છે તેમાં

૧. આ સમુદાય વિચરતી વિમુક્ત જાતિનો હોય તેમનો ચોક્કસ સ્થળ સાથેના સંબંધમાં નિર્દેશ કરવો બાધારૂપ છે.
૨. ક્ષેત્રિય કાર્યમાં એકને એક માહિતી ઉત્તરદાતા પાસેથી વારંવાર મેળવવી અશક્ય છે.
૩. સમાજ વિજ્ઞાનની ચોક્કસ પરિભાષાઓ અને એના આધારે થતા વિશ્લેષણો કે પ્રશ્નોતરી જેવી પદ્ધતિઓ અહીયા અસરકારક નિવડતી નથી.
૪. આ પ્રકારના સમુદાયના લોકોમાં જેવા મળતી માન્યતાઓ અને એની સાથે જેડાયેલી એમની કેટલીક રહસ્યમય લાગણીઓને નિરૂપવી શક્ય નથી.
૫. સમાજના શિક્ષિત અને વિકસિત વર્ગ સાથે એમનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા જતા સમસ્યાઓનું એક સરખું સમાધાન કે પ્રતિપાદન કરી શકાતું નથી.

આમ આ પ્રકારની સંશોધન સમસ્યાના કારણે ઘણી વખત સંશોધન કાર્ય કે અભ્યાસ એકાંકી જેવા લાગે છે પરંતુ આમ હોવા છતાં પણ ઉપરોક્ત સમસ્યાઓને નિવારવા માટેનોએક સનિષ્ઠ પ્રયાસ અહીયા કર્યો છે. જેમાં વિશ્વભરના સમાજવૈજ્ઞાનિકોએ આપેલા યોગદાન તેમજ આપણા સમાજશાસ્ત્રીઓના અભ્યાસની સંઘર્ષ ગાથા જેવા સંદર્ભ પુસ્તકો

આ સમસ્યા વખતે ખપમાં લેવા જોઈએ.

૧.૧૦ સંશોધનની ઉપયોગીતા :

સામાજિક સંશોધનનાં મૂળભૂત ઉદ્દેશ જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવાનો છે. સામાજિક સંશોધન ઉગતી પેઢીના સંશોધકોને વૈજ્ઞાનિક તાલીમ આપે છે. સામાજિક સંશોધન અંગેનું પદ્ધતિસરનું જ્ઞાન નવા સંશોધન કાર્ય કરીને વૈજ્ઞાનિક તાલીમ પૂરી પાડીને તેમને વધુ સારા સંશોધક બનાવવા માટે શક્તિમાન બનાવે છે. તે સામાજિક સંશોધન ક્ષેત્રમાં શિસ્તબદ્ધ ચિંતન કરવામાં નવા સંશોધકને મદદરૂપ થાય છે.

સામાજિક સંશોધન વ્યવહારુ સમસ્યાને નિયંત્રિત કરવામાં કે તેને હળવી કરવામાં ઉપયોગી બને છે. આપણા સાંસ્કૃતિક વિકાસનું એક રહસ્ય હોય તો તે સંશોધન છે. નવા સત્યોની ખોજ કરીને સંશોધન અજ્ઞાનતાને હડસેલી મૂકે છે. અને કાર્ય કરવાની વધુ સારી રીતો તેમજ ફલશ્રુતિઓની ભેટ આપે છે. સંશોધનના વધતા જતા વ્યાપનો અભ્યાસ મણિયાર જણાવે છે કે “સંશોધનનું મહત્વ અને મુલ્ય ફક્ત સ્પષ્ટ જ નથી પરંતુ સુસ્પષ્ટ છે.”

૧.૧૧ અભ્યાસની પદ્ધતિઓની પસંદગી :

સામાજિક સંશોધનમાં જેવી રીતે વિષય પસંદગી વખતે સાવચેતી રાખવી પડે છે. તેવી જ રીતે કઈ પદ્ધતિથી માહિતી એકત્રિત કરવી છે. તેની પસંદગી સાવચેતી પૂર્ણ કરવાની રહે છે. કારણ કે અભ્યાસનું એકમ કયું છે તેને અનુલક્ષીને પ્રવિધિઓ નક્કી કરવામાં આવે છે. તેના આધારે જ અભ્યાસ વૈજ્ઞાનિક બની શકે છે.

કોઈપણ સંશોધન માટે જરૂરી માહિતી એકત્ર કરવા વિવિધ પ્રવિધિઓનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. કોઈપણ સંશોધનમાં એના અભ્યાસનાં ચોક્કસ હેતુઓ નક્કી કર્યા પછી તે માટે કઈ કઈ પ્રકારની માહિતીની જરૂર છે. અને કેવી રીતે એકત્ર કરવી તે પહેલેથી નક્કી કરી લેવું તેટલું જ અગત્યનું પ્રસ્તુત સંશોધનમાં નીચે મુજબ પ્રયુક્તિઓનો ઉપયોગ કરવામાં

આવ્યો છે.

(૧) ગ્રંથાલય પદ્ધતિ :

આ સંશોધન વિષયની પૂર્વભૂમિકા મેળવવા તથા પ્રાથમિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અત્યાર સુધીમાં કયાં વિષયમાં કેટલા અભ્યાસો થયા છે. તે જાણવા તેમજ અભ્યાસના સંદર્ભમાં કેટલાક પુસ્તકો અને મેગેઝીનોમાં પ્રકાશિત થયેલા લેખોનો અભ્યાસ કરવા તથા ક્ષેત્રની પસંદગી માટે ઐતિહાસિક ભૌગોલિક માહિતી મેળવવા માટે સંશોધનમાં ઉપયોગી એવા સંદર્ભ સાહિત્ય માટે પૂરક માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે ગ્રંથાલય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) મુલાકાત અનુસૂચિ :

“મુલાકાત અનુસૂચિ એ સંશોધન સમસ્યાના અનુસંધાનમાં પહેલેથી ઘડેલ કમબદ્ધ પ્રશ્નોનું બનેલું પત્રક છે. સંશોધક માહિતી દાતાને રૂબરૂ મળીને કમબદ્ધ પ્રશ્નો પૂછીને તેની પાસેથી માહિતી મેળવે છે ! અને તે માહિતી સંશોધક પોતે જ આ પત્રકમાં ભરે છે”^૩ અહીં માહિતીદાતાને કોઈ પ્રશ્ન ન સમજાય તેવા સંજોગોમાં સંશોધક ઉત્તરદાતાને પ્રશ્ન સમજાય તે રીતે રજૂ કરે છે. પ્રશ્નનાં અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે. અનુસૂચિમાં મુખ્ય રચિત પ્રશ્નો પ્રતિબંધિત કે હેતુલક્ષી પ્રશ્નો વિશેષ હોય છે આથી અનુસૂચિની મદદ વડે યોજાતી મુલાકાતને રચિત મુલાકાત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(અ) અનુસૂચિની રચના :

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉત્તરદાતાઓ પાસેથી અભ્યાસ વિષયના સંદર્ભમાં જોઈતી માહિતી મેળવવા માટે અનુસૂચિની રચના કરવામાં આવી છે. આ અભ્યાસ ગીર વિસ્તારમાં વસતા દેવીપૂજક સમુદાયને સ્પર્શે છે. કે જ્યાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ વધુ છે. આથી માહિતી મેળવવાના સાધન તરીકે મુલાકાત અનુસૂચિ જ વધુ યોગ્ય બને છે. તેમ સમજીને અનુસૂચિની રચના કરી

છે. આ અનુસૂચિમાં ગીર વિસ્તારમાં વસતા દેવીપૂજક સમુદાયના લોકોની તરાહ અંગેના પ્રશ્નોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

(બ) અનુસૂચિની ચકાસણી :

અનુસૂચિ બનાવ્યા પછી અભ્યાસ હેઠળના ચારેય તાલુકાની મુલાકાત લઈ ત્યાંનાં સ્થાનિક લોકોને મળી અનુસૂચિ અંગે ચર્ચા કરી હતી અહીં અનુસૂચિની ચકાસણી કરવા માટે દરેક તાલુકામાંથી એક ગામ પસંદ કરી જ્યાં દેવીપૂજક લોકો રહેતા હોય ત્યાં જઈ અનુસૂચિભરી સાથે નિરીક્ષણ અને વાતચીતના માધ્યમ દ્વારા વધુ ચોક્કસ સાચી અને ઊંડાણપૂર્વકની માહિતી મેળવવા પ્રયત્નો કર્યા છે. ત્યારે આ અનુસૂચિમાં કેટલાક પ્રશ્નો ફરીથી ઉમેરવા જરૂરી જણાતા માર્ગદર્શકશ્રીને મળી તેમની સાથે ચર્ચા વિચારણા કરીને અનુસૂચિને અંતિમ સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું.

(૩) સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ :

પ્રસ્તુત અભ્યાસ એ લોકોના અનુભવ અને પ્રતિભાવો પર આધારિત છે. તથા આ સંશોધન નિશ્ચિત સમય મર્યાદામાં પૂર્ણ કરવાનું હોય પ્રસ્તુત અભ્યાસને ભૌગોલિક સીમારેખાઓથી બાંધવામાં આવેલ છે. આ બધી બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને જોઈએ તો સામાજિક સર્વેક્ષણ આ સંશોધન કાર્ય માટે ખૂબ ઉપયોગી પદ્ધતિ છે.

ઓપેન હેમ હેતુની દૃષ્ટિએ સર્વેક્ષણની વ્યાખ્યા આપતા લખે છે કે “સામાજિક સર્વેક્ષણ એ વ્યવહારુ ઉપયોગ માટે જરૂરી માહિતી મેળવવાનાં હેતુથી અથવા અમુક પરિવર્તો વચ્ચેનાં સંબંધોનું પૃથ્થકરણ કરવાના હેતુથી માહિતી એકત્ર કરવાની પદ્ધતિ છે. આમ વસ્તી ગણતરીમાં જેમ કરવામાં આવે છે. તેમ સમાજજીવનને લગતી માહિતી એકત્ર કરી તેનું વર્ણન કરવાની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ એટલે સર્વેક્ષણ”

૧.૧૨ ક્ષેત્રકાર્યના અનુભવો :

દરેક સંશોધનમાં સંશોધકને સારા-નરસા અનુભવો થતા હોય છે તેમાં ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન સંશોધકને કેટલાક અવરોધોનો પાણ સામનો કરવો પડે છે. તેમાં મોટાભાગના અનુભવો ભવિષ્યમાં અનુભવનું ભાથુ પુરૂ પાડે તેવા હતા સંશોધન કાર્યમાં અવરોધો દરમ્યાન મિત્રોનો સાથ અને સહકાર ખૂબજ સરાહનીય હતો.

ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન જ્ઞાતિના રીતરિવાજો ભૌતિક પરિસ્થિતિ તહેવારો, લગ્ન, સગાઈ તેમજ અન્ય વિધિઓ વગેરેની જાત તપાસ માટે જ્યારે પ્રસંગ બને ત્યારે ખાસ સમય મેળવીને ત્યાં જવું પડતું હતું. આ ઉપરાંત અંગત માહિતી મેળવવામાં ગ્રામ્ય વાતાવરણને કારણે મુશ્કેલી ઉભી થતી હતી અમુક પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપવામાં સંકોચ અનુભવતા હતા અને તેઓને તેમની ગુપ્તતા છીનવાઈ જવાનો ભય લાગતો હતો આ ઉપરાંત આવા કોઈ સંશોધન વિશે ઉદાસીન હતા તેમ છતાં રૂબરૂ મુલાકાત લેતા દરેક ઉત્તરદાતાને સમજાવતા માહિતી આપવા સહમત થતા મારા પ્રશ્નો ઉપરાંત પાણ ઘણી સારી માહિતી જાણવા મળી હતી આમ સારા અને ખરાબ અનુભવો સાથે મેં મારું ક્ષેત્રકાર્ય સારી રીતે પુરૂ કર્યું.

૧.૧૩ ઉપસંહાર :

સંશોધન આયોજન એ સંશોધનનું હાર્દ છે. સંશોધનકર્તા એ સંશોધન શરૂ કરતા પહેલા તેના વિશે વિચારી સંશોધનની રૂપરેખા એટલે કે આયોજન કરવું પડે છે. સંશોધન પાછળ ચોક્કસ હેતુઓ પાણ રહેલા હોય છે. સંશોધકે ક્યાં હેતુથી વિષય પસંદગી કરી છે. તે પાણ દર્શાવવું જરૂરી હોય છે. સંશોધન આયોજનમાં ઉપકલ્પનાનું પાણ ઘણું જ મહત્વ રહેલું છે. સંશોધન કરવા માટેના આપણા પૂર્વઅનુભવો આપણું જ્ઞાન સંશોધન વિષય અંગેની સમજદારી, વિચારશક્તિ, તર્કશક્તિ વગેરેના આધારે આપણે કાંઈક કામચલાઉ માન્યતા કે અટકાણ બાંધવાની હોય છે.

સોશલનકર્તા સંશોધન માટે માહિતી એકત્ર કરવાની પ્રયુક્તિઓ પાણ નક્કી ક રે છે. સંશોધનનો આધાર માહિતીના અર્થઘટન અને વિશ્લેષણ પર રહેલો છે. માહિતી એકત્ર કર્યા બાદ તેનું વિશ્લેષણ કઈ રીતે કરવામાં આવશે તે પાણ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આપણે સંશોધન આયોજન વિશે જોયુ ત્યારબાદ જ્યાં સંશોધન કરવાનું છે. તે ક્ષેત્ર વિશે જાણવું જરૂરી બને છે. કારણ કે સંશોધનનું આયોજન કર્યા પછી જે ક્ષેત્રમાં સંશોધન કરવાનું છે તે ક્ષેત્રનો પરિચય મેળવવો જોઈએ.

સંદર્ભસૂચિ :

- (૧) “સંશોધન પદ્ધતિઓ” અરવિંદ શાહ, સનત જોષી રમણીક ચુડાસમા, પ્રકાશન-બી.એસ.શાહ પૃ.૭૫
- (૨) રિસર્ચ મથોડોલોજી - વિરેન્દ્ર પ્રકાશ શર્મા, પંચશિલ પ્રકાશન, જ્યપુર તૃતીય સંસ્કરણ-૨૦૦૪ પૃ. ૧૬૭
- (૩) “સંશોધનની પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ” એચ. જી. દેસાઈ કે. જી. દેસાઈ. યુનિ. ગૃથનિર્માણ બોર્ડ, ત્રીજી આવૃત્તિ - ૧૯૮૫. પૃ ૯૪
- (૪) “સંશોધન પદ્ધતિઓ અને આંકડાશાસ્ત્રીય પૃથ્થકરણ” વિમલ શાહ, તારા બહેન પટેલ, રચનાપ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૮૭, પૃ ૪૨.
- (૫) “સામાજિક સંશોધન પદ્ધતિઓ” મહેન્દ્ર રાવ, અશ્વિન વ્યાસ, અખિલ હિન્દુ પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ - ૧૯૬૯. પૃ ૩૯
- (૬) સિંહા સુરજીત CSSR રિપોર્ટ, ૧૯૭૯
- (૭) મેથડ ઓફ સોશ્યોલોજીકલ ઈન્કવાયરી - ૧૯૬૮

પ્રકરણ-૨

જ્ઞાતિનો અર્થ - સમજૂતી

- ૨.૧ પ્રસ્તાવના
- ૨.૨ જ્ઞાતિનો અર્થ
- ૨.૩ જ્ઞાતિની વ્યાખ્યાઓ
- ૨.૪ જ્ઞાતિની લાક્ષણિકતાઓ
- ૨.૫ જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ
- ૨.૬ જ્ઞાતિનું સ્વરૂપ
- ૨.૭ જ્ઞાતિનું વર્તમાન સ્વરૂપ
- ૨.૮ દેવપૂજક જ્ઞાતિ
- ૨.૯ દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિનો સામાજિક ઇતિહાસ

પ્રકરણ-૨

જ્ઞાતિનો અર્થ - સમજૂતી

૨.૧ પ્રસ્તાવના :

ભારતીય સમાજને વૈવિધ્ય ભરેલા સમાજ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતીય ભૂમિ પર વિવિધ પ્રજા વસવાટ કરે છે. દરેકના ધર્મ, ભાષા, પહેરવેશ, ખોરાક અને રીત - રિવાજમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. આવી વિવિધતાની વચ્ચે પાણ એકતા જોવા મળે છે. આ એકતા ટકાવી રાખનાર એક પરિબળ આપણી જ્ઞાતિ સંસ્થા છે ભારતના બંધારણમાં સમાનતાનો અધિકાર સ્વીકારેલો હોવા છતાં આજે પાણ ભારતની સમગ્ર સામાજિક વ્યવસ્થા જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાને આધારે ગોઠવાયેલી જોવા મળે છે. સમાજશાસ્ત્રી શ્રી નિવાસના મતાનુસાર ભારતમાં ત્રણ હજારથી વધુ જ્ઞાતિઓ છે. વ્યક્તિના સમગ્ર વર્તન ઉપર જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાની અસર જોવા મળે છે. ભારતીય પ્રજાની સમગ્ર જીવનપ્રણાલી જ્ઞાતિના રીત રિવાજો ઉપર આધારિત છે. જ્ઞાતિ સંસ્થા ભારતીય સમાજની અદ્વિતીય સામાજિક સંસ્થા છે.

ભારત દેશની સમાજરચના અદ્વિતીય વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. જેમાં જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા એ અગત્યની ખૂબ જ પ્રચલિત રસપ્રદ અને વિવિધ એકમોમાં હિન્દુ, સમાજ માટે મહત્વની છે. જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા એટલે ભારતીય સમાજ અને ભારતીય સમાજ એટલે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા એવું સમીકરણ પાણ આપવામાં આવે છે. ભારતીય સમાજમાં જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાનો પ્રભાવ એટલો પ્રબળ રહ્યો છે કે ભારતીય સમાજને જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાના સદર્ભ વિના સમજવો મુશ્કેલ છે.

હિન્દુ સમાજની ઉત્પત્તિ અને વિકાસમાં અનેક કારણો જવાબદાર છે. જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા મુળભૂત રીતે વાર્ણવ્યવસ્થામાંથી ઉદ્ભવી હોવાનું જાણવા મળે છે. પ્રાચીન સમયમાં હિન્દુ ધર્મમાં ચાર વર્ણો હતા જેમાં “બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર આ ચાર વર્ણની વ્યવસ્થા કર્મ આધારિત રહેતી જેમ કે વિધિવિધાન, પૂજાપાઠ અધ્યાપનનું કાર્ય કરે છે તે બ્રાહ્મણ, ક્ય

વિક્રયનું કાર્ય કરે અથવા તો વ્યાપાર ધંધો કરે તે વૈશ્ય, રક્ષાણ અને લડવાનું કાર્ય કરે તે ક્ષત્રિય અને આ સિવાયના જે લોકો સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓ કરતા હતા તે શુદ્ર કહેવાતા’^૧ આમ જુદા જુદા કર્મોને આધારે લોકોની ઓળખ હતી સમયાંતરે આ વાર્ણવ્યવસ્થામાં થોડુંક પરિવર્તન આવ્યું અને ઉપરોક્ત વ્યવસ્થા કર્મના બદલે જન્મના આધારે બનાવી દેવામાં આવી જેમ કે

બ્રાહ્મણનો દિકરો બ્રાહ્મણ, વ્યાપારીના ઘરે સંતાન અવતરે તે વૈશ્ય, ક્ષત્રિયના ઘરે જન્મે તે ક્ષત્રિય અને સેવાકીય પ્રવૃત્તિ કરતા લોકોના સંતાનો શુદ્ર કહેવાતા આમ કર્મ આધારિત વાર્ણવ્યવસ્થાએ જન્મ આધારીત વ્યવસ્થા તરીકે સ્થાન લીધું આવી જ રીતે વર્ષોના વહાણા વીતી ગયા બાદ વાર્ણવ્યવસ્થાને સ્થાને ધીમે ધીમે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં રૂપાંતર થઈ ગયું ચાર વર્ગોની જગ્યા જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ અને પેટા જ્ઞાતિઓએ લીધી. આ પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહી અને ચાર વર્ગોમાંથી સેંકડો જ્ઞાતિઓ અને પેટા જ્ઞાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી.

જ્ઞાતિ એ આજકાલની ખોજ નથી પરંતુ સદીઓથી તેનું અસ્તિત્વ જોવા મળે છે. પ્રાચીન સમયમાં વાર્ણવ્યવસ્થા અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી વાર્ણવ્યવસ્થાએ ભારતીય સમાજવ્યવસ્થાનો ભૂતકાળ હતો જ્યારે ભારતીય સમાજનો વર્તમાનકાળ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા છે. ભારતની સમાજવ્યવસ્થા જ્ઞાતિના આધારે ગોઠવાયેલી છે. જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાના મૂળ ભારતીય સમાજમાં ખૂબ જ જૂના અને ઊંડા છે તેથી જ ઈતિહાસની અનેક ઉથલ પાથલો થવા છતાં આજે જ્ઞાતિ ભારતમાં એનું સ્વરૂપ ટકાવી રહી છે.

જ્ઞાતિ વિભિન્ન ગૌત્ર જૂથોના કુટુંબોનું બનેલું વિશિષ્ટ નામ ધરાવતું સંસ્થીકૃત સંગઠીત કૌટુંબિક સ્તરજૂથ છે. જે એના સભ્યોની પારસ્પરિક તેમજ જૂથ બહારની પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે ખાનપાન, લગ્ન, વ્યવસાય, ધર્મ સામાજિક સંપર્ક વગેરે પરિભાષિત કરતાં સંબંધિત અને અનિયંત્રિત સામાજિક ધોરણો તથા મૂલ્યો ધરાવે છે. જ્ઞાતિ જૂથનું સભ્યપદ અર્પિત દરજ્જા

પર રચાયેલ હોય છે.

માનવ સમાજમાં જાતિ અને સંપતિના આધારે સામાજિક સમૂહોની કોટીક્રમીક ગોઠવાણી થયેલી જોવા મળે છે. ભારતીય સમાજમાં જ્ઞાતિના આધારે સમૂહોની કોટીક્રમીક ગોઠવાણી થવા પામી છે. આ જ્ઞાતિને આધારે રચાયેલા સમૂહો વચ્ચે સામાજિક અંતર પ્રવેશે છે. ભારતીય સમાજનો અભ્યાસ કરવા માગતા કોઈપણ સમાજશાસ્ત્રી માટે ભારતની જ્ઞાતિવ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરવો આવશ્યક બને છે.

૨.૨ જ્ઞાતિનો અર્થ :

“ભારતીય વ્યવસ્થાની દૃષ્ટિએ જાતિ અને જ્ઞાતિ એ શબ્દો સમાનાર્થી છે”^૨ આ બાબતનું પ્રમાણ આપાણે છેક સ્મૃતિયુગમાં જાતિ વ્યવસ્થાનાં વિકાસની સાથે જ મળી આવે છે. મનુ એ મોટા ભાગે ‘જાતિ’ શબ્દ ઉપયોગમાં લીધો છે. જ્ઞાતિ એટલે પિતૃ પક્ષના સગા-સગા અને જ્ઞાતિબંધુઓ એવો અર્થ થાય છે. આ સિવાય યાજ્ઞવલ્કયમાં પાણ ૧-૮૦ અને ૧-૮૬ એ બે શ્લોકોમાં જાતિ શબ્દ જોવા મળે છે.” જાતિ વ્યવસ્થા અને જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા એ બે શબ્દો છેક સ્મૃતિકાળથી સમાનાર્થી શબ્દો છે. ફેર એટલો કે સ્મૃતિયુગમાં ‘જાતિ’ એ શબ્દ વધુ પ્રચલિત છે અને ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યો છે. મોટાભાગના વિદ્વાનો એ ‘જાતિ’ અને ‘જ્ઞાતિ’, એ શબ્દોના પર્યાય તરીકે અંગ્રેજી ભાષાનો શબ્દ **Caste** પસંદ કર્યો છે. એક દૃષ્ટિએ તે યોગ્ય પાણ છે. કારણ **Caste** એ શબ્દ પોર્ટુગીઝ ભાષાના **Cast** એ શબ્દ પરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે. અને **Caste** એ શબ્દનો અર્થ **Purity of race** એવો થાય છે. આ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા કે જાતિ વ્યવસ્થાના વિકાસ માટે પ્રયોગ થયો છે.

જો કે સમાજશાસ્ત્રીઓએ ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થાના મુખ્ય લક્ષણ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા સમજવા માટે **Caste** શબ્દ સ્વીકાર્યો છે. ભારતીય સમાજમાં અનેક જ્ઞાતિઓ અસ્તિત્વ

ધરાવે છે. દરેક જ્ઞાતિજૂથને એક વિશિષ્ટ નામ હોય છે જેના વડે તે ઓળખાય છે. આવા કેટલાક નાના-નાના જૂથો ભેગા થઈ એક સામાન્ય નામથી ઓળખાય છે. આમ જ્ઞાતિ શબ્દ એ કોઈપણ કક્ષાના જૂથ માટે વપરાય છે. જ્ઞાતિ અને પેટા જ્ઞાતિ એ બે શબ્દ સંપૂર્ણ કે નિરપેક્ષ નથી પણ સાપેક્ષ અર્થવાળા છે. મોટું જૂથ જ્ઞાતિના નામે ઓળખાય છે તો નાના જૂથ પેટા જ્ઞાતિના નામે ઓળખાય છે.

૨.૩ જ્ઞાતિની વ્યાખ્યાઓ :

જ્ઞાતિ વિશે અનેક સમાજશાસ્ત્રીઓએ જ્ઞાતિના સંદર્ભમાં જ્ઞાતિની સમજૂતિ આપતા અનેકવિધ ખ્યાલો છે. ભારતના સંદર્ભમાં ડૉ. ધૂર્જી, પ્રો. કેતકર, કિંગ્સલે ડેવિસ, પોકોપ અને હકિન જેવા સમાજશાસ્ત્રીઓ મહત્વના છે.

શ્રી નિવાસ :

“જ્ઞાતિ એ વંશપરંપરાગત આંતર લગ્નની પ્રથા ધરાવતું સામાન્ય રીતે એક જ સ્થળે વસતું જૂથ છે. જ્ઞાતિને પરંપરાગત ધંધો હોય છે ! અને જ્ઞાતિના સ્થાનિક કોટિક્ષમનું તેનું નિશ્ચિત સ્થાન હોય છે. જુદી-જુદી જ્ઞાતિઓ વચ્ચેના સંબંધોનું નિયમન શુદ્ધ અને અશુદ્ધિના ખ્યાલો વડે થાય છે અને સામાન્ય રીતે એકી સાથે બેસીને ભોજન કરવાનો વ્યવહાર જ્ઞાતિની અંદર સૌથી વિશેષ હોય છે”^૪

સર હર્બર્ટ રિઝલી :

“જ્ઞાતિ એ કેટલાક કુટુંબોનો અથવા કેટલાક કુટુંબોના જૂથોનો સમુહ હોય છે. માનવ કે દેવી એવા કોઈ પૌરાણિક પૂર્વજમાંથી ઉતરી આવ્યાનો તેનો દાવો હોય છે. પેઢી દરપેઢી ચાલ્યો આવતો એક જ વ્યવસાય પોતે કરે છે. એમ તેઓ બતાવે છે અને તે બાબતમાં અભિપ્રાય આપવાની લાયકાત ધરાવનારાઓના કહેવા મુજબ તે એક સ્વતંત્ર એક જાતિ જમાત ગણાય છે”^૫

જે. એચ. હટ્ટન:

“જ્ઞાતિ સમાજના બંધારણમાં લગભગ આવશ્યક સામાજિક એકમ છે તેમજ ભારતભરમાં જેતાવેંત જ ઓળખી શકાય તેમ છે આમ છતા જ્ઞાતિનો પરિવર્તનશીલ પ્રકાર તેની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાને મુશ્કેલ બનાવવા માટે પૂરતો છે”^૬

ડો. રાધાકમલ મુકરજી :

“જ્ઞાતિ એ એવું આંતર વર્તુળ છે કે જે એક જ નામ ધરાવે છે જેના સભ્યો એકબીજા જેડે વ્યવસાય વગેરેથી ગાઢ રીતે જોડાયેલા હોય છે. બધા જ સભ્યો એક જ પૂર્વજમાંથી આવ્યા હોય છે બધાનો કુળદેવતા એક જ હોવાના કારણે બધા સમાન આચરણ કરતા હોય છે”^૭

૨.૪ જ્ઞાતિની લાક્ષણિકતાઓ :

પરંપરાગત વાર્ણવ્યવસ્થાથી માંડીને આજસુધી જ્ઞાતિ સંસ્થામાં અનેકવિધ પરિવર્તનો જેવા મળે છે. જેમની પાછળ અનેકવિધ પરિબળો ભાગ ભજવે છે. અનેકવિધ જ્ઞાતિઓએ તેની પરંપરા તોડી નથી અને પરિવર્તનો આવ્યા છે જેના પરિબળો સામાન્ય રીતે ભારત દેશ આઝાદ થયા બાદ તેના બંધારણમાં રહેલા આદર્શો પૈકીની સભાનતા, બિન સાંપ્રદાયિકતા, શહેરીકરણ ઉદ્યોગીકરણની સંયુક્ત પ્રક્રિયા, સંચાર માધ્યમોમાં, રાજકીય પ્રવાહો વગેરે જેવા પરિબળો જ જ્ઞાતિઓમાં પરિવર્તન લાવી શકે જે ખ્યાલ તેની લાક્ષણિકતામાં પ્રતિપાદિત થાય છે. વિવિધ વિદ્વાનોનાં મતે જ્ઞાતિની લાક્ષણિકતા આ મુજબ છે.

દત્તા એન. કે. જ્ઞાતિની લાક્ષણિકતા આપે છે કે જ્ઞાતિના સભ્યો જ્ઞાતિની બહાર પરાણી શક્તા નથી ખાનપાન એ અન્ય જ્ઞાતિ સાથે રાખેલ પ્રતિબંધ છે ! જ્ઞાતિનો ચોક્કસ વ્યવસાય હોય છે. અને તેમાં ઉચ્ચ નિમ્ન કક્ષાની ગોઠવાણી કરતી સારણીઓ હોય છે.

પ્રો કેતકર જ્ઞાતિની લાક્ષણિકતા આપતા જણાવે છે કે, જ્ઞાતિનું સભ્યપદ તેના

ફરજમંદો પૂરતું મર્યાદિત હોય છે અને આવી રીતે જન્મેલા બધા લોકો આપોઆપ તેમાં (જ્ઞાતિમાં) સમાય જાય છે. તેમાં (જ્ઞાતિમાં) એવો કડક સામાજિક નિયમ હોય છે. કે જેનો કોઈપણ સભ્ય એ જૂથની બહાર લગ્ન કરી શકે નહીં અને દરેક જ્ઞાતિ જુથનું એક વિશિષ્ટ નામ હોય છે જેના વડે તે ઓળખાય છે. અને આ મોટાં જૂથો પણ તેમાંથી વ્યાપક અને સ્વતંત્ર નામોથી ઓળખાતા પેટા વિભાગો હોય છે.

કિંગ્સલે ડેવિસ જણાવે છે કે જ્ઞાતિમાં સામાન્ય રીતે જ્ઞાતિનું સભ્યપદ વારસાગત હોય છે. બાળકના જન્મ સમયે માતા પિતા પાસેથી જ જ્ઞાતિનો દરજ્જો મેળવે છે. વારસામાં મળેલું જ્ઞાતિનું સભ્યપદ જીવન પર્યંત કાયમ રહે છે. કારણ કે વ્યક્તિ સ્વપ્રયત્નથી જ્ઞાતિના દરજ્જાને બદલી શકતો નથી વ્યક્તિ તેના જ્ઞાતિના દરજ્જાને સારા કર્મો કે લગ્ન દ્વારા પોતાની જ્ઞાતિની ઓળખ છુપાવી ને કે અન્ય કોઈપણ પ્રયુક્તિઓ દ્વારા જ્ઞાતિના દરજ્જાને બદલી શકતી નથી સંપર્ક, ખાનપાન, રિવાજો વગેરેમાં ખૂબ ચોક્કસતા હોય છે.

ડો. ધૂર્યે જ્ઞાતિને હિન્દુ સમાજનું જુદા જુદાં ખંડોમાં વિભાજનલ કોટિક્રમ ખાનપાન વગેરે સામાજિક વ્યવસ્થા અંગેના પ્રતિબંધો, વિભિન્ન જ્ઞાતિઓની તથા નાગરિક તથા ધાર્મિક અસમર્થતાઓ વિશેષાધિકારો વ્યવસાયની પસંદગી ઉપર અંકુશો અને લગ્ન પરનાં પ્રતિબંધો વગેરે ક્ષેત્રે ડો. ધૂર્યે વિગતવાર જ્ઞાતિની લાક્ષણિકતા સ્પષ્ટ કરે છે.

આમ, ભારતના સમાજશાસ્ત્રીઓના મતે જ્ઞાતિની લાક્ષણિકતા વેદકાલીન સમાજ રચનાથી માંડીને આજસુધીની પરિવર્તનની પ્રક્રિયાઓનો નિર્દેશ કરે છે.

ડો. ધૂર્યે ભારતની પરંપરાગત જ્ઞાતિનું સ્વરૂપ, સમજાવવા માટે જ્ઞાતિના છ(૬) રૂઢિગત લક્ષણો નોંધેલ છે. જ્ઞાતિ જેવા ઘણા તત્વો અન્ય દેશમાં પણ જોવા મળે છે. પરંતુ ત્યાં સમાજનું વિભાગીકરણ જ્ઞાતિ ઉપર જ અવલંબિત નથી માટે તેનું એટલું મહત્વ મળતું નથી પણ દરેક હિન્દુ જન્મથી પોતાના પિતાની જ્ઞાતિને મેળવે છે. અને તે મૃત્યુ પર્યંત એ

જ જ્ઞાતિનો ગાગાય છે આથી જ્ઞાતિત્વો જડમુળથી બદલી શકાતા નથી ડો. ધૂર્યે આપેલા જ્ઞાતિના લક્ષણો આ પ્રમાણે છે.

- ડો. ધૂર્યે આપેલા જ્ઞાતિનાં લક્ષણો :

(૧) હિન્દુ સમાજનું જુદા-જુદા ખંડોમાં વિભાજન :

વિવિધ જ્ઞાતિઓ ભારતમાં હિન્દુ સમાજને જુદા-જુદા વિભાગોમાં વિભાજિત કરે છે. પ્રાચીનકાળથી હિન્દુ સમાજ એક અખંડ સમુદાય રહ્યો છે. હિન્દુ સમાજની જ્ઞાતિ એક અલગ અને સ્વતંત્ર સામાજિક એકમ તરીકે અસ્તિત્વ ધરાવે છે.

જ્ઞાતિના આ લક્ષણની ત્રણ બાબતો છે

(અ) જ્ઞાતિનું સભ્યપદ અને દરજ્જો જન્મગત વંશપરંપરાગત હોય છે.

(બ) જ્ઞાતિ પંચાયત

(ક) જ્ઞાતિની આગવી પોતાની સંસ્કૃતિ

(૨) કોટિકમ :

વિવિધ જ્ઞાતિઓના અસમાન સામાજિક દરજ્જાઓનો કોટિકમ જ્ઞાતિનું ધ્યાન ખેંચે તેવું બીજું મહત્વનું લક્ષણ છે. ડો. ધૂર્યે કહે છે કે ભારતમાં બધી જ્ઞાતિઓની ઉચ્ચ-નીચતા અંગેની ચોક્કસ યોજના જોવા મળે છે.

(૩) ખાન-પાન અને સામાજિક વ્યવહાર અંગેના પ્રતિબંધો :

(અ) ખાન-પાનના પ્રતિબંધો :

ખાન-પાન અને બીજા સામાજિક વ્યવહારો કઈ જ્ઞાતિ સાથે રાખી શકાય અને કઈ જ્ઞાતિ સાથે રાખી ન શકાય તે અંગેના ઘણાં ઝીણવટભર્યા સામાજિક ધોરણો દરેક જ્ઞાતિમાં હોવાનું ડો. ધૂર્યે નોંધે છે.

ખાવા-પીવાના સંબંધો અને સામાજિક વ્યવહારોની બાબતમાં ભારતના જુદા-જુદા

પ્રદેશોમાં જુદી-જુદી જ્ઞાતિઓમાં રિવાજોમાં ઘણાં તફાવતો જોવા મળે છે. ઉત્તર ભારતની જ્ઞાતિઓને આ સંદર્ભમાં પાંચ વિભાગમાં વહેંચી શકાય. જેમાં પહેલું સ્થાન બ્રાહ્મણોનું છે. બીજું સ્થાન એવી જ્ઞાતિઓનું છે જેમની પાસેથી બ્રાહ્મણો કોઈપણ પ્રકારનું ભોજન લઈ શકતા નથી પણ માત્ર પાણી લઈ શકે. ચોથી એવી જ્ઞાતિઓ કે જેમની પાસેથી બ્રાહ્મણો પાણી પણ લઈ શકે નહિ અને છેલ્લે એવી અસ્પૃશ્ય જ્ઞાતિઓ છે કે જેમને સ્પર્શ પણ કરી શકાય નહીં, આમ ખાવા-પીવાના ધોરણોમાં ઘણા સૂક્ષ્મ અને ચુસ્ત ધોરણો જોવા મળે છે.

(બ) સામાજિક વ્યવહારના અન્ય પ્રતિબંધો :

માત્ર સ્પર્શથી અભડાઈ જવાનો ખ્યાલ દક્ષિણ ભારતમાં જેટલો રૂઢ થયો છે. તેટલો ઉત્તર ભારતમાં પ્રચલિત થયો નથી એમ ડો. ધૂર્યે નોંધે છે. આમ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં સ્પર્શ અને આભડછેટના ખ્યાલો રૂઢ થયેલા છે.

(૪) વિભિન્ન જ્ઞાતિઓની નાગરિક અને ધાર્મિક અસમર્થતાઓ અને વિશેષાધિકારો :

ભારતની વિવિધ જ્ઞાતિઓમાં પ્રવર્તતા ચઢિયાતાપણા અને ઉતરતાપણા ખ્યાલોને નિમ્ન અને ઉચ્ચ ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં નાગરિક અને ધાર્મિક અધિકારો વિશે એક પ્રકારની અસમાનતા સર્જી છે. નિમ્ન ગણાતી જ્ઞાતિઓ અનેક પ્રકારના નાગરિક અને ધાર્મિક અધિકારોથી વંચિત રહે છે.

(અ) નાગરિક અધિકારોની અસમાનતા :

૧. વસવાટ
૨. જાહેર કુવા કે અન્ય પાણી ભરવાના સ્થળનો ઉપયોગ
૩. જાહેર રસ્તાઓનો ઉપયોગ
૪. શાળા પ્રવેશ

૫. અન્ય નાગરિક અસમર્થતાઓ

(બ) ધાર્મિક અધિકારોની અસમાનતા :

૧. ધાર્મિક વિધિઓ અને સંસ્કારો

૨. મંદિર પ્રદેશ

(૫) ધંધાની પસંદગી ઉપર અંકુશ :

જ્ઞાતિઓના વ્યવસાયો વંશપરંપરાગત ચાલ્યા આવતા હતા પ્રત્યેક જ્ઞાતિઓને પોતાનો નક્કી થયેલો વ્યવસાય કરવો તે ફરજ ગણાતી જ્ઞાતિ સિવાયનો અન્ય વ્યવસાય ફાયદાકારક જણાતો હોય તો પણ જ્ઞાતિનો વ્યસાય છોડીને અન્ય વ્યસાય કરી શકાતો નહીં.

(૬) લગ્ન પરનાં પ્રતિબંધો :

ડો. ધૂર્યે નોંધે છે કે દરેક જ્ઞાતિ વાસ્વમાં અનેક નાની-નાની પેટા જ્ઞાતિઓમાં વહેંચાયેલી હોય છે. એક પેટા જ્ઞાતિની વ્યક્તિનું બીજી પેટા જ્ઞાતિની વ્યક્તિ સાથેનું લગ્ન પ્રતિબંધિત હોય છે. આમ પેટા જ્ઞાતિ તરીકે ઓળખાતા આ બધા જૂથો આંતર લગ્ન પ્રથા ધરાવે છે. આંતર લગ્નની પ્રથા સમાજનું નોંધપાત્ર જમા પાસુ છે.

આમ ડો. ધૂર્યે ઉપરોક્ત જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાનાં ભારતીય સમાજમાં પરંપરાગત લક્ષણો દર્શાવ્યા હતા જેની ચર્ચા આગળ પ્રસ્તુત થઈ છે. કોઈપણ સમાજ સ્થિત્યાત્મક હોતો નથી. દરેક સમાજ અને તેની સામાજિક સંસ્થાઓમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયા નિરંતર રીતે ચાલુ રહેતી હોય છે. વેદકાલ તથા ઉત્તર વેદકાલનાં અંત સુધી સમાજવ્યવસ્થા વાર્ણવ્યવસ્થા પર આધારિત હતી ત્યારબાદ ઉત્તર વેદકાલીનનાં અંત ભાગમાં જ્ઞાતિઓની શરૂઆત થઈ છે. જ્ઞાતિ સંસ્થા (પ્રથા) નો પ્રારંભ નો સમય અને વર્તમાન સમય સુધીનો ઇતિહાસ એક સરખો અને સળંગ નથી.

૨.૫ જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ :

જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનું કોઈ એક જ કારણ નથી હિન્દુ સમાજની ઉત્પત્તિ અને વિકાસનાં જોમ અનેક કારણો છે. તેવી જ રીતે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાની ઉત્પત્તિ અને વિકાસ નો ઇતિહાસ અનેક કારણોને આભારી છે. અનેક વિદ્વાનો એ જ્ઞાતિવ્યવસ્થાના ઉદ્ભવ અને વિસ્તારને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

નેસફીલ્ડ, સેનાર્ત, જી. એચ. હક્ટન, કેતકર મેક્સવેબર, હોકાર્ટ, ઇલ્ટસન, ડો. ધૂર્યે, એન. કે. દત્તા ઇરાવતી કર્વે વગેરે વિદ્વાનોનાં પ્રયત્ન જાણીતા છે આ વિદ્વાનો જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ માટે જુદા-જુદા કારણો આપે છે. કોઈ આદીમ ટોળીઓનાં વિભાગો પાડવાથી જ્ઞાતિઓ ઉદભવી એમ કહે છે ! કોઈ આર્ય-અનાર્યના વાર્ણભેદમાંથી અને કોઈ એ વાર્ણભેદમાં વિજેતા અને પરાજિતની ઊંચ-નીચની ભાવનામાંથી જ્ઞાતિવ્યવસ્થા ઉદભવી એમ પણ માને છે ! કોઈ આદિમ પ્રજામાં રહેલા ‘મા’ ના ચમત્કારી તત્વ માટે પવિત્રતા જાળવવાની ઝીણવટમાંથી જ્ઞાતિની શ્રેણીઓ વિકસી એમ પણ માને છે.

૨.૬ જ્ઞાતિનું સ્વરૂપ :

હાલની જુદી જુદી જ્ઞાતિઓમાં નામ કઈ રીતે પડ્યા હશે તથા કઈ રીતે અસ્તિત્વમાં આવી હશે. તેની વિચારણા કરવાથી જુદા-જુદા સમુહો વચ્ચેનું અંતર તેમજ અંકુશ સમજવામાં સરળતા પડશે. રીઝલીએ જ્ઞાતિઓનું વિભાજન કરીને મુખ્ય પ્રકારો નીચે પ્રમાણે આપ્યા છે.

(૧) આદિમ જાતિમાંથી ઉતરી આવેલી જ્ઞાતિઓ :

આદિમ જાતિઓમાંથી જે લોકો હિન્દુ સંસ્કૃતિ અપનાવે છે તેઓ કેટલીક વખત પોતાનું નામ બદલીને નવુ નામ ગ્રહણ કરે છે. અને પોતાની અલગ જ્ઞાતિ બનાવે છે. આવી જ્ઞાતિઓ પોતાના દેવદેવીઓને છોડીને હિન્દુ દેવદેવીઓની પૂજા કરે છે. ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના રીત-રિવાજોનું અનુકરણ કરે છે. દા.ત. કોળી, આહીર, મહેર વગેરે.

(૨) વ્યવસાયમાંથી ઉતરી આવેલ જ્ઞાતિઓ :

કેટલીક જ્ઞાતિઓ અથવા તો પેટાજ્ઞાતિઓના નામ મુખ્ય વ્યવસાય પરથી આવેલી હોય છે. મોટાભાગના લોકો વંશપરંપરાગત ધંધો કરતા હોવાથી જ્ઞાતિ બને છે. દા.ત. લુહાર, કુંભાર, વગેરે

(૩) ધર્મસંપ્રદાયમાંથી ઉતરી આવેલી જ્ઞાતિઓ :

કેટલીક જ્ઞાતિઓ ધર્મના જુદા-જુદા વાડા કે પંથ પર રચાયેલી છે. વળી કેટલીક જ્ઞાતિઓ અમુક પ્રકારની ધાર્મિક વિધિઓ કરાવતી હોવાથી તેઓની જ્ઞાતિ બની હોય છે. દા.ત. રામ મંદિરમાં પૂજા કરે તે રામાનંદી.

(૪) અનુચિત લગ્નસંબંધમાંથી ઉતરી આવેલી જ્ઞાતિઓ :

અનુલોમ પ્રતિલોમ લગ્ન અથવા તો અયોગ્ય સંબંધથી બનેલી જ્ઞાતિઓ આ વિભાગમાં આવે છે. એક જ્ઞાતિ ચાલ્યા આવતાં રિવાજ વિરુદ્ધ બીજી જ્ઞાતિ સાથે લગ્ન કરે તો વાર્ણશંકર જ્ઞાતિ બને છે. દા.ત. રજપૂત પુરુષ અને ભીલ સ્ત્રી વચ્ચે ના સંબંધથી ઉત્પન્ન થયેલી સંતતિ ભીલાલા તરીકે ઓળખાય છે.

(૫) પ્રદેશમાંથી ઉતરી આવેલી જ્ઞાતિઓ :

કેટલીક જ્ઞાતિઓ અમુક પ્રદેશ ઉપર રાજકીય સત્તા ભોગવતી હોય છે ! એટલે પોતાની મહત્તા ટકાવી રાખવા માટે પોતાના સમુદાયને જ્ઞાતિની ઓળખ આપી દા.ત. રટ્ટા નામની એક જાતિનું દક્ષિણમાં રાજકીય આધિપત્ય ધરાવતી હતી, સમયાંતરે તેઓ પોતાને મહા + રટ્ટ=મહારટ્ટાથી ઓળખાવા લાગ્યા અને જે ભૂમિ પર તેમનું આધિપત્ય હતું તેને મહારટ્ટા કહેવા લાગ્યા આ બંનેના શબ્દના આધુનિક સ્વરૂપો તે મરાઠા અને મહારાષ્ટ્ર.

(૬) પરપ્રાંતમાં રહેવાથી ઉતરી આવેલી જ્ઞાતિઓ :

એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જતાં તેજ જ્ઞાતિના લોકો પોતાની અલગ જ્ઞાતિ સ્થાપે છે. અને ત્યાં આગળ તેઓ પોતાની જ્ઞાતિ સાથે જ પ્રદેશમાંથી આવ્યા હોય તે પ્રદેશનું નામ જોડી દે છે. ખાસ કરીને આવી પેટાજ્ઞાતિઓ ઘણી થઈ છે.

(૭) ખાનપાન તથા આચાર ભેદથી બનેલી જ્ઞાતિઓ :

કેટલીક જ્ઞાતિઓ રિવાજો અને ખાન-પાનની વિભિન્નતાને લીધે અસ્તિત્વમાં આવે છે. નાના ભેદને લીધે કેટલીક પેટાજ્ઞાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે દા.ત. ભાટ અને રજપૂતો એક જ જ્ઞાતિ તત્વ ધરાવે છે. છતાં આચારભેદ તેમજ ખાનપાન ની ભિન્નતાને લીધે બન્ને અલગ અલગ જાતિ તરીકે વિસ્તર્યા.

૨.૭ જ્ઞાતિનું વર્તમાન સ્વરૂપ :

ભારતીય સમાજની એક અદ્વિતિય વિશિષ્ટતા તેની જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા છે. આ જ્ઞાતિમાં પરિવર્તનની પ્રક્રિયાની શરૂઆત બ્રિટિશયુગથી જ થયેલી છે. પરંતુ અર્વાચીન સમયમાં આ પ્રક્રિયા એ વેગ પકડ્યો છે.

જ્ઞાતિ એ તેના ભૂતકાલીન કાર્યો છોડીને વર્તમાન ને અનુલક્ષીને નવા કાર્યો હાથ ધર્યા છે. જ્ઞાતિનું તેના સભ્યો પર પ્રાચીન સમયમાં જેટલું પ્રભુત્વ હતું તેટલું વર્તમાન સમયમાં નથી તેમ છતાં જ્ઞાતિના સભ્યો જ્ઞાતિને ટકાવી રાખવા સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે ! લોકોની જ્ઞાતિ પ્રત્યેની સભાનતા વિકસતી જાય છે. જ્ઞાતિના પ્રવાહો બદલાયા છે.

વર્તમાન સમયમાં જ્ઞાતિનું સ્વરૂપ ખૂબ જ બદલાઈ ગયેલું જેવા મળે છે. વર્તમાન સમયમાં જ્ઞાતિએ પરિવર્તનશીલ સ્વરૂપ ધારણ કરી લીધું છે. જ્ઞાતિના ઉત્કર્ષ, કરવા માટે ઘડાતી યોજનાઓ વિવિધ હિતો પ્રત્યે જ્ઞાતિ તરફથી અપાતુ ધ્યાન, જ્ઞાતિમાં આવતી જતી જાગૃતિ વગેરે જ્ઞાતિના પરિવર્તનશીલ સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપે છે.

આ ઉપરાંત વર્તમાન સમયમાં જ્ઞાતિ અને રાજકારણનું ગઠબંધન પણ સવિશેષ જોવા મળે છે. એટલે કે રાજકીય ફેરફારો માટે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા ખૂબ જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ચુંટણીમાં જ્ઞાતિને મળતું મહત્વ, જ્ઞાતિનો વોટબેંક તરીકેનો ઉપયોગ જ્ઞાતિ આધારિત નેતાની પસંદગી વગેરે જ્ઞાતિ અને રાજકારણનું ગઠબંધન દર્શાવે છે.

૨.૮ દેવીપૂજક જ્ઞાતિ :

સમગ્ર ગુજરાતમાં દેવીપૂજક જ્ઞાતિ અઢાર (૧૮) પેટા જ્ઞાતિમાં વિભાજિત થયેલ છે. જેવી કે દાતણીયા-ગામેયા, કામળીયા-હાલારી, મોઢકીયા, ટોપલીયા-ચુંવાળીયા, કંકુડીયા વાઘરી, વાંસડીયા, સલાટીયા, વાઘેલીયા, વેડવા, મારવાડી, વઢીયારા, પોમના, ઉતમીયા, ધાનધાળીયા, સાસોરીયા જાલોરી, કચ્છી, પટણી વાઘરી વગેરે દેવપૂજક જ્ઞાતિના મુખ્ય અગ્રણીઓ (ઉમેશ સોલંકી સાહેબ, દિનેશભાઈ મકવાણા તથા કિશનભાઈ ભિખુભાઈ પરમાર સામંતભાઈ સોલંકી) વગેરેના મત પ્રમાણે તેઓ મૂળ રાજસ્થાન-મારવાડથી આવેલા અને આજે તેઓ સમગ્ર દેશભરમાં વિસ્તર્યા છે “ગુજરાત માં દેવીપૂજક જ્ઞાતિની વસ્તી અંદાજે ચાલીસ (૪૦) લાખ જેટલી છે જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં દસથી પંદર લાખની વસ્તી હોવાનો અંદાજ છે.”

દેવપૂજક જ્ઞાતિના ઈતિહાસ મુજબ આ જ્ઞાતિના પૂર્વજો નદી કિનારે રહેતા હતા અનેખેતર વાડીનું રખોપું કરતા હતા રખોપોના બદલામાં અનાજ મળતું અને જીવન નિર્વાહ ચલાવતા હતા હાલ આ જ્ઞાતિના લોકો ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર ઉપરાંત દિલ્હી, મુંબઈ, કલકત્તા, આસામ, બિહાર વગેરે પ્રાંતોમાં ફેલાયા છે.

આ જ્ઞાતિમાં પરમ વંદનીય સંતો પણ અવતર્યા છે. ચલાલા તાલુકામાં મેપા ભગત પૂજ્ય છે. લીંબલી ગામે અવતરેલા સગરામ ભગતના કુળમાં ભગવાન સ્વામીનારાયણ ખુદ પ્રસાદી લેવા પધારેલા, આજે પણ સ્વામીનારાયણ મંદિરોમાં સગરામ ભગતને સ્થાન

આપવામાં આવે છે. ઉપરાંત ગુજરાત પાટણમાં સંત કહારનાથજી પૂજાય છે. આવા નામી-અનામી અનેક સંતોએ આ જ્ઞાતિને પ્રેરણા અને માર્ગદર્શક આપેલા.

પૂ. મોરારી બાપુના મત મુજબ “દેવીપૂજક નદીના સંતાનો છે. એમ કહી શકાય નદીના ખોળે ઉછરે છે. નદીના પટમાં વીરડા ગાળી શાકભાજી અને સ્વાદિષ્ટ મધમીઠા તરબૂચ ઉગાડે છે, કુબામાં વસે છે. આ એમનું જીવન છે”^૯

૨.૯ દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિનો સામાજિક ઇતિહાસ :

‘દેવી ભાગવત અને હિન્દુ ધર્મગ્રંથો માં ઉલ્લેખ છે કે મ્હાં આદ્યશક્તિ જગદમ્બા દેવીએ પોતાના તેજ અને શક્તિ તેમજ આયુધો અર્પણ કર્યા ત્યારે એક અગ્નિ તેજ ગોળાના સ્વરૂપમાં દેવી પ્રગટ થયા જેમાણે અસૂરોનો સંહાર કર્યો આ અગ્નિ સ્વરૂપા દેવીના ઉપાસકો દેવીપૂજકો છે’^{૧૦}

‘દેવીપૂજક એટલે દેવીનું પૂજન કરનાર’ કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહમાં જાણાવ્યા પ્રમાણે દેવપૂજક -વાઘરી જ્ઞાતિ ઘણા જૂના સમયથી ગીરમાં વસવાટ કરતી જ્ઞાતિ છે. આ લોકો પાસે મજૂરી નથી હોતી ત્યારે તેઓ પક્ષી પકડી લાવે છે. ‘સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં આ લોકોનો કેટલોક વર્ગ માટીના વાસણો વેચવાનો ધંધો કરતો હતો’^{૧૧} આજે તેઓનો મુખ્ય ધંધો દાંતાણ, લાકડીઓ, જંગલ ની ચીજવસ્તુઓ વેચવી, મધ પાડવું અને વેચવું જૂના ડબલા-ડૂબલી સમા કરવાનો તેમજ જૂના કપડાના બદલામાં વાસણ આપવાનો વગેરે છે ! વળી કેટલાંક ગામડાઓમાં ખેતી પણ કરે છે. આ લોકો વર્ષોથી ગામના પાદર અને સીમ-સીમાડાઓમાં છૂટાં-છવાયા થોડા-થોડા જૂથમાં કૂબા-બાંધીને વસતાં આવ્યા છે. જુદાં-જુદાં ધંધા અને સ્થાન તેમજ કૂળને કારણે તેઓમાં આજે અનેક પેટા જ્ઞાતિઓ જોવા મળે છે.

‘દેવીપૂજક -વાઘરી જ્ઞાતિ મૂળ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતમાં વસે છે. પરંતુ ધંધા-રોજગાર

અર્થે ભારતભરમાં વસવાટ કરવા લાગેલ છે. જૂના સમયમાં આ રખડતી-ભટકતી જાતી હતી અને જે તે પ્રદેશોમાં વસવાટ કરીને સ્થાયી થઈ ગયા આ બધી શિકારી જ્ઞાતિ વાઘરી કે અન્ય પર્યાય નામો પ્રદેશ પ્રમાણે જુદા-જુદા જાણવા મળેલ છે. વિગત નીચે પ્રમાણે છે”^{૧૨}

- ગુજરાત-વાઘરી (ગુજરાત સરકારે પર્યાય નામ દેવીપૂજક આપેલ છે)
- યુ. પી. - બાવરી કે બાઉરી
- બિહાર - બહેલીયા
- મદ્રાસ - કોરવા
- મધ્યપ્રદેશ - પારધી
- બંગાળ-બાગજી
- રાજસ્થાન-બાવરીયા

ગુજરાત સરકાર સમક્ષ રજૂઆત થયેલ વિગત મુજબ વાઘરી જ્ઞાતિના લોકોને તિરસ્કૃત કરવા એન સામાન્ય વાતચીતમાં પણ કોઈ વ્યક્તિ પ્રત્યે ધૂણા આગુગમા બતાવવા માટે ‘વાઘરા’ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો હતો. આથી આ સમાજના લોકોમાં સ્વમાન ધવાવાની લાગણી દૂર થાય અને દુઃખભર્યો અજંપો ન વર્તાય માટે ગુજરાત સરકારના સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા વિભાગ દ્વારા ઠરાવ કરીને ઠરાવ ક્રમાંક : સંશપ - ૧૧૨૦૦૧ મં - ૧૪૮ અ.તા. ૧/૮/૨૦૦૧ થી ‘દેવીપૂજક’ તરીકે ઓળખ અપાવવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ થયેલ છે.

દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિને નવહરી નાત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એટલે કે વાઘરી જ્ઞાતિમાં નવ શાખનાં વાઘરી છે ! (૧) કુઢીયા (૨) હળવદીયા (૩) તાજપરીયા (૪) વિરમગામીયા (૫) થળેકીયા (૬) ચોવસિયા (૭) ધાંગધરીયા (૮) ઉધરેજીયા (૯) તલસાણીયા

‘વાઘરીની ઉત્પત્તિ ભીલથી છે’ મજૂરી નથી હોતી ત્યારે તેઓ ભીખમાંગે છે. અનેચોરી કરે છે. તેઓ જાળ પાથરી સસલા, બતક, સારસ, લાવરી, તેતર વગેરે પકડે છે. નદીના ભાઠામાં તરબૂચ વાવે છે. દાતાણ વેચે છે. ઘંટીના પથ્થર તૈયાર કરે છે. ગૌ માંસ સિવાય બીજુ સઘળુ માંસ ખાય છે અને અતિશય દારૂ પીવે છે. તેઓમાં એકથી વધારે બૈરી કરવી, નાતરું, છુટાછેડા સહેલાઈથી થઈ શકે છે, બૈરી કંટાળી હોય તો તે છેડો ફાડી નાસી જાય અને જેને ત્યાં જાય તે નાત જમાડે. તેમનાં ઈષ્ટદેવી મેલડી છે. પાણ કેટલાંક બહુચરાજી કે ખોડિયાર ને પાણ પૂજે છે.

‘આ જ્ઞાતિમાં મૂળે તો બધી રાજપૂત શાખ હશે. એમ લાગે છે, આ જ્ઞાતિના સ્ત્રી-પુરૂષોના નામો તો સાધારણ રીતે અન્ય પછાત જ્ઞાતિ જેવા જ હોય છે. આ લોકોનો મુખ્ય પોશાક આંટીવાળી પાઘડી, પહેરાણ, ધોતી અનેજેડાં છે. જે કે શહેરોમાં હવે તેઓ આધુનિક ઢબનો પોશાક પહેરતાં થયા છે. સ્ત્રીઓ પોશાકમાં દસ-બાર હાથના ઘેરદાર ઘાઘરા પહેરે છે. સામાન્ય રીતે તેઓને છડા તથા કડલાં પહેરવાનો ખૂબ જ શોખ છે. આ લોકોની ભાષા તો ગુજરાતી છે અને સ્થાનિક ઢબે બોલે છે. આ જ્ઞાતિમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ નહિવત છે. તેઓ હિન્દુ ધર્મી હોઈ દરેક હિન્દુ તહેવારો ઉજવતા આવ્યાં છે. બહુપત્નીત્વ પ્રથા જેવું આ જ્ઞાતિમાં ખાસ નથી પરંતુ તે સામે વાંધા જેવું પાણ નથી અને વિધવા સ્ત્રીને ફરજિયાત વૈદ્યવ્યપાણ પાળવાનું હોતુ નથી. લગ્નની વિધિમાં ખાસ નવીનતા નથી મૃતદેહને દાટવાનો તથા બાળવાનો એમ બંને પ્રકારના રિવાજો જેવા મળે છે. નાના બાળકોના મૃતદેહને દાટવાનો રિવાજ છે. આહારમાં તેઓ બપોરના બાજરાના રોટલા અને શાક તથા રાત્રે પાણ રોટલા અને શાક ખાય છે. પુખ્ત ઉમરનાં સૌ કુટુંબીજનો કુટુંબની આવક વધારવામાં પોતાનો ફાળો આપે છે. તે એક આ જ્ઞાતિની વિશિષ્ટતા છે.

‘મૂળ આ લોકો પોતાને રાજપૂત ગણાવે છે. લડાઈ-ધીંગાણામાં તલવાર તાણીને

જતાં હતા પાણ એક વખત આ લોકોના વડવાની આંખમાં ખૂબ રૂપાળી વાઘરાણ વસી ગઈ તેને લાવીને ઘરમાં બેસાડી ત્યારથી તેઓ વાઘરી થયા. તેવી દંતકથા -લોકવાયકા ચાલી આવે છે.”^{૧૩} તેઓમાં સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા જેવા મળે છે. તેઓ દેવ-દેવીઓમાં અને ભૂત-પ્રેતમાં ઘણી જ દઢ માન્યતા ધરાવે છે. તેઓમાં કેટલાંક વિચિત્ર રિવાજો માન્યતાઓ જેવા મળે છે. આ જ્ઞાતિમાં ગુન્હો અને ભૂલ કરનાર ને માતા (દેવી) સમક્ષ લઈ જઈ દાણા જેવડાવી ભૂલ કબૂલ કરાવી સજા કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયાને તેઓ દોષ-જોષ કહે છે. કેટલાંક વિભાગોમાં અંદરો-અંદરની ચોરી, ઝઘડા વગેરે માટે નાત વંચમાં રજૂ કરી જે વાંધો લેવામાં આવે તો ગુનેગાર માણસને નાત પંચ દંડ કરે છે. દિવાસો આ લોકોનો મુખ્ય તહેવાર છે. તે દિવસે વાઘરી લોકો સ્મશાનમાં જઈ પૂર્વજોને યાદ કરી રહે છે.

‘વાઘરી’ શબ્દની લૌકિક વ્યુત્પત્તિ વાઘ + અરિ એટલે કે વાઘનો દુશ્મન થાય છે. વાઘનો દુશ્મન તો શિકારી સિવાય કોણ હોય ? આમ આ જ્ઞાતિ પહેલાં શિકાર કરનાર જ્ઞાતિ હતી. જંગલોમાં રખડતી, મધમાખીના જાળાં હલબલાવીને મધ પાડતી ઉડતા પક્ષીઓને વિંધતી અને વાઘ જેવાં હિંસક પ્રાણીઓનો શિકાર કરતી હતી. સૈકાઓ પહેલાં માનવજાતને જંગલી હિંસક પશુઓનો ભય હતો ત્યારે આ શિકારીઓ માનવજાતના રક્ષકો હતા. સમાજમાં તેમનું સ્થાન પાણ ઊંચું હતું. ગામનું રક્ષણ કરવા તેઓ સીમ-સીમાડાઓમાં કૂબા નાખીને વસતાં હતા”^{૧૨}

“વાઘરી શબ્દ માટે સંસ્કૃતમાં વ્યાધૃ’ અને ‘વ્યાધ્રાવી’ શબ્દો છે”^{૧૫} વ્યાધ્રાવી એટલે વાઘ મારનાર વાઘરી માટે બીજો શબ્દ ‘વાગુરિક’ છે. એનો અર્થ જાળ પાથરનાર એવો થાય છે. આ પ્રજા મૂળ શિકારી હોય તેમ જાણવા મળે છે. વાઘરી એટલે જાળ કે ફાંસલાં બિછાવી પક્ષીઓ વગેરે’ નો શિકાર કરનાર - એમાંથી વિકસેલી એક હિન્દુ જાતિ અને શાક, દાંતાણ, મધ વગેરે વેચવાનો ધંધો કરનારી એક તેજસ્વી જાત. વાઘરી -વાડ

એટલે વાઘરી લોકોનો વસવાટ.

“વાઘરીનો પર્યાય શબ્દ વગુરિક છે. વાઘરી એટલે વાગુરિક = વગુરા (શિકારની જાળ) + ઈક (વાળુ) યુ.એ. નામથી જાતિનો આદમી”

“વાઘરી ને લોકકળાની કસબી તરીકે ઓળખાવામાં આવી છે !”^{૧૨} કળા તરફ લોકજીવનનો જીવંત રસ અને ઊંડી અભિરૂચિને કારણે પ્રાચીનકાળથી લોકસમાજમાં વસતાં સોની, સુથાર, દરજી, મોચી, વાઘરી વગેરે ધંધાદારી જ્ઞાતિઓની કળાનો કસબ પૂર્ણપણે ખિલેલો જોવા મળે છે. ગામે-ગામના પાદરમાં એક બાજુના છેડે કૂબા કરીને પડેલાં ગરીબ અને અભાગ વાઘરી લોકોએ રંગબેરંગી રૂડાં રમકડાં બનાવવાનો કસબ હસ્તગત કર્યો છે.

વાઘરી લોકો કસાયેલા ઊંચા અને પાતળાં હોય છે. પુરૂષ વર્ગ સૌરાષ્ટ્રમાં ચોરાણાં અને ગુજરાતમાં ટૂંકા ધોતિયા અથવા લૈઘા પહેરે છે. લાંબી બાયનું ખમીસ અને ક્યારેક ઉપર જૂનો ઊતરેલો કોટ પાગ પહેરે છે. પુરૂષોમાં નવી પેઢીના યુવાનો-આધુનિક ફેશન મુજબના કપડા પહેરતા થયા છે. સ્ત્રીઓ ઘેરવાળા ઘાઘરાં ચોળી અને ચૂંદડી પહેરે છે ! અમુક સ્ત્રીઓ ઓઢણી પાગ પહેરે છે. ઘરેણામાં નાકમાં વાળી, ગળામાં હાંસડી, હાથમાં બલોયા કે બંગડી પહેરે છે.

કેટલાંક સમાજશાસ્ત્રીઓ અથવા સંશોધકો માને છે કે સ્ત્રી-પુરૂષો પોતાના શરીરને સુંદર બનાવવા ઇંદાણાઓ ઇંદાવતા હતા એટલે ઇંદાણા એ શરીરના અલંકારરૂપે ગણાતા હતા. પોતાના શરીરને સુંદર બનાવવા કે શરીરની શોભા વધારવા કે લાવાણ્ય ખિલવવાની ભાવના સ્ત્રી-પુરૂષોમાં ઘણા આદિકાળથી જોવામાં આવે છે. ઇંદાણાં ઇંદાવવા એ સામાન્ય રિવાજ હતો. દીકરીઓ ઉમરલાયક થાય એટલે માતા દીકરીને ઇંદાણા ઇંદાવવા માટે માનસિક રીતે તૈયાર કરતી ઇંદાણા પાડવાનું કામ મોટે ભાગે દેવ.પૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ કરતી ને ગામડે-ગામડે જતી અને ઘરે-ઘરે ફરીને દીકરીઓને ઇંદાણા પાડવાનું કામ કરતી.

સંદર્ભ સૂચિ :

- (૧) ભારતની પ્રાચીન સામાજિક સંસ્થાઓ
ડો. રમેશ સુંદરજી બેટાઈ
યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
ગુજરાત રાજ્ય-અમદાવાદ-૯
૧૯૭૩, પૃથક ૧૦૪
- (૨) સંદર્ભ - ૧ મુજબ
પૃષ્ઠ - ૧૦૪ અને ૧૦૫
- (૩) કાસ્ટ ઈન મોડર્ન ઈન્ડિયા એન્ડ અધર એસે શ્રીનિવાસ
- (૪) “અર્થાત્” (ત્રિમાસિક)
એ.એમ.શાહ
સેન્ટર ફોર સોશયલ સ્ટડીઝ -સુરત
જાન્યુઆરી - માર્ચ, ૧૯૮૪
પૃષ્ઠ - ૧૬
- (૫) હિન્દુસ્તાનની જ્ઞાતિ સંસ્થા
લેખક- જી. એચ. હટ્ટન
અનુવાદક-દેશપાડે
પૃષ્ઠ - ૬૪
- (૬) સંદર્ભ- ૫ પ્રમાણે
- (૭) ઓરિજિનલ એન્ડ ગ્રોથ ઓફ કાસ્ટ ઈન ઈન્ડિયા
૧૯૩૧, દત્તા એન. કે.
પૃષ્ઠ - ૧૫

- (૮) હ્યુમન સોસાયટી
કિંગ્સલ' ડેવિસ
પૃષ્ઠ - ૨૦૦૮
- (૯) કાસ્ટ એન્ડ ક્લાસ ઈન ઈન્ડિયા
ડો. જી. એસ. ધૂર્ય
પોપ્યુલર બુક ડીપો
- (૧૦) જ્ઞાતિઓ ક્યાંથી આવી ?
અક્ષયકુમાર દેસાઈ
પ્રથમ આવૃત્તિ, માર્ચ - ૧૯૬૦
પૃથક - ૮/૯
- (૧૧) અકિલા દૈનિક સમાચારપત્ર
તા. ૨૯/૩/૨૦૦૬
- (૧૨) અકિલા દૈનિક સમાચારપત્ર
તા. ૫/૪/૨૦૦૬
- (૧૩) શ્રી દેવપૂજક (વાઘરી) સમાજની વિવિધ શાખોની દેવ-દેવીઓ અને પૂર્વજોની
અમરગાથાઓ
લેખક - ઉમેશ સોલંકી
પ્રથમ આવૃત્તિ
૨૦૦૬
- (૧૪) બૃહદ ગુજરાતી કોશ ખંડ બીજો
યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ

- (૧૫) ગુજરાત રાજ્ય સર્વસંગ્રહ
રાજકોટ જીલ્લો
પ્રથમ આવૃત્તિ
પૃષ્ઠ - ૧૩૭
- (૧૬) સંદર્ભ - ૧ પ્રમાણે
- (૧૭) ગુજરાત સર્વસંગ્રહ
મુંબઈ ગવર્મેન્ટ સેન્ટ્રલ બુક ડીપો
પ્રકાશન-૩ વસ્તી પૃથક નં. ૧૦૮
- (૧૮) ગુજરાત રાજ્ય જિલ્લા સર્વસંગ્રહ (ગજેટીયર)
પ્રથમ આવૃત્તિ, ગુજરાત સરકાર
- (૧૯) આપણા કસબીઓ ભાગ-૨
જોરાવરસિંહ જાદવ
પૃષ્ઠ - ૧૧૮
- (૨૦) ગુજરાતની અસ્મિતા
રજની વ્યાસ
ગુર્જર પ્રકાશન, રતનપોળ નાકા સામે,
ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ
- (૨૧) આપણા કસબીઓ ભાગ-૩
જોરાવરસિંહ જાદવ પૃષ્ઠ - ૩૫
- (૨૨) ભગવદ ગોમઝલ ભાગ-૮
પ્રવિણ પ્રકાશન, રાજકોટ

(૨૩) ગુજરાતનું સંસ્કૃતિ દર્શન

જોરાવરસિંહ જાદવ

પ્રકરણ-૩ સંશોધન ક્ષેત્રનો પરિચય

- ૩.૧ પ્રસ્તાવના
- ૩.૨ ગીરપૂર્વ ઇતિહાસ
 ૧. ગીરનું નામ
 ૨. અંગ્રેજો
 ૩. વહીવટતંત્ર
- ૩.૩ વર્તમાન ગીર
 ૧. સ્થાન
 ૨. સીમા
 ૩. વિસ્તાર
 ૪. ભૂસ્તર
 ૫. આબોહવા
 ૬. જળસ્ત્રોત
 ૭. વનસ્પતિઓ
 ૮. પ્રાણીઓ
 - એ. સસ્તનધારી પ્રાણીઓ
 - બી. સરિસૃપ પ્રાણીઓ
 ૯. ગીરની પ્રજા
- ૩.૪ અભ્યાસ હેઠળના તાલુકા અને ગામડાનો પરિચય
 ૧. વેરાવળ તાલુકાનો પરિચય
 - પાટણ
 ૨. તાલાલા તાલુકાનો પરિચય
 - વિરપુર
 ૩. માળીયા તાલુકાનો પરિચય
 - ભંડુરી
 ૪. મેદરડા તાલુકાનો પરિચય
 - માનપુર
- ૩.૫ સ્થળસુચક નકશો

પ્રકરણ-૩

સંશોધન ક્ષેત્રનો પરિચય

૩.૧ પ્રસ્તાવના

ઘણા જૂના સમયથી લોકપ્રિય અને પ્રસિદ્ધ એવું ગીરનું જંગલ આજે દેશ વિદેશોનું અનેરું આકર્ષણ કેન્દ્ર બની ગયું છે. ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલું ગીરનું વન અને ગિરિમાળાઓ જોઈ આપણા મનમાં કુતુહલ ઉદભવે છે કે આપણે કંઈક નવો જ પ્રદેશ જોઈ રહ્યા છીએ. ‘ગીર’ તરીકે ઓળખાતા આ પ્રદેશમાં વિશાળ જંગલ છે. પર્વતો છે. નદી, ઝરાણા છે. આજનું આ ગીરનું આ જંગલ અનેક વન્યપ્રાણીઓનું આશ્રયસ્થાન છે. જંગલના રાજા એવા સિંહનું ઘર છે. એટલે જ ગીર માત્ર સૌરાષ્ટ્ર કે ગુજરાતનું નહીં પણ ભારતનું ગૌરવ છે.

ગીરના આ જંગલમાં માત્ર વનરાઈ અને પ્રાણીઓ જ નથી. પણ પશુપાલનનાં વ્યવસાય સાથે જોડાયેલા માલધારીઓ પણ સદીઓથી અહીં વસ્યા છે. જંગલીય પેદાશોથી ગુજરાન ચલાવતા અને હરતુ-ફરતુ જીવન ગાળતા દેવીપૂજકો (વાઘરી) પણ ગીર સાથે નાતો ધરાવે છે. પ્રવાસીઓ અને પ્રકૃતિ અભ્યાસીઓનું આ એક આકર્ષણ કેન્દ્ર છે. આથી ગીર પ્રદેશની પ્રમાણભૂત અને ભૌગોલિક માહિતીનો અભ્યાસ જરૂરી બને છે.

૩.૨ ગીરપૂર્વ ઇતિહાસ

‘ગીરની ભૂમિ ઐતિહાસિક ભૂમિ છે. જૂનામાં જૂના ગ્રંથ મહાભારતમાં પણ તેના સ્થાનોનો ઉલ્લેખ છે. જૂના સમયમાં આ સ્થાને અનેક આશ્રમો હતા. ઋષિઓ ગીરની નદીઓના કિનારે આરાધના કરતા મહાભારતમાં વનપર્વ, શલ્યપર્વ, આદિ પર્વોમાં સરસ્વતીનું મહત્વ દર્શાવતા તે પ્રભાસ પાસે વહેતી સરસ્વતી નદી છે. ઈસુની બીજી સદીમાં અયોધ્યાના કનકસેન નામના પરાક્રમી રાજાએ વર્તમાન કનકાઈ પાસે કનકાવતી નગરી વસાવ્યાનો ઉલ્લેખ

પાણ ઈતિહાસમાં થયો છે તેમજ બાણેજ પાસે અન્ય એક નગર વસતું હતું. આમ આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલા ગીરના આ પ્રદેશમાં અનેક નગરો અને ગામડાઓ વસતા હતા.’^૧ વલ્લભી સમયમાં પાણ ગીર એક અગત્યનો પ્રદેશ હતો. બૌદ્ધ સાધુઓએ શાણાના ડુંગરમાં ભોંયરાઓ કોતર્યા અને ત્યાં નિવાસ કર્યો હતો. વલ્લભી વંશના રાજા દ્રોણસિંહે ઈ.સ.૪૮૮ થી ૫૧૮ દરમિયાન વસાવેલું ગામ ‘દ્રોણ’ આજે પાણ ઉના તાલુકાનું ગામ છે. ઈ.સ.૬૧૮માં વલ્લભી સમ્રાટના ધનસેન ત્રીજાના ભાઈ ડેરભટે વસાવેલું ગામ ‘ડેરવાણ’ આજે પાણ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આ ઉપરાંત વલ્લભી સમયનાં તામ્રપત્રોમાં અનેક ગામોનાં ઉલ્લેખ છે. તેમાંના કેટલાક ગામો આજે નાશ પામ્યા છે. તો કેટલાક ગામોના સ્થાન ફફરી ગયા છે. આમ, ઈસુની ૧૬મી સદી સુધી ગીરમાં અનેક નગરો અને ગામો વસતા હતા. પ્રજાનો પ્રત્યેક વર્ગ એક યા બીજા પ્રકારનો વ્યવસાય કરતો હતો તે પછી દુષ્કાળ કે અનાવૃષ્ટિને કારણે ગીર ઉજ્જડ થયું આ જંગલમાં માત્ર જંગલી પ્રાણીઓનો વાસ થયો. વૃક્ષો અને વનરાજીમાં વ્યવસાય અર્થે વસતા કબાડીઓ, સીદીઓ અને માલધારીઓ રહેતા થયા. વકી પર્વત માળા, ભુંગો, ઝાડો અને અટપટી તળેટીઓમાં અનેક બહારવટીયાઓ રાજસતાનાં ડરથી ભાગી છુટેલા યોદ્ધાઓ કે ગુન્હેગારો અહીં આશ્રય મેળવતા હતા.

‘ઈસુની અઢારમી સદીના પ્રારંભમાં ગીર એક ઉજ્જડ પ્રદેશ થઈ ગયો. જેને જ્યાં ફાવે ત્યાં કબજે કરવા લાગ્યા. પરંતુ ઈ.સ.૧૭૪૮-૫૦ની આસપાસ ગીરનો મુખ્ય ભાગ જૂનાગઢનાં નવા સ્થપાયેલા રાજ્યની હકુમતમાં આવ્યો. કોડીનાર તાલુકા પર ગાયક વાડી સરકારે ઈ.સ.૧૮૧૧માં અધિકાર મેળવતા તથા ધારી તાલુકાનાં કેટલાક ગામો કાઠીઓ પાસેથી જીતી લેતા ગીરનો કેટલોક ભાગ તે રાજ્યની હકુમતમાં આવ્યો. જ્યારે ગીરનાર અને ગીરની વચ્ચેનો કેટલોક ભાગ મેંદરડા, બીલખા અને જેતપુર તાલુકાઓના ભાગીદારોના અંકુશમાં આવ્યો.’^૨

પ્રાચીન સમયમાં પ્રસિદ્ધ અને સમૃદ્ધ એવા આ નગરો તથા ગામો નાશ પામતા ભૂમિ ઉપર વૃક્ષો ઉગી ગયા જે સ્થળે સંસ્કૃત અને સભ્યપ્રજા વસતિ ત્યાં વનચરો અને વનવાસીઓ વસવા લાગ્યા. અગાઉની સભ્યતાનાં અવશેષો આજે પણ ગીરમાં જોવા મળે છે. ખંઢેરો, દેવસ્થાનો, પાળિયા, વાવો પાળા કેનાલ વગેરે જોતા આ વિસ્તાર ૫૦૦ થી ૬૦૦ વર્ષ ઘણો જ આબાદ હોવાનું જણાય છે. પાછળથી લડાઈ, ઝઘડા, યુદ્ધ વગેરેને કારણે આ પ્રદેશ ઉજ્જડ થઈ ગયો હતો.

૧. ગીરનું નામ

ગીર પ્રદેશમાં જ્યારે નગરો, ગામો વસતા હતા ત્યારે આ પ્રદેશ કયા નામે ઓળખાતો હશે? તે જાણી શકાયું નથી તેમજ તેનું નામ ‘ગીર’ ક્યારથી પ્રચલિત થયું? તે પણ જાણી શકાયું નથી. મહાભારતમાં આ પ્રદેશનું નામ નૈમિષારણ્ય આપ્યું છે. એટલે કહી શકાય કે તે સમયે અહીં અરણ્ય હશે. પછી જ્યાં જ્યાં આશ્રમો હતા, ત્યાં નગરો વસી ગયા હશે તેની ગિરિમાળાને કારણે ગીરી પ્રદેશ અને તેના પરથી ‘ગીર’ શબ્દ આવ્યો હશે. સ્થાનિક રહેવાસીઓ તેને તળપટ્ટી ભાષામાં ‘ગર’- ‘ગઈર’ તરીકે ઓળખે છે.

૨. અંગ્રેજો

બ્રિટીશ એજન્સીની રાજકોટમાં સ્થાપના થતા ગીરમાં શિકાર અને સંશોધન વૃત્તિવાળા અમલદારો ધૂમવા લાગ્યા. આ લોકોએ ગીરની તમામ ભૌગોલિક માહિતી મેળવી, નકશાઓ, પ્રાણીઓ વનસંપત્તિ વગેરે માહિતી મેળવી તેમના અવલોકન અને નિવેદન નોંધ્યા. આસીસ્ટન્ટ પોલીટીકલ એજન્ટ કેપ્ટન લી. ગ્રાન્ટ જૈકબે તેના તા.૩-૨-૧૮૩૮નાં રીપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે આ પ્રદેશ એક ગણનાપાત્ર સ્થાન છે.

ગીરના આશ્રયે અનેક નાના મોટા બહારવટીયાઓ, લુંટારા રહેતા હતા. ગીર ઉજ્જડ થવાનું આ પણ એક કારણ હતું. આ બહારવટીયાઓની ઈ.સ.૧૮૬૦ પહેલાની કોઈ નોંધ

ઉપલબ્ધ નથી પણ એ હકીકત છે કે આદિ સમયથી કેટલાયે બહારવટીયાઓ, લુંટારાઓ અને પરાજીત રાજાઓ આ વિસ્તારમાં છૂપાતા હોવાથી અંગ્રેજોએ વનમાંથી ઘણા વૃક્ષો કપાવી નાંખ્યા હતા. ઈ.સ. ૧૮૭૫-૭૬ના એડમીનીસ્ટ્રેશન રીપોર્ટમાં કાઠીયાવાડના પોલીટીકલ એજન્ટ લખે છે કે ‘ગીર માત્ર બહારવટીયાઓનું જ સ્થાન નથી, જે એક સમયે કાઠીયાવાડનું કાળું ધાબું (ક્લંક) ગણાતું હતું. આથી તેને કાપીને સાફ કરવામાં આવ્યું અને કેટલીક જમીન ખેતીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવી છે.’

૩. વહીવટતંત્ર

‘ઈ.સ.૧૮૬૭માં ગીરના વહીવટ માટે જૂનાગઢ રાજ્યે ગીર વહીવટદારની જગ્યા ઉભી કરીને ત્યાં જમાલખા આલમખા શિકારીની નિયુક્તિ કરી. તે ઈ.સ.૧૮૬૮માં જૂનાગઢ ગયા પછી ઈ.સ.૧૮૭૪ સુધી આ જગ્યા પર કોણ અમલદાર હતા તે જાણાયું નથી. પણ ઈ.સ.૧૮૭૪ થી ઈ.સ.૧૮૭૬ સુધી આ જગ્યા પર જમાદાર ઉમર મીર રોનાક, ઈ.સ.૧૮૭૭ થી ઈ.સ.૧૮૮૧ સુધી જમાદાર અબ્દુલા બીન મુબારક ઈ.સ.૧૮૮૧ થી ઈ.સ.૧૮૮૬ સુધી કોણ હતા તેની માહિતી નથી. ઈ.સ.૧૮૮૬ થી ઈ.સ.૧૮૮૮ સુધી અસ્તી મુકબુલમીયા ફેજદીનમીયા ઈ.સ.૧૮૮૮ થી ઈ.સ.૧૮૯૦ સુધી હેમાભાઈ અભુભાઈ ઈ.સ.૧૮૯૨ થી ઈ.સ.૧૮૯૮ સુધીમાં વલ્લભદાસ આણંદરાય, ઈ.સ.૧૮૯૮ થી ઈ.સ.૧૯૦૩ સુધી દામોદરદાસ હીરજી જગડ વહીવટદાર પદે હતા.’^૩

ઈ.સ.૧૮૮૦માં બ્રિટીશ સરકારને ગીરના વનનો થતો નાશ અટકાવવાનું જરૂરી જાણાતા પોલીટીકલ એજન્ટ ‘સર ચાર્લ્સ વુડ હાઉસે’ રાજ્યને તે માટે સૂચના આપી અને મીસ્ટર બાર નામના નિષણાંતને ત્રણ માસ માટે ગીરમાં મોકલી તેમને રાજ્યને યોગ્ય સલાહ આપવા જાણાવ્યું. આ અધિકારીની સૂચનના આધારે રાજ્યે વન સંરક્ષણનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો અને આ માટે પુરતું ધ્યાન રાખવા ગીર સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટની જગ્યા ઉભી કરી, વનના ચાર વિભાગો

પાડ્યા. ફોરેસ્ટરો અને નાકાદારો નિમવામાં આવ્યા. આ સમયે બધા જ વિસ્તારમાં માલધારીઓ તેમનાં ઢોરને ચરાવતા હતા. તે બદલ રાજ્યને મસવાડી ચુકવતા હતા. મસવાડી માટે રાજ્ય તરફથી ઈજરો આપવામાં આવતો હતો.

આ ઉપરાંત ગીરમાં થતા મધ, અરીઠા, ચાણોઠી, હાડકા, શિંગડા, ચામડા, ઔષધો વગેરે જંગલની પેદાશ કોળી, કબાડી, સીદી, વાઘરી, મકરાણી વગેરે વનવાસીઓ એકત્ર કરતા અને વેચતા આ પ્રદેશમાંથી તેના સાચવાણી ખર્ચ જેટલી પણ આવક થતી ન હતી. એટલે તેનું વહીવટીતંત્ર મર્યાદીત હતું. ઉપરાંત જંગલમાં બહારવટીયાઓ, જંગલી પ્રાણીઓ, રોગીષ્ટ હવા અને રસ્તાઓનાં અભાવે તેમાં કોઈ કાયમી વસવાટ કરતા નહીં. ઈ.સ.૧૮૬૭ સુધી ગીરનું કોઈ વહીવટી મથક ન હતું. જે કોઈ અધિકારીઓ નિમાયેલા તેઓ બધા જૂનાગઢ રહેતા અને વારંવાર ગીરમાં જઈ ત્યાંનો વહીવટ જેઈ પાછા આવતા આમ છતાં સાસણમાં એક તજવીજદાર અને છેલાણાં ગામે એક નાની ઓફીસ હતી. ઈ.સ.૧૮૯૬માં છેલાણા ઉજ્જડ થઈ ગયું ત્યાંના લોકો અન્ય જગ્યાએ જતા રહ્યા. જૂનાગઢ નવાબે ૧૯૦૪માં જંગલ સુધારણા અંગેનો સ્થાનિક કાયદો હતો.

૩.૩ વર્તમાન ગીર

વર્તમાન સમયનું ગીરનું સિંહ અભ્યારણ્ય અને રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન પર્યાવરણ પ્રેમીઓ, વન્યજીવના અભ્યાસીઓ અને પ્રવાસીઓ માટે આકર્ષણનું કેન્દ્ર છે. ગીર વિસ્તારની ભૌગોલિક માહિતી જેવી કે સ્થાન, સીમા વિસ્તાર, ભુસ્તર, આબોહવા, જળસ્ત્રોત, વનસ્પતિઓ, પ્રાણીઓ, પશુધન, માલધારીઓ, ગીરની પ્રજા વગેરેની માહિતી નીચે મુજબ છે.

૧. સ્થાન

‘મિશ્ર પાર્ણપાતી વૃક્ષો અને એશિયામાં એક જ માત્ર સિંહોની વસ્તી ધરાવતું ગીર ૨૦.૪૦° અને ૨૧.૫૦° ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૦.૫૦° અને ૭૧.૧૫° પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલ

પ્રદેશ છે. ગીરનું આ જંગલ જૂનાગઢ, અમરેલી અને ભાવનગર એમ ત્રણ જિલ્લાઓમાં વહેંચાયેલું છે. આ જંગલ ૬૪ કિલોમીટર લાંબુ અને ૩૨ કીલોમીટર પહોળું છે.’”

૨. સીમા

ગીરની ઉતરે વિસાવદર, ધારી અને ખાંભા છે. પુર્વ તરફ ધારી, ખાંભા અને રાજુલા તાલુકો છે. દક્ષિણે ઉના, કોડીનાર અને તાલાલા તાલુકો છે. જ્યારે પશ્ચિમે તાલાળા, માળીયા અને મેંદરડા તાલુકાઓ આવેલા છે. ઉપરોક્ત બધાજ તાલુકાઓની સરહદ, જમીન ગીરના જંગલ વિસ્તારમાં આવી જાય છે. ગીર પુર્વનું મુખ્યમથક ધારી એ અમરેલી જિલ્લાનું તાલુકા મથક છે. જ્યારે ગીર પશ્ચિમનું મુખ્ય મથક સાસણ (ગીર) જૂનાગઢ જિલ્લાના તાલાળા તાલુકાનું ગામ છે.

૩. વિસ્તાર

૧૯૬૫ના સપ્ટેમ્બર માસમાં એશિયાઈ સિંહોના સંદર્ભમાં વન્યપ્રાણી સંરક્ષણનો વિસ્તાર ૧૨૬૫ ચોરસ કી.મી. જેટલો નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. આમ ૧૯૬૫માં ગુજરાત સરકારે અનેક વન વિભાગે ગીરના જંગલનાં આ ૧૨૬૫ ચો.કી.મી.ના વિસ્તારને ‘ગીરના સિંહ અભ્યારણ્ય’ તરીકે જાહેર કર્યો છે. તેના ૧૯૭૫માં ૧૪૭.૧૧ ચો.કી.મી.નો વધારો કરતા અભ્યારણ્યનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૧૪૧૨ ચો.કી.મી. થયું. અભ્યારણ્યની વચ્ચે નો ૨૫૮.૦૭ ચો.કી.મી.નો મધ્ય વિસ્તાર ૧૯૭૫માં રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન તરીકે જાહેર કર્યો છે. આ ઉપરાંત ૪૭૦.૦૫ ચો.કી.મી. જંગલ વિસ્તાર સુરક્ષિત અને બિનવર્ગીકૃત વન પ્રદેશનું બનેલું છે. આમ કુલ ૧૮૮૨.૦૬ ચોરસ કીલોમીટરનો કુલ વિસ્તાર ગીરનાં જંગલોનો વિસ્તાર છે. આ વિસ્તારમાંથી ૧૫૦૨.૦૭ ચો.કી.મી. જૂનાગઢ જિલ્લામાં અને ૩૭૯.૦૯ ચો.કી.મી. અમરેલી જિલ્લામાં આવે છે. ગીરના આ જંગલની દક્ષિણ સરહદ અરબી સમુદ્રથી ૨૯.૧૪ કીલોમીટર દૂર છે. પશ્ચિમે દરિયાઈ સરહદ ૬૦ કિલોમીટર દૂર છે.

૪. ભૂસ્તર

ગીરના જંગલની જમીનની રૂપરેખા મુખ્યત્વે પ્રમાણસરની ટેકરીઓ, ખીણો અને ઉંચી સપાટ ધરતીની બનેલી છે. એ ચોક્કસ દિશામાં જતી પર્વતમાળા વિનાની છે, તેનો ઉત્તર તરફનો ભાગ વધુ ટેકરીઓ વાળો છે. જ્યારે દક્ષિણ તરફનો ભાગ પ્રમાણમાં સપાટ છે. આ વિસ્તારનો સામાન્ય ઢાળ દક્ષિણ અને દક્ષિણ પશ્ચિમ તરફનો છે. ગીરની ટેકરીઓ જવાળામુખીમાંથી બનેલી છે. મુખ્ય ભૂસ્તરીય રચના ડેક્કન ટ્રેપ છે. મુખ્ય ખડકો ‘ડોલોમાઈટ’ અને ‘બેસાલ્ટ’ છે. રેતાળ પથ્થર ઉપરાંત ચૂનાના પથ્થરો અને મેટામોર્ફિક ખડકો વગેરે પણ છે. ગીર વિસ્તારમાં જવાળામુખીના ખડકોએ કાળી જમીન અને રેતાળ પથ્થરની તેમજ ચૂનાના પથ્થરની લાલાશ પડતી બદામી ફળદ્રુપ જમીનને જન્મ આપ્યો છે. નદી કિનારે રેતાળ, ઉંડી ખીણોમાં માટીવાળી અને ટેકરીઓ ઉપર મુરમ (ટાંચ)ની જમીન જોવા મળે છે. ઉપરોક્ત બધાજ પ્રકારની જમીન કપાસ, શેરડી, મગફળી અને બાગાયતી ખેતી માટે ઉત્તમ ગણાય છે. આથી જ ગીરની ‘કેસર કેરી’ ભારતભરમાં પ્રખ્યાત છે.

૫. આબોહવા

ગીરમાં ઉષ્ણકટીબંધમાના ચોમાસા જેવી આબોહવા હોય છે. જે ઉનાળા દરમિયાન ખૂબ જ ગરમ રહે છે. અહીં શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસુ બહુ સ્પષ્ટ રીતે વર્તાય છે. નવેમ્બરની શરૂઆતથી માર્ચ સુધી સુકી ઠંડી હવા હોય છે. માર્ચ પછી સુકી ગરમ આબોહવા હોય છે. શિયાળાનું તાપમાન લગભગ ૧૦ સેલ્સીયસ અને ઉનાળાનું તાપમાન લગભગ ૪૩ સેલ્સીયસ જેટલું રહે છે. જૂનના બીજા પખવાડીયાથી સપ્ટે.ના અંત સુધી ચોમાસુ હોય છે. મોટાભાગનો વરસાદ જૂલાઈ અને ઓગસ્ટમાં પડે છે. ગીરનો સરેરાશ વરસાદ ૮૦૦ એમ.એમ. જેટલો છે. ચોમાસાની અનિયમિતતા અને વરસાદના અસમતોલ પ્રમાણને લીધે કેટલીકવાર દુષ્કાળનો સામનો કરવો પડે છે.

૬. જળસ્ત્રોત

ગીર પ્રદેશ એ હિરાણ, સરસ્વતી, શિંગોડા, મધુંદ્રી, ઘોડાવડી અને રાવલ જેવી અનેક નદીઓનું ઉદગમ સ્થાન છે. ઉતર-પુર્વ તરફથી શરૂ થતી શેત્રુંજી નદી અભ્યારણ્યની બહાર થઈ વહે છે. દુષ્કાળનાં વર્ષો સિવાય આ બધીજ નદીઓમાં પાણી વહેતા રહે છે. પાણીને સંગ્રહિત રાખવા માટે હિરાણ, મધુંદ્રી, રાવલ અને શિંગોડા નદીઓ પર બંધ બાંધવામાં આવ્યા છે. અન્ય નદીના પાણીનો સંગ્રહ થતો નથી પણ વન વિભાગ દ્વારા અનેક નાના મોટા હોકળા, નાળા પર આડબંધ બાંધવામાં આવ્યા છે. દુષ્કાળ સમયે પાણીના સ્થળોએ પાણી ન રહેતાં ગીરના જંગલમાં વસતા ૧૭ હજાર જેટલા વન્ય પ્રાણીઓની તૃષ્ણા છીપાવવા માટે વન વિભાગ દ્વારા જળસ્ત્રોત ઉભા કરાયા છે. ખાસ કરીને ગીરના પુર્વ ભાગમાં વન્ય પશુપક્ષી, પ્રાણીઓને પીવા માટેનું પાણી મળી રહે તે માટે વન વિભાગ દ્વારા ઉભા કરાયેલા જળસ્ત્રોતમાં ટેંકર દ્વારા પાણી ઠાલવવામાં આવે છે. ગઝલર, રકાબી, કુંડી, ખાબોચીયા આકારના જળસ્થાન બનાવી વન્ય પ્રાણીઓની તૃષ્ણા શાંત કરવાનો પ્રયાસ થાય છે.

૭. વનસ્પતિઓ

‘શાન્તાપાઉ અને રાયજદાએ’ ૧૯૫૫ માં ગીર જંગલમાં ૪૦૩ જાતના છોડ હોવાનું નોંધ્યું છે. ‘ચેમ્પીયન અને શેઠ’ના જંગલની વિવિધ જાતોના વર્ગીકરણ ઈ.સ.૧૯૬૪ અનુસાર આ વિસ્તારમાં ઘાણા સુકા સાગના વૃક્ષો, સુકા પાનખર વૃક્ષોની સાથે ઉગે છે. આ વનસ્પતિઓનાં વિસ્તાર અને વિકાસમાં ઢોરનું ચરિયાણું અને વનમાં વારંવાર લાગતી આગને કારણે અવરોધ ઉભો થાય છે. આમ છતાં ગીરમાં ૪૫૦ પ્રકારના વૃક્ષો છે.

સાગના વૃક્ષો ગીરના વનના પશ્ચિમ ભાગમાં વિશેષ છે. જે ગીર જંગલનો લગભગ અડધો વિભાગ છે. બાકીના અડધા વિસ્તારમાં વિવિધ જાતના વૃક્ષો, વનસ્પતિઓ જેવા

મળે છે. પુર્વ ગીરનો વિસ્તાર સાગના વૃક્ષો વિનાનો વિસ્તાર છે.

૮. પ્રાણીઓ

ગીરનું જંગલ ૩૨ જાતના સસ્તન પ્રાણીઓ ૩૦૦ જાતના પક્ષીઓ, ૨૪ જાતના સરિસૃપ પ્રકારના પ્રાણીઓ અને ૨૦૦૦ જાતના જીવજંતુઓનું નિવાસસ્થાન છે.

એ. સસ્તનધારી પ્રાણીઓ

સિંહ, દીપડો, વર, ઝરખ, લોમડી, શિયાળ, જંગલબિલાડી, રણબિલાડી, ટપકાવાળી બિલાડી, નાનીબિલાડી, શેળો, ઘોરખોદીયું, શેઢાળી, સાબર, કીડીખાઉ, ચિતલ, રોજ (નીલગાય) છીકારા, ચૌશિંગા, જંગલીભૂંડ, વાંદરા, સસલા મગુજ, નોળીયો, નાનો નોળીયો, ખિસકોલી, જરબિલાડી, ઉદર, ધુંછઉદર, કસ્તુરી ઉદર, ફલાઈગકોક્ષ, ફળખાઉ ચામાચીડીયું, વડવાંગળ એમ કુલ ૩૨ જાતના સસ્તનધારી પ્રાણીઓ ગીરનાં જંગલમાં જોવા મળ્યા છે.

બી. સરિસૃપ પ્રાણીઓ

ગીરના જંગલમાં વસતા સરિસૃપ પ્રકારના પ્રાણીઓમાં મગર, કાયબો, સુરજ કાયબો, તારાંકિત કાયબો, ધોયરા, બગીચાગરોળી, ખંપગરોળી, કાયડો, કોમનસ્ટીક, સ્નેકસ્કીક, ભંફોડી, પાટલા ઘો, ધામાણ આંધડીચાકર, અજગર, વનસુંદરી, વૃક્ષસાપ, વરસાપ, ડંડો ઘાંસનો સાપ, કાળોતરો, નાગ, ચિતળો, કુરસો, એમ ૨૪ જાતના સરિસૃપ પ્રકારના પ્રાણીઓ જોવા મળે છે.

ગીરના મુખ્ય માંસાહાર પ્રાણીઓમાં સિંહ, દીપડો, ઝરખ, જંગલીબિલાડી, શિયાળ, નોળીયો, વણિયાર, ઘોરખોદીયું, રણબિલાડી અને ટપકાવાળી બિલાડી છે. જ્યારે તૃણાહારી પ્રાણીઓમાં મુખ્યત્વે ચિતલ, નિલગાય સાબર, ચૌશિંગા, છીકારા, જંગલીભૂંડ અને ભાવનગર પાસેના જંગલ વિસ્તારના કાળીયારનો સમાવેશ થાય છે. નાના સસ્તન પ્રાણીઓમાં શાહુડી અને સસલા સામાન્ય છે. પાણ કીડીખાઉ દુર્લભ છે. સરિસૃપ પ્રાણીઓમાં મગર તારાંકિત

કાયબા, ઘો અનેક પ્રકારના સાપ અને નદી ઝરાણા કાંઠે અજગર પાણ જેવા મળે છે. ગીર અભ્યારણ્યમાં મગરોની સૌથી વધુ સંખ્યા છે. સાસણ ખાતે મગર ઉછેર કેન્દ્ર પાણ છે.

ગીરના જંગલમાં ૩૦૦ પ્રકારના પક્ષીઓ પાણ વસે છે. મૃત પ્રાણીનું માંસ ખાનાર ગીધ તેની ૬ પેટા જાતીઓમાં જેવા મળતું હતું, જે હવે લુપ્ત થવાને આરે છે. એશિયાઈ સિંહોનું એકમાત્ર નિવાસસ્થાન પૃથ્વી પર એશિયાઈ સિંહની મુલોત્પત્તિનું એકમાત્ર પ્રાકૃતિક સ્થાન એટલે ‘ગીરનું સિંહ અભ્યારણ્ય’

૯. ગીરની પ્રજા

ગીરમાં વસતી પ્રજા નિડર, સાહસિક, મહેનતુ અને પ્રગતિશીલ છે. સિંહો અને દીપડાઓ જેવા હિંસક પશુઓની વયમાં પ્રતિકુળ હવા ઋતુમાં વિશ્વાસપૂર્વક જીવન જીવે છે. બહારવટીયાઓના સમયમાં પાણ તેમના ઉપર તેઓ નિર્દોષ હોવા છતાં હરામખોરો ત્રાસ ગુજારતા નાક કાપતા, કાન કાપતા, લુટતા ખૂન કરવા છતાં તે બહાદુર પ્રજા જરાપાણ નરમ પડી નથી તેણે પૂર્ણ નિર્ભિકતા અને નિડરતાનું અપૂર્વ દ્રષ્ટાંત પુરું પાડ્યું છે. તે સાથે જુદા-જુદા પ્રદેશોમાંથી જુદા જુદા ગામોમાંથી આવેલી જુદા જુદા ધર્મો અને સંપ્રદાયો પાળતી ગીરની પ્રજા શાંતિ અને સહિષ્ણુતાવાળું જીવન જીવે છે.

૩.૪ અભ્યાસ હેઠળના તાલુકા અને ગામડાનો પરિચય

પ્રત્યેક વિષયમાં સંશોધનના ઘણા ક્ષેત્રો હોય છે. સંશોધકે પોતે પસંદ કરેલ સમસ્યા સંશોધનના કયા ક્ષેત્રમાં આવે છે. તે દર્શાવવું જોઈએ. આગળ જાણાવ્યા પ્રમાણે આ સંશોધનમાં કેન્દ્રવર્તી બાબત તરીકે ‘પશ્ચિમ ગીર વિસ્તારમાં વસતા દેવીપૂજક સમુદાયની તરાહ’ આ વિષય રાખવામાં આવેલ છે.

ઉપરોક્ત સંશોધન સમસ્યા માટે જરૂરી ક્ષેત્રીય માહિતી મેળવવા માટે સૌરાષ્ટ્રના જુનાગઢ જિલ્લાના ચાર તાલુકાઓ પૈકી વેરાવળ, તાલાલા, માળીયા અને મેંદરડા ગ્રામ્ય

વિસ્તારને પસંદ કરેલ છે. અહીં ક્રમશઃ ક્ષેત્ર પરિચય આ પ્રમાણે આપેલ છે.

૧. વેરાવળ તાલુકાનો પરિચય

વસતિ ૧૨,૧૧૧ (ઈ.સ.૨૦૦૮ની વસતિ ૨,૮૦,૪૮૫ તા.વેરાવળ) પુરાણમાં એનું નામ ‘વેલાવન’ એવું આપ્યું છે. એ સિવાય એના બીજા ત્રણ નામ છે. એક વેલાપુર, એ નામનો અર્થ જૂના લેખોમાં એક નાનું બંદર એવો થાય છે. દંતકથા છે કે સેલાયતવાળા અહીંના વિસ્તારમાંથી એક કન્યા પરાણ્યા અને કેટલાક વર્ષ સુધી અહીં જ રહ્યા. પછીથી એના કુંવર ધાનવાળા એની તળાજની ગાદીએ બેઠા. એના કુંવર વેરાવળજી એ અહીં આવી વેરાવળ ગામ વસાવ્યું. કેટલાક વેરાવળ એ નામ વિલયસ્થલ (રળિયામાણી જગ્યા) એ શબ્દ ઉપરથી થયું એમ કહે છે. પાટણ-સોમનાથને લીધે એ વસેલું એમ કહેવાય છે. મુસ્લીમોનાં વખતમાં એ બંદર ઘણું અગત્યનું મોટું ગાણાયું ને સુરતનું બંદર મોટું ગાણાતા સુધી મક્કા તથા મદીના હજ કરવા જનારા મુસ્લીમો અહીંથી વહાણમાં બેસી જતા. ત્યારપછી એ ઉજ્જડ પડ્યું જણાય છે. કારણ ‘મિરાતે અહમદી’નો કર્તા રણછોડજી લખે છે કે નિયામતખાન લોદીને પાટણ-સોમનાથને બીજા ગામ ગુજરાતનાં સુલતાનોએ જાગીરમાં આપેલા ને તેણે વેરાવળ ૧૮મી સદીમાં વસાવ્યું હતું. બીજે ઠેકાણે તેમ એમ લખે છે કે માનાજી આંગરિયાએ વેરાવળ ઉપર હુમલો કર્યો હતો પણ તેને પાછા હટવું પડ્યું. રણછોડજી વળી લખે છે કે દીવના ફીરંગીઓએ વેરાવળ ઉપર હુમલા કરેલા, પણ તે બધા નિષ્ફળ ગયેલા. માંગરોળના કાઝી શેખમીયાએ વેરાવળ ઈ.સ.૧૭૬૨માં જીતી લીધું હતું. પણ જૂનાગઢનાં દીવાન અમરજીએ તે તેની પાસેથી પડાવી લીધું. ઈ.સ.૧૭૮૭માં પોરબંદરનાં રાણા સુલતાનજીએ વેરાવળ જીતી લીધું પણ જૂનાગઢના નવાબ હામદખાનજી એ ઈ.સ.૧૭૮૮માં તે પાછું જીતી લીધું ને ત્યારથી તે આજ સુધી જૂનાગઢ ને તાબે રહ્યું છે. અહીંના હર્ષદ માતાના મંદિરમાં સંવત ૧૩૨૦નો લેખ છે. તે ઘણો ઉપયોગી છે. તેના ચાર જુદા જુદા એટલે વિક્રમ

શાલિવાહન, વલ્લભી ને શ્રીસિંહ એ ચાર શક આપેલા છે. આ લેખ ઉપરથી જાણાય છે કે વલ્લભી સંવત ઈ.સ.૩૧૮ થી ને શ્રીસિંહ સંવત ઈ.સ.૧૧૧૩ થી શરૂ થાય છે. દવકા નદી વેરાવળથી ઉતર દિશાએ થઈ વહે છે ને પશ્ચિમ તરફ ફંટાઈ જલેશ્વરનાં મંદિર આગળ સમુદ્રને મળે છે. આ જગ્યાએ દાની બારૂ કહે છે. વેરાવળ પાટણ-સોમનાથથી બે માઈલ દૂર હોઈ મુંબઈને કરાંચી કે કચ્છ વચ્ચે ચાલતી સ્ટીમરોને વિસામો લેવાની સારી જગ્યા છે પણ એપ્રિલનાં વચલા ભાગ પછી અહીં કાંઠા આગળ દરિયો ઘણો તોફાની થાય છે. તેથી અહીંની લાંગરવાની જગ્યા ઉડી કે નિર્ભય એવી નહીં તેથી પરદેશના વહાણ અહીં આવતા નથી. ઉનાળામાં નાની નાની હોડીઓ આવે તો તે ભાંગી જાય એમ છે. મરહુમ નવાબ સાહેબે એ બંદર સુધારો કરવા પાછળ ને અહીં એક દીવાદાંડી બાંધવા પાછળ ધણો ખર્ચ કર્યો છે પણ ધણો બહોળો ખર્ચ કર્યા સિવાય બંદર કાંઈ સારુ થઈ શકે તેમ નથી. વેરાવળની ડુંગળીઓ મોટી હોઈ ઘણી વખાણાય છે ને પરદેશ જાય છે. એ બંદરથી રૂ ચડે છે ને તેમાં અનાજ કાપડને ઈમારતી લાકડું આવે છે.

○ પાટણ ગામનો પરિચય

પાટણ ગામની વસતિ ૨૦૦૮ મુજબ ૩૦૦૦૦ની છે. આ પ્રસિદ્ધ શહેરનાં પાટણ સોમનાથ, પ્રભાસ-પાટણ, દેવપાટણ અને વેરાવળ-પાટણ એવા પણ નામો છે. માધવપુરથી તે બાબરીયાવાડ સુધીના નાધેર પ્રદેશનું એ મુખ્ય શહેર છે. આ પ્રદેશ છેક જૂના કાળથી સારો ખેડાણ થયેલો ને ઘાટી વસ્તીવાળો છે. એ રાતા સમુદ્ર ઈરાની અખાત, આફ્રીકા ખંડનો કિનારો અને હિંદુસ્તાનના વેપારનું મુખ્ય મથક હતું. આ શહેરમાં સોમનાથનું મંદિર હતું તેથી એ ઘણું જાણીતું થયું છે. યાદવોની યાદવાસ્થળી પણ અહીંજ થઈ હતી. સરસ્વતી હિરણને કપીલા એ ત્રણ નદીઓનો સંગમ જે ત્રિવેણી સંગમ કહેવાય છે. તે પણ અહીં છે. વેરાવળનું બંદર સૌરાષ્ટ્રના દક્ષિણ-પશ્ચિમ કિનારા પર ઘણા રસાળ ગીર જંગલવાળા અને

સારા ખેડાણ થયેલા એવા પ્રદેશમાં છે. વેરાવળની ખાડી દરિયામાં ધસી આવેલા ને દરિયાની છોળોથી હાલ્યા કરતી સુંદર સોનેરી રેતીથી રળિયામાણા દેખાતા એવા વાંક ઉપર એ બંદર છે. આ જગ્યાની બરોબરી કરી શકે એવી હિન્દુસ્તાનમાં બીજી કોઈ જગ્યા નથી. દંતકથા ઉપરથી તથા જે ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થાય છે. તેના ઉપરથી ચાવડાઓનું રાજ્ય હતું એમ જાણાય છે. જૂના ગ્રંથકારો લખે છે કે અહીંના કિનારા પર ચાંચીયાઓનો ડર ઘણો હતો. માર્કો પોલો લખે છે કે એ શહેર (પ્રભાસપાટણ)માં બહોળો વેપાર ચાલતો ઈ.સ.૧૦૨૬માં મહમદ ગઝની એ જીતી લીધું હતું અને ત્યાં એક મુસ્લીમ હાકેમ મુકયો હતો. ત્યારપછી વાંજઓ એ (રાઠોડની એક શાખા) સોમનાથ પાટણ નાધેર નો વિસ્તાર પોતાનો કર્યો ને તેની કીર્તિ પાછી સજીવન કરી ઈ.સ.૧૩૦૦માં પ્રભાસપાટણ શહેર તથા નાધેરનું રાજ્ય અલકખાને જીતી લીધું. ત્યારથી દરિયાકાંઠાનાં આ ભાગમાં મુસ્લીમ સત્તા સર્વોપરી મનાવા લાગી. મહમદ તઘલકના સમયથી તો મુસ્લિમ હાકેમો બરાબર નીમાતા આવતા. બાદશાહ ફિરોજ તઘલક વખતનાં અભિલેખો પરથી એમ જાણાય છે કે તે વખતમાં રાજ્યનો બંદોબસ્ત સારો હતો. આવી સ્થિતિ છેક જૂનાગઢ મહમદ બેગડાએ જીતી લીધું ત્યાં સુધી ચાલી. અલકખાને એ ભાગ જીતી લીધો તે પહેલા પાટણમાં સ્થાનિક ઠાકોરો આણહિલવાડના રાજાઓને તાબે રહી રાજ્ય ચલાવતા. ત્યાર પછી તેઓએ દિલ્હીના બાદશાહને ઉપરી માન્યો. ત્યારપછી ગુજરાતનાં સુલતાનોની સત્તા વધારે જોરાવર થઈ અને છેલ્લે પાટણ અકબરે સોરઠ જીતી લીધું ત્યારથી મુઘલોને હાથ ગયું. અત્યાર સુધી સોમનાથ મહાદેવનું મંદિર બે વખત જમીનદોસ્ત થયું હતું. પહેલી વખત પહેલા મુઝઝફરે કરેલું તે અને બીજી વખતે ગુજરાતનાં અહમદશાહે પછી જ્યારે મુઘલ સત્તા પડી ભાંગી ત્યારે પાટણ કસબાતીઓએ દબાવ્યું. ત્યારપછી માંગરોળના શેખે તથા પોરબંદરના રાણાએ આખરે દીવાન અમરજીએ તે જીતી લીધું ને ત્યારથી એ જૂનાગઢ ને તાબે રહ્યું છે. બારબોસા નામનો એક વિદેશી મુસાફર લખે છે કે પટેમક્ષી

(પાટણશ્રી) ઘણુ મોટું આબાદ, ધનાઢ્ય ને બહોળા વેપારવાળું શહેર છે. પાટણમાં જૂના કાળથી જ એ મોટું તીર્થ તેથી યાત્રાળુઓ ઘણા આવતા તેથી વસતિ બહોળી હતી વળી બીજુ કારણ એ છે કે એ મુસ્લિમોનાં હાથમાં ગયું ત્યારથી મકકા અને મદીનાની હજ કરનારા મુસ્લિમો અહીંથી વહાણમાં બેસી જતા હાલમાં પૈસો તથા વસતિને સંબંધે વેરાવળ બંદર એનાથી ચડિયાતું થયું છે તો પણ એ શહેર હજુ અગત્યનું ગણાય છે. ચુડાસમા રજપૂતોનું રાજ્ય પાટણને નાધેર સુધી ફેલાયું હોય એમ જાણાતું નથી. અહીં તો એ ભાગ મુસ્લિમોએ જીતી લીધો ત્યાં સુધી સ્થાનિક સરદારો જ રાજ્ય કરતા હતા. સોમનાથનું સત્યયુગમાં નામ ભૈરવેશ્વર શ્રેતાયુગમાં શ્રવણિકેશ્વર, દ્વાપરયુગમાં શૃંગાલેશ્વર ને કળિયુગમાં સોમનાથ, મંદિર સોમરાજે પ્રથમ સોનાનું બંધાવેલું પછી રાવળે રૂપાનું બંધાવ્યું પછી કૃષ્ણે લાકડાનું અને છેલ્લે આણહિલવાડનાં ભીમદેવ પથ્થરનું બંધાવ્યું અને તેને આણહિલવાડનાં કુમારપાળે મરામત કરાવી સુશોભીત કરાવ્યું. મહારાજા હોલકરની વિધવા બાઈ અહલ્યાભાઈએ જૂના મંદિરથી થોડું દૂર એવું એક નવું મંદિર ઈ.સ.૧૭૮૩માં બંધાવ્યું હતું. પાટણને સંસ્કૃતમાં પટ્ટણ કહે છે ને તે પ્રભાસ ક્ષેત્રનું રાજધાનીનું શહેર હતું. પ્રભાસ એટલે ઘણુ ચક્રાકતું દંતકથા છે કે દક્ષની ૨૭ કન્યા ચંદ્રમા સાથે પરણી હતી, તેમાંની એકમાત્ર રોહિણીના ઉપર જ ચંદ્ર પ્રેમ રાખતો હતો. બાકીની બીજી ૨૬ ને ગણકારતો નહીં તેથી તેમણે પોતાના પિતા આગળ એ હકીકતનું વર્ણન કર્યું તેથી દક્ષે ચંદ્રને ધમકાવી બધી તેની સ્ત્રીઓ ઉપર સરખો પ્રેમ રાખવા કહ્યું પણ ચંદ્રે માન્યું નહીં ત્યારે દક્ષે શાપ દીધો કે તને ક્ષય રોગ થશે. આ ઉપરથી ચંદ્ર પોતાનું દુઃખ ઓછું કરવા માટે બધા તિર્થાટન કરી છેલ્લે પ્રભાસમાં આવ્યો ને ત્યાં શિવનું શ્રદ્ધાથી ધ્યાન ધરવા માંડ્યું. શિવે સંતુષ્ટ થઈ શાપનો અનુગ્રહ કર્યો કે ૧૫ દિવસ તારી કળા વધશે. પણ ૧૫ દિવસ ઘટશે. આથી ચંદ્રે હાલ લિંગ છે, તેના ઉપર શિવનું સોનાનું મંદિર બનાવ્યું ને તેનું નામ સોમનાથ (સોમ=ચંદ્ર અને નાથ=ધાણી) એ નામ પાડ્યું. એ લિંગ

સ્વયંભુ છે. મંદિર ત્રણ વખત મુસ્લિમોએ તોડી પાડ્યું હતું તો પાણ તે ત્રણ વખત પાછું બંધાવ્યું અને ઘણું પવિત્ર મનાયું. ઈ.સ.૧૭૦૬માં ઔરંગઝેબે તેનો નાશ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો એ હુકમ અમલમાં આવ્યો હશે એમ લાગે છે. કારણ ખંડિયર ઘણા છે પ્રભાસ ક્ષેત્રનું ભાસ્કર ક્ષેત્ર એવું પાણ નામ છે. તે ઉપરથી જાણાય છે કે કાંઠાના આ ભાગમાં સુર્યની પૂજા થતી પાટાણનું બીજું નામ શિવ પટ્ટાણ છે.

પાટાણ ગામની અંદાજિત વસ્તી ૩૦૦૦૦ જેટલી છે. જેમાં મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણ-૨૫૦ ઘર, વસ્તી-૧૬૦૦, કોળી-૨૭૦૦ ઘર, વસ્તી-૧૪૦૦૦, મુસ્લીમ-૨૦૦ ઘર, વસ્તી-૧૧૫૦૦, દલિત-૨૦૦ ઘર, વસ્તી-૧૧૦૦, દેવીપૂજક-૧૮૦ ઘર, વસ્તી-૮૦૦, આહિર-૧૫૦ ઘર, વસ્તી-૬૫૦, ક્ષત્રિય-૧૦ ઘર, વસ્તી-૬૦, રબારી-૩૪ ઘર, વસ્તી-૧૨૦, કુંભાર-૪૦ ઘર, વસ્તી-૨૦૦, આમ પાટાણ ગામમાં વસ્તીની દ્રષ્ટીએ કોળી, મુસ્લીમ, બ્રાહ્મણ તેમજ દેવીપૂજકો વગેરેની વસ્તી વધારે જોવા મળે છે. પાટાણ ગામમાં જ્ઞાતિની વાડી ૫ છે. મંદિરોની સંખ્યા ૮૫ છે. મસ્જિદોની સંખ્યા ૧૦ છે. જૈનાલય ૨ છે. સરકારી સુવિધામાં સરકારી દવાખાનું, પશુ દવાખાનું એસ.ટી.ની સુવિધા, રેલ્વેની સુવિધા, પોસ્ટ ઓફીસ, ટેલીફોન એક્ષચેન્જ, પ્રાથમિક શાળા, માધ્યમિક શાળા વગેરે સુવિધાઓ છે.

પાટાણ ગામની ભૌગોલિક સ્થિતિ: જિલ્લા મથકથી ૮૫ કી.મી. દૂર છે. તાલુકા સાથે જોડાયેલ છે. ગામની ચતુર્દિશામાં પૂર્વ તરફ હિરાણનદી, પશ્ચિમ તરફ વેરાવળ, ઉત્તર તરફ ગોવિંદપરા, દક્ષિણ તરફ સમુદ્ર આવેલા છે. પાટાણ ગામમાં સીમતલ જમીન કુલ વિસ્તાર એકર ૮૨૩૮-૩૭ ગુઠા પિયતવાળી જમીન ૫૮૨૩.૩૮ એકર-ગુંઠા સુકત જમીન ૪૭૩ એકર ગૌચર સરકારી ૭૮૬ એકર, જંગલ ૪૪૭.૧૧ એકર ગુંઠા છે. પાટાણમાં મુખ્ય ખેતીના પાકમાં મગફળી, કપાસ, શેરડી, નાળીયેરી, શાકભાજી વગેરેનું પુષ્કળ વાવેતર થાય છે. પાટાણ ગામમાં ટ્રેક્ટરોની સંખ્યા ૧૦૦ છે. બળદ ગાડા ૨૦૦ છે, ઉંટગાડી ૦૪ છે. પશુધનની સંખ્યા પણ સારી છે.

પાટણ ગામમાં દેવીપૂજકના ૧૮૦ ઘર અને વસ્તી ૮૦૦ની છે. આ ગામમાં માત્ર દાતણિયા દેવીપૂજક વસે છે. ૮૦% દેવીપૂજકો બીપીએલ કાર્ડ ધરાવે છે. પાટણ ગામનાં દેવીપૂજકો ખૂબજ પછાત છે. શિક્ષણ પ્રમાણ પણ નહિવત છે. મોટાભાગનાં લોકો છુટક મજૂરી કરે છે. શાકભાજી ઉગાડવા અને વેચવા એ તેનો મુખ્ય વ્યવસાય છે. દેવીપૂજકમાં કોઈ ઉચ્ચ હોદ્દા પર નથી એક વ્યક્તિ સોમનાથ ટ્રસ્ટમાં શરણાઈવાદક તરીકે નોકરી કરે છે.

૨. તાલાલા તાલુકાનો પરિચય

તાલાલા તાલુકાની કુલ વસ્તી ઈ.સ.૨૦૦૮ની ૧૨૭૭૮૪ છે. તે સમગ્ર વસ્તી તાલુકાના ગ્રામ્ય વિસ્તારની છે. તેમાં પુરુષો ૬૫૮૩૩ અને સ્ત્રીઓ ૬૧૯૬૧ છે. તાલાલા તાલુકો ત્રણ બાબત માટે પ્રખ્યાત છે.

૧. કેસર કેરી જેનો સ્વાદ માટે જગ મશહુર છે.
૨. સાસણ (ગીર)ના જંગલ જે એશિયાના સાવજની ડાંગકથી શોભાયમાન છે.
૩. દક્ષિણ આફ્રિકાના સીદી બાદશાહની વસ્તી તાલાલા તાલુકા સિવાય અન્ય જગ્યાએ ક્યાંય જોવા મળતી નથી.

તાલાલા તાલુકો ૪૭ ગ્રામ પંચાયત વિસ્તાર મળી કુલ ૪૭ ગામોનો અને જૂનાગઢ જિલ્લાના દક્ષિણ તરફ અને જૂનાગઢથી વેરાવળ તરફના હાઈવે રસ્તા ઉપર આ તાલુકો આવેલો છે. અહીંના મુખ્યત્વે પાકમાં ઘઉં, કપાસ, મગફળી, કેરી, શેરડી અને ગૌણ પાકો એરંડા, બાજરી જેવા પાકો લેવામાં આવે છે. આ તાલુકાની જમીન કાળી અને સારી છે. આ તાલુકાના ૭૨ ટકા મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. મુખ્યત્વે બાગાયતની વાડીઓ કેસર કેરી માટે પ્રખ્યાત છે તથા હિરાણ નદી ઉપર આવેલ કમલેશ્વર ડેમ ઓટોમેટીક ઓવરફ્લો થાય છે. જે હિરાણ નદી ઉપર ફીલ્મ બનાવેલ છે તે ફિલ્મનું નામ ‘હિરાણના કાંઠે’ જે ગુજરાતી ફિલ્મ જગતમાં અનેરું છે.

○ જોવાલાયક સ્થળો:

૧. તાલાલા

આ ગામે ગીર વિસ્તારનું મુખ્ય રેલ્વે સ્ટેશન તથા શ્રીબાઈ આશ્રમ આવેલો છે. જ્યાં નરસિંહ ભગવાનનું તથા ગણેશજીનું મંદિર આવેલું છે.

૨. માધુપુર

આ ગામની નજીકમાં સીદી લોકોનું જંબુર ગામ આવેલું છે. સીદી લોકોનું ધમાલ નૃત્ય માણવાનો લ્હાવો અનેરો છે. જ્યાં નગારચીપીરની દરગાહ આવેલ છે.

૩. સાસણ

‘કિંગ ઓફ ધ જંગલ’ જોગીવીર જટાળા કેસરી રાજશાહી ઠાઠ ધરાવતાં એશિયન સિંહનું વિશ્વમાં એકમાત્ર નિવાસસ્થાન એટલે સાસણ (ગીર) છે. ગીરનું જંગલ ૧૩ પેટા પ્રકારમાં વહેંચી શકાય જે વિવિધ પ્રાણી સૃષ્ટિ અનેક પ્રકારનાં જીવજંતુઓ, પક્ષીઓ, શરીસૃપ તથા સસ્તન પ્રાણી તથા મગર વિગેરેથી સમૃદ્ધ છે. ગીર અભ્યારણ્ય રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનમાં મુક્ત પાણે વિહરતા વન્ય પ્રાણી અંગેનો લ્હાવો માણવા વન વિભાગ દ્વારા વાહન વ્યવસ્થા આપવામાં આવે છે. સાસણ (ગીર) નજીક દેવળીયા પરિચય ખંડ (સફારીપાર્ક)માં વાઈલ્ડ લાઈફનું પ્રવાસીઓને દર્શન પરિચય કરાવવામાં આવે છે. જેમાં વનરાજ, સાબર, હરાણ, નિલગાય, રોજ વગેરે અનેક પ્રકારના પ્રાણી અંગે કુદરતના ખોળે વિહરતા જોવાનો આનંદ હંમેશા મળે છે. વન વિભાગ સંચાલીત સિંહ સદન નામે વિશાળ આરામગૃહ આવેલ છે જેમાં પ્રવાસીઓને રહેવા જમવા સહિતની સુવિધા પ્રાપ્ય છે. તેમજ હિરાણ નદી ઉપર જંગલમાં કમલેશ્વર ડેમ જોવાલાયક છે.

○ વિરપુર ગામનો પરિચય

ઈ.સ.૧૮૮૮ પહેલા વિરપુર ગામ વસેલું છે. પહેલાના સમયથી પાણીની સમસ્યા

હોવાથી ગામ ત્રણ વખત ઉજ્જડ બની છેલ્લે ૧૮૯૮ પહેલા વસેલું.

આ ગામને વસાવવા જૂનાગઢનાં નવાબ સાહેબે ઈ.સ.૧૮૦૬માં મોમના મીયાજ સાવદીન તથા પટેલ ડાયા સવજીને જમીન આપીને રહેવા બોલાવેલ હાલમાં આ બંનેની પાંચમી પેઢીનાં કુટુંબો સુધીના લોકો રહે છે.

ગામમાં રામમંદિર (ચોરો) આશરે ૪૦ વર્ષ પહેલા બનેલ છે. મોમીન લોકોનું જમાતખાનું પણ જૂના સમયથી છે. મોમીન હિન્દુ લોકો એકબીજા સાથે સંપીને રહે છે.

તાલાલા તાલુકાનું વિરપુર ગામ ફોરેસ્ટ રેન્જ હેઠળ આવતું નથી. વિરપુર ગામની હાલની વસ્તી ૨૦૦૯ મુજબ ૨૨૦૦ની જનસંખ્યા છે. જેમાં મુખ્યત્વે પટેલ, કોળી, બ્રાહ્મણ, મોમના, દરબાર, કારડીયા, ભરવાડ, કુંભાર, સુતાર, લુહાર, બાબર, દલિત, દેવીપૂજક વગેરે જ્ઞાતિઓ વસે છે. ગામમાં ઘણા મંદિરો આવેલા છે. જેમાં શંકરમંદિર, રામમંદિર, હનુમાન મંદિર, માતાજીનાં પેઢા, મેલડીમાનું મંદિર આવેલું છે. મેલડીમાં એ દેવીપૂજક લોકોના દેવી છે. ગામની ચારેબાજુના સીમાડા પૂર્વમાં ધાવા ૭ કી.મી. અને પશ્ચિમ તરફ તાલાલા ૨ કી.મી. ઉતર તરફ બોરવાવ ૫ કી.મી. દક્ષિણ તરફ ગુંદરાણ ૫ કી.મી. આવેલા છે. આ ગામમાં ખેતીની જમીન આશરે ૨૮૯૬ વીધા છે. સુકી જમીન ૪૦૦ વીધા અને ગૌચર જમીન ૫૦૬ વીધા છે. જંગલ નથી વિરપુર ગામમાં મુખ્ય પાકમાં મગફળી, કપાસ, તુવેર અને દેશવિદેશ પ્રખ્યાત કેસર કેરીનું પણ ઉત્પાદન થાય છે. ગામમાં તળાવ ૧ છે. ૩ ડેમ છે. ગામમાં ટ્રેક્ટરોની સંખ્યા ૬ છે. બળદગાડા ૧૫૦ છે. વિરપુર ગામમાં પશુધનમાં ૩૯૧ ગાયો ૩૯૮ ભેંસોની સંખ્યા છે. આ ગામમાં જ્ઞાતિની એક વાડી છે. એક પ્રાથમિક શાળા છે. જે ગ્રાન્ટેડ છે. પથી૧૨ ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ આપતી કડવા પાટીદાર ઉમીયા સંકુલ છે. જેમાં રહેવા જમવાની તમામ સુવિધાઓ છે. જેનો લાભ પટેલ જ્ઞાતિના બાળકો જ લઈ શકે છે. પરંતુ આ વર્ષથી ગામના અન્ય જ્ઞાતિના બાળકો અભ્યાસ

કરવા જઈ શકે છે. અન્ય જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીની સંકુલમાં રહેવાની વ્યવસ્થા નથી. માત્ર અભ્યાસ કરવાની સુવિધા આપે છે. ઉમીયાજી કડવા પાટીદાર સંકુલની સ્થાપના થવાથી બાળકોને ૧થી૧૨ સુધીનું શિક્ષણ લેવા માટે અન્ય ગામમાં જવું પડતું નથી. શિક્ષણની વ્યવસ્થા આ ગામમાં સારી છે. આ ગામમાં સરકારી દવાખાનું નથી, પશુદવાખાનું નથી. રેલ્વેની સુવિધા નથી. એસ.ટી.ની સુવિધા છે. પોસ્ટઓફીસ છે. ગ્રામ પંચાયત ઓફીસ છે. ગામમાં પીવાના પાણીની પુરતી સુવિધા છે.

આ ગામમાં બે પ્રકારનાં દેવીપૂજકો વસે છે. જેમાં દાતણિયા અને વેડવા દેવીપૂજકો રહે છે. જેમાં દાતણિયા કે ગામેતી દેવીપૂજકો વ્યવસાયે શાકભાજી ઉગાડવા તથા વેચવાનો વ્યવસાય અને છૂટક મજૂરી કરે છે. જેના ૧૨ ઘર છે અને વસ્તી ૪૪ માણસોની છે. જ્યારે વેડવા દેવીપૂજકોના ૮ ઘર છે અને વસ્તી ૩૦ માણસોની છે. તેઓનો વ્યવસાય પશુઓ ખાસ કરીને બળદોનો લે-વેચનો ધંધો કરે છે અને છૂટક મજૂરી પણ કરે છે. દેવીપૂજક જ્ઞાતિના બાળકોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ પ્રાથમિક સુધીનું છે. ૧૭ બાળકો શિક્ષણ લેવા જાય છે. દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં કોઈ વ્યક્તિ ઉચ્ચ અભ્યાસ કે ધંધાર્થે બહારગામ ગયેલ નથી એક વ્યક્તિ સંગીત શિક્ષક તરીકે નોકરી કરે છે. જે બહારગામ રહે છે. દેવીપૂજક લોકો બીપીએલ કાર્ડ ધરાવે છે.

આ ગામમાં તમામ કોમનાં લોકો સંપીને ભાઈચારાથી જીવે છે. આમ આ ગામ શાંત અને સુંદર છે અને રહેવાલાયક છે. ગામમાં ૧૫ (પંદરેક) નાની મોટી કરિયાણા-કટલેરી, ચા-પાણીની દુકાનો છે જે લોકોની જરૂરિયાતો સંતોષે છે.

૩. માળીયા(હાટીના) તાલુકાનો પરિચય

વસતિ ૨૫૫૫ (ઈ.સ.૨૦૦૧ની વસતિ ૧૨,૬૩૭ તા.માળીયા) એ ગામ વેરાવળની ઉત્તરે ૨૦ ને જૂનાગઢી દક્ષિણે સુમારે ૩૨ માઈલ દૂર છે. એ મહાલનું મુખ્ય શહેર છે. ને

તેમાં એક વહીવટદારને પહેલા વર્ગનો મેજસ્ટ્રેટ રહે છે. અહીં હાટી જતના લોકો રહે છે. તે અવરતિયા કાઠી તથા અવરતિયા હાટીઓની સાથે ને કોઈ વખત આહિરોની સાથે પણ બેટી વ્યવહાર રાખતા નથી તો પણ તેઓ પોતાની ઉત્પત્તિ બીજી શાખાયત જાતોની જેમ વેરાવળજી થી નહીં પણ જોગિયા ખુમાણોના પૂર્વજ ઉદયપુરનાં ખુમાણસિંહજીથી માને છે. હાટીઓનો મૂળ પુરુષ હઠીસિંહ જોગિયા ખુમાણોના પૂર્વજ જોગાજીનો ભાઈ થતો હતો. એ બંને અને તેમના બીજા બે ભાઈઓ મેવાડમાંથી સોરઠમાં આવ્યા હતા. એ હાટીઓ ઘણું કરીને જગતસિંહ જેણે ઈ.સ.૧૨૭૦માં રા'માંડલિક પાસેથી વંથલી જીતી લીધું. તે સાથે પ્રાંતમાં આવેલા હશે. વંથલીના લેખ પરથી જણાય છે કે જગતસિંહના પાંચ વંશજે વંથલીનાં રાજ્ય કરતા હતા ને ત્યારપછી તે જૂનાગઢના રા'ના તાબામાં ગયું. હાટીઓની વસતિ ઘણી વધી પડી અને તેઓ માળિયા તથા કેશોદમાં થઈ પશ્ચિમે કાલેજ પૂર્વે કાંત્રાસા, ઉતરે માળીયા અને દક્ષિણે માંડોર સુધી ફેલાયા. માળિયાનાં સરમનથી ૧૧મો પુરુષ મંદન હાટી નામે હતો. એને સરમન અને કાળો એવા બે દીકરા હતા. સરમનની પાસે માળીયા, વડાલા, મંદી, ગળોદર, ભંડુરીને ગુગટી એ ગામ રહ્યા ને કાળાએ લાઠોદર લીધું. આ સરમાણથી ૧૩મી પેઢી એ પાલો થયો તેને સાત દીકરા, સૌથી મોટો ભોજ ભોજના વંશજે તે હાલના માળીયાના ગરાસીયા. ભોજ હાટીએ માળીયા પોતાની પાસે રાખ્યું. તેથી એના ભાઈઓ તેની સાથે લડ્યા પણ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહીં. આખરે એણે તેમને કાંઈક ગરાસ આપી ઠંડા પાડ્યા. ભોજ એકલો હતો અને તેની સાથે તેના છ ભાઈઓ હતા. તેથી ભોજનાં વંશજે પાતળા હાટીને એના ભાઈઓનાં વંશજે જડા હાટી એ નામે ઓળખાય છે પણ હાલમાં પાતળા હાટીઓની સંખ્યા જડા હાટીઓના કરતા વધારે છે અને તેમનો ગરાસ પણ વધારે મોટો છે. ભોજે માળિયામાં ભોજ કોઠો બંધાવ્યો અને એના દીકરા દેવાએ માળીયાનો કિલ્લો બંધાવ્યો કહેવાય છે. ભોજનો પ્રપૌત્ર પીઠાયત ઘણો શૂરવીર યોદ્ધો હતો અને એના પપરાકમો

વિશે ઘણા કવિતો જોડાયા છે. એણે ચોરવાડનાં રાયજદા જાગીરદારો સાથે વેર બાંધ્યું હતું. જ્યારે ઈ.સ.૧૭૮૮માં કુંવરબાજજીને તેનો કાકો સંગજી એમણે માળીયાના વિસ્તાર ઉપર હુમલો કર્યો ત્યારે હાટીઓએ તેમને હરાવી હણ્યા હતા. પાણ જૂનાગઢના નવાબે ચોરવાડ જીતી લઈ ઈ.સ.૧૭૮૫-૮૬માં માળીયા ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો. તેથી પીઠાયત હાટીએ માળિયાનો કિલ્લો નવાબને સ્વાધીન કર્યો. નવાબે ચાર ગામને માળિયા ગામમાં અડધો હિસ્સો પીઠાયત હાટીને આપી બાકીનો તાલુકો પોતાના રાજ્યમાં જોડી દીધો. જૂનાગઢનાં ચુડાસમા રા'એ બેટને દ્વારકા જીતી લીધા તે વખતે સાજન ધકેલ નામના એક અવરતિયા હાટીએ તેને ઘણી મદદ કરેલી તેથી તેને રા' એ ધનેજ ગામ જાગીરમાં આપ્યું હતું. એના વંશજોને હાલમાં પાણ તે ગામમાં કેટલીક જમીન ગરાસમાં પળે છે. ભાટો હાટીઓને મેવાડા કહે છે એના જૂનાગઢનાં વિસ્તારમાં આશરે ૫૦૦-૬૦૦ ઘર છે. જેમાંના કેટલાક માંગરોળ તાબાના ગામોમાં પાણ છે.

૦ ભંડુરી ગામનો પરિચય

ભંડુરી ગામ/તા.માળીયા(હાટીના) જી. જુનાગઢ જુનાગઢ વેરાવળ હાઈવે પર આવેલું ગામ છે. આશરે ૩૫૦ વર્ષ પહેલા આ ગામની સ્થાપના થયેલ છે. હાઈવે નંબર ૮ઈ પર વસેલું ગામ કેશોદ અને વેરાવળની વચ્ચે ૨૨-૨૪ કી.મી.નાં અંતરે વસેલું ગામ છે. જેની વસ્તી હાલની પરિસ્થિતિ મુજબ આશરે ૬૮૩૧ માણસોની છે. જેમાં મુખ્યત્વે કાણબી, પટેલ, લગભગ ૩૫૦ ઘર અને બે હજારની જનસંખ્યા ત્યારબાદ ઘેડીયા, કોળી લોકોના ૨૨૫ ઘર અને ૧૩૭૦ માણસોની જનસંખ્યા છે. ત્યારબાદ આહીર, હાટી, દરબાર, રબારી, હરીજન, દેવીપૂજક, વાણંદ, મોચી, કુંભાર, દરજી, સંધી, મુસલમાન, લોહાણા, બ્રાહ્મણ વગેરે જ્ઞાતિઓ વસે છે. ગામમાં ઘણાં બધા મંદિરો આવેલા છે. જેમાં શિવમંદિર, વાછરાદાદાનું મંદિર, સતીમાતાનું મંદિર, આવળઆઈનું મંદિર, લોહાણા તથા કુંભારનાં સુરાપુરા બાપાના મંદિરો કુંભાર તથા વાણંદ લોકોનાં ચામુંડા માતાજીનાં મંદિરો તેમજ બે

હનુમાન મંદિર તથા ત્રણ રામાપીરનાં મંદિર તથા હાઈવે પર ખૂબજ સુંદર અંબાજી મંદિર, રામમંદિર ઉપરાંત શીતળામાતાનું મંદિર તથા ચારણીયું માતાજીનું મંદિર તથા કુંભાર લોકોનાં મેગલ નદીને કાંઠે સુરાપુરા બાપાનું મંદિર તેમજ ગામની વચ્ચે સ્વામીનારાયણ મંદિર આવેલું છે. જેમાં સવાર સાંજ આરતીઓ થાય છે અને વાતાવરણ ભક્તિમય બને છે. ગામની ચારેબાજુઓના સિમાડાઓ ઉતરે ગડોદર પાંચ કી.મી. અને પૂર્વમાં કડાયા ૬ કી.મી. અગ્નિદીશાએ નાની મોટી ધાણેજ ૩ કી.મી. તથા ૪ કી.મી.ના ગામ આવેલા છે તેમજ નૈઋત્યમાં ખેરા ગામ ૫ કી.મી. તથા ૪ કી.મી. ધુમલી ગામ પશ્ચિમે જમવાળી તથા શેરીયાખાણ ગામ આવેલા છે. આમ ગામની ખેતીની આશરે ૫૦૦૦ વીધા (૨૦૦૦ એકર) છે. સાધુ બાવાજીનાં ૧૦ ઘર છે. જેમાં અતિત રામાનંદી તથા માર્ગ સાધુઓ છે. તેમજ બહારથી આવેલા આદિવાસી લોકો મહારાષ્ટ્રનાં પાણ કાયમી ધોરણે આ ગામમાં રહેવા લાગ્યા છે.

ગામમાં ચાર દૂધની ડેરીઓ બે સરકારી તથા બે ખાનગી ડેરીઓ છે. મોટેભાગે આ ગામમાં ખેડુતો છે તથા ખેતમજૂરોની વસતિ પણ સારા પ્રમાણમાં છે. ગામમાં ત્રણ તળાવો છે. જેમાં (૧) ખાખરીયા (૨) ચોરવાડીયા અને (૩) શીતળામાતાનું તળાવ છે. જે ઘણા સમય સુધી પાણીનો સંગ્રહ કરી શકે છે. ગામની પૂર્વમાં ૬ કી.મી. દૂર ધન્વતરીનું પ્રખ્યાત સ્થળ આવેલું છે. જે ભગવાન ધન્વતરીની સમાધી તથા તક્ષક નાગની ગુફા અને સંકેદ વડ આવેલા છે. તથા વ્રજમી નદીને કાંઠે પુરાણું પશ્ચિમામુખ શિવ મંદિર આવેલું છે. જેની પાસે કશ્યપ ગંગા ઘાટ આવેલો છે. જેમાં લોકો શ્રાવણી અમાસે પિતૃઓને પાણી રેડવા જાય છે અને રાત્રે લોકમેળો તથા ભજનકીર્તનના કાર્યક્રમ યોજાય છે.

નાના નાના સાત ગામને ભાંગીને એકઠા કરીને ભંડુરી ગામ બનેલું છે. જેમાં કોકરવા, દેવાટીંબા, માણેકવાડા, માવાલીયું વેકરો તથા બાલાપરનો વેકરો બધા એકઠા થઈને હાલનું

ભંડુરી ગામ બનેલ છે. ભંડુરી ગામમાં એક સિમેન્ટની ફેક્ટરી છે. જેનું નામ અજમેરા ફેક્ટરી છે. જેમાં લગભગ ૨૦૦ માણસો રોજ-રોટી મેળવે છે. તેની બાજુમાંજ પ્રાથમિક શાળા તથા માધ્યમિક શાળા આવેલ છે. જે ગ્રાન્ટેડ તથા ટ્રસ્ટ સંચાલીત છે. ગામમાં પણ એક પ્રાઈવેટ પ્રાથમિક શાળા છે જેનું નામ જ્ઞાનમોતી પ્રાથમિક શાળા છે.

ગામમાં બે પ્રકારના દેવીપૂજકો વસેલા છે. જેમાં ગામેડુ તથા વેગડા બે પ્રકારના દેવીપૂજકો વસે છે. જેમાં ગામેડુ દેવીપૂજકો વ્યવસાયે શાકભાજી ઉગાડવા તથા વેચવાનો વ્યવસાય કરે છે. ઘણા યુવાનો કલરકામ, કડીયાકામ તથા ડ્રાઈવીંગ પણ કરે છે. અમુક ખેતી તથા ખેતમજુરો પણ છે. જેના ૩૦થી૩૫ ઘરો છે અને વસતિ ૨૦૦ માણસોની છે. જ્યારે વેડવા દેવીપૂજકોના દસ ઘર છે. તેઓનો વ્યવસાય પશુઓ ખાસ કરીને બળદોનો લે-વેચનો ધંધો કરે છે. અંતિમ જ્ઞાતિ ચુનારાઓની છે. જેના ૩થી૪ ઘર છે તેઓ પથ્થરમાંથી ચુનો બનાવીને વેચે છે.

ગામમાં ૧ સરકારી દવાખાનુ તથા ત્રણ પ્રાઈવેટ દવાખાના આવેલા છે. બે મેડીકલ સ્ટોર્સ પણ છે. આમ ગામ પ્રગતિશીલ છે તથા સારી સુવિધાઓ ધરાવે છે. હાઈવે પર ગામ વસેલું હોવાથી દેશના તમામ રાજ્યો સાથે જોડાયેલું છે. ગામના પાદરે બ્રોડગેજ લાઈન રેલ્વે નીકળે છે. જે પહેલા નેરોગેજ વખતે લોકલ ટ્રેનો ઉભતી હવે બ્રોડગેજ થતા તમામ સુવિધાઓ જુટવાઈ ગઈ છે. ફ્લેગ સ્ટેશનની જરૂર છે. ગામમાં તમામ કોમના લોકો સંપીને ભાઈચારાથી જીવે છે. આમ આ ગામ શાંત અને સુંદર છે અને રહેવાલાયક છે. ગામમાં ૫૦ (પચાસેક) નાની મોટી કરિયાણા-કટલેરી ચા-પાણીની દુકાનો છે. જે લોકોની જરૂરિયાતો સંતોષે છે.

૪. મેંદરડા તાલુકાનો પરિચય

મેંદરડા તાલુકો જુનાગઢથી દક્ષિણ દિશામાં આશરે ૨૨ કી.મી.દૂર આવેલો છે.

મેંદરડાથી નેશનલ ગીર ફોરેસ્ટ આશરે ૨૭ કી.મી. દુર આવેલું છે. તાલુકામાં સામાન્યતઃ પટેલ, આહીર, કાઠી, દરબાર, ખાંટ, કોળી, ચમાર, વાણકર, દેવીપૂજક, સગર, કડીયા, રબારી, ભરવાડ તેમજ મુસ્લિમ જ્ઞાતિના લોકો વસવાટ કરે છે. મેંદરડા તાલુકામાં જિલ્લા શિક્ષણ સમિતિ દ્વારા સંચાલીત ૪૪ પ્રા.શાળાઓ તેમજ ૮ પે.સે. શાળાઓ આવેલી છે. જ્યારે ખાનગી કક્ષાની ૮ પ્રા.શાળાઓ જ્યારે ૧૫ માધ્યમિક શાળાઓ તેમજ ૮ ખાનગી બાલમંદિરો જ્યારે સરકારશ્રી સંચાલીત ૭૧ આંગણવાડીઓ ચાલે છે. તાલુકામાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓ ૬ જ્યારે ૨ કોલેજો આવેલી છે.

મેંદરડા તાલુકાની કુલ વસ્તી પુરુષ ૩૩૮૮૧, સ્ત્રીઓ ૩૨૧૭૭ એમ કુલ ૬૬૦૬૮ છે. જ્યારે તાલુકામાં પુરુષોનો સાક્ષરતા દર ૭૦.૨૩ ટકા જ્યારે સ્ત્રીઓનો સાક્ષરતા દર ૫૩.૫૩ ટકા એમ એકંદરે કુલ સાક્ષરતા દર ૬૧.૮૮ ટકાનો રહેવા પામેલ છે.

○ માનપુર ગામનો પરિચય

સમગ્ર ગુજરાતની જ્યાં હંમેશા મીટ મંડાયેલી છે. એવા ગરવા ગીરનારની છત્રછાયા નીચે જૂનાગઢથી માત્ર ૩૩ કી.મી. દૂર તેમજ જગવિખ્યાત સાસણગીરથી માત્ર ૨૭ કી.મી. ગીરમાં માનપુર નામે ગામ આવેલું છે. આ ગામનું મુળ નામ નવેરીયા હતું. આ નામ નવેરીયા દાદાના નામ તેમજ નવેરીયા નામનું જે વૃક્ષ આવેલ છે. જે ૧૦૦ વર્ષ જૂનું વૃક્ષ હાલ હયાત છે. તેના નામ ઉપરથી ઓળખાતું હતું. સ્વર્ગસ્થ શ્રી માણશીયાવાળા નાગવાળા સાહેબના નામ ઉપરથી સંવત ૧૮૮૧ વિજ્યાદશમીના દિવસે માનપુર ગામનું તોરાણ બંધાયેલ. આ તોરાણ સ્વર્ગસ્થ વઘાસીયા ભાદાબાપાએ બાંધેલ. જેની પેઢી પણ હાલ માનપુર ગામે હયાત છે.

જૂના જેતપુર સ્ટેટના દરબાર શ્રી ચાંપરાજવાળાને મેંદરડાનો ગિરાસ ભાગે મળતા પ્રથમ મેંદરડા અને બાદમાં તેમજ વંશજ માણશીયાવાળાને માનપુરનો ગિરાસ મળેલ. હાલ

અહીં તેઓની ચોથી-પાંચમી પેઢીના વારસદારો માનપુર રહે છે.

માનપુર ગામની હાલની વસ્તી ૨૦૦૮ મુજબ ૧૨૦૦ની છે. જેમાં મુખ્યત્વે પટેલ, ક્ષત્રિય, કોળી, દેવીપૂજક, વાણંદ, બ્રાહ્મણ, સાધુ, સુતાર, કુંભાર, ભરવાડ વગેરે જ્ઞાતિઓ વસે છે. ગામમાં ત્રણ મંદિરો આવેલા છે. જેમાં શંકર મંદિર, રામમંદિર, હનુમાન મંદિર આવેલા છે. માનપુર ગામની ભૌગોલિક સ્થિતિ જોઈએ તો માનપુર જિલ્લા મથકથી ૩૩ કી.મી. દૂર અને તાલુકા મથકથી ૨થી૩ કી.મી. દૂર છે. ગામની ચારેબાજુનાં સીમાડા પૂર્વમાં નાની ખોડીયાર ૩ કી.મી. અને પશ્ચિમ તરફ મેંદરડા ૨થી૩ કી.મી. ઉતર તરફ ઝીંઝુડા ૪ કી.મી. અને દક્ષિણ તરફ બાબરતીરથ ૩ કી.મી. આવેલા છે. માનપુર ગામની સીમતળ જમીન ૧૫૪૩ એકર ૨૭ ગુંઠા છે. જેમાં ખેતીલાયક પિયતવાળી જમીન ૧૩૪૩ એકર સુકી જમીન ૨૦૦ એકર, ગૌચર ૧૫૨ એકર ૨ ગુંઠા છે. જંગલ નથી માનપુર ગામમાં મુખ્ય પાકમાં મગફળી, ઘઉં, લસણ, ધાણાનું ઉત્પાદન થાય છે. ગામમાં તળાવ-૧ છે. ૧૨ ડેમ છે. ગામમાં ટ્રેક્ટરોની સંખ્યા ૭ છે. બળદગાડા ૧૦૦ છે. માનપુર ગામમાં પશુધનમાં ૮૦ ગાયો ૧૩૮ ભેંસોની સંખ્યા છે. આ ગામમાં જ્ઞાતિની વાડીમાં પટેલ સમાજની એક વાડી છે. એક પ્રાથમિક શાળા છે જે સરકારી છે. માનપુરમાં સરકારી દવાખાનું, પશુ દવાખાનું, રેલ્વે સુવિધા, ટેલીફોન એક્સચેન્જ, પોસ્ટ ઓફીસ વગેરે સુવિધા નથી. એસ.ટી.ની સુવિધા છે. માનપુર ગામ મેંદરડાથી તાલાલા જતા હાઈવે પર ગામ આવેલું છે. ગામમાં પીવાના પાણીની પુરતી સુવિધા છે.

માનપુર ગામમાં બીપીએલ ધારકોની સંખ્યા ૩૦ છે તેમાં બીપીએલ ધારકોમાં ૪ (ચાર) દેવીપૂજકો છે. આ ગામમાં બે પ્રકારનાં દેવીપૂજકો વસે છે. જેમાં દાતાણીયા અને વેડવા દેવીપૂજકો, દાતાણીયા કે ગામેતી દેવીપૂજકો વ્યવસાયે છૂટક મજૂરી શાકભાજી ઉગાડવા તથા વેચવાનો વ્યવસાય કરે છે. વેડવા દેવીપૂજકો બળદો લે-વેચ કરે છે. પરંતુ માનપુર ના

વેડવા દેવીપૂજકો છૂટક મજૂરી કરે છે. જેના ૨૦ ઘર છે. ૭૦ માણસોની છે. દેવીપૂજક બાળકોમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ પ્રાથમિક સુધીનું છે. અત્યારે ૧૦ બાળકો શિક્ષણ લેવા જાય છે. દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં કોઈ વ્યક્તિ ઉચ્ચ અભ્યાસ કે ધંધાર્થે બહારગામ ગયેલ નથી.

હાલ ગામમાં ક્ષત્રિયો, પટેલો, ભરવાડો, દેવીપૂજકો તથા હરિજનભાઈઓ તેમજ બ્રાહ્મણ, લુહાર, વાળંદ અન્ય જ્ઞાતિનાં લોકો દૂધ સાકરની જેમ વસવાટ કરે છે.

ઉપરોક્ત સમગ્ર ગામનો ઈતિહાસ ગામના વયોવૃદ્ધ માણસો લોકવાયકા, આચાર્યશ્રી, સરપંચશ્રી વગેરે પાસેથી મેળવેલી માહિતી રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

૩.૫ સ્થળસુચક નકશો

સંદર્ભસૂચિ

૧. શંભુપ્રસાદ દેસાઈ 'ગીર' પ્રકાશન- પ્રભાત પ્રકાશન જૂનાગઢ, આવૃત્તિ- ૧૯૮૩,
પાના નં.૮
૨. શંભુપ્રસાદ દેસાઈ 'સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ', પ્રકાશન-પ્રભાસ પ્રકાશન, જૂનાગઢ, આવૃત્તિ-
૧૯૭૦ પાના નં.૧૪
૩. શંભુપ્રસાદ દેસાઈ 'ગીર' પ્રકાશન- પ્રભાત પ્રકાશન જૂનાગઢ, આવૃત્તિ- ૧૯૮૩,
પાના નં.૧૨
૪. શંભુપ્રસાદ દેસાઈ 'ગીર' પ્રકાશન- પ્રભાત પ્રકાશન જૂનાગઢ, આવૃત્તિ- ૧૯૮૩,
પાના નં.૧૬
૫. કાઠીયાવાડ સર્વસંગ્રહ- કર્નલ જી.ડબલ્યુ.વોટસન
૬. 'ગીર', પ્રકાશન- ગીર વેલ્ફેર ફંડ, ગાંધીનગર, વર્ષ-૧૯૮૮
૭. શીવપ્રસાદ રાજગોર 'ગુજરાત વિશ્વકોષ', પ્રકાશન- ગુજરાતી વિશ્વકોષમંડળ, ગુજરાત
યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ-૯ આવૃત્તિ ૧૯૮૮

પ્રકરણ-૪
માહિતીનું વિશ્લેષણ
દેવીપૂજક જ્ઞાતિની સામાજિક તરાહ

૪.૧ પ્રસ્તાવના

૪.૨ કુટુંબ વ્યવસ્થા

૪.૨.૧ દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં કુટુંબ વ્યવસ્થા

૪.૨.૨ જન્મના રિવાજો

૪.૨.૩ મરાણનાં રિવાજો

૪.૨.૪ દેવીપૂજક જ્ઞાતિની સંસ્કૃતિ

○ ભાષા

○ શિક્ષણ

○ ઉત્સવો

○ દૈનિકજીવન

○ આહાર

૪.૨.૫ કૌટુંબિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ

○ સંબંધો અને સ્થિતિ

○ કૌટુંબિક સંબંધો

૪.૩ દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં લગ્ન વ્યવસ્થા

૪.૩.૧ લગ્નની વય મર્યાદા અને ગોઠવણી

૪.૩.૨ સગપણ

૪.૩.૩ દેવીપૂજક જ્ઞાતિની લગ્નવિધિઓ

૪.૩.૪ છુટાછેડા

૪.૩.૫ પુનઃ લગ્ન

૪.૩.૬ દેવીપૂજક જ્ઞાતિનો સંગઠન વિષયક ખ્યાલ

૪.૩.૭ દેવીપૂજક જ્ઞાતિની શાખ

૪.૪ શિક્ષણની વ્યવસ્થા

૪.૪.૧ ઉત્તરદાતાઓનું શિક્ષણ

૪.૪.૨ બાળકોને શાળામાં ન મોકલવા માટેના કારણો

૪.૫ આર્થિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ

૪.૫.૧ દેવીપૂજક જ્ઞાતિની આર્થિક વ્યવસ્થા

૪.૫.૨ દેવીપૂજક જ્ઞાતિની રાજકીય પરિસ્થિતિ

૪.૬ ધાર્મિક પરિસ્થિતિ

૪.૬.૧ દેવીપૂજક જ્ઞાતિની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને વિધિઓ

૧. દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં જ્ઞેષ જ્ઞેવાનો રિવાજ

૨. દેવી-માતાજીની વાતો સાંભળવાનો રિવાજ

૪.૬.૨ દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં સાય-ખોટ માટે પૂણ્ય દેવાની જુદી-જુદી રીત

૪.૬.૩ દેવ-દેવીઓમાં વિશ્વાસ

૪.૬.૪ દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિની શાખો અને તેમની કુળદેવીઓ

૪.૬.૫ ધાર્મિક કાર્યમાં ભુવાનું મહત્વ

૪.૬.૬ દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં થઈ ગયેલ મહાન સાધુ-સંતો

૪.૭ ધાર્મિક તહેવારો અને ઉત્સવો

પ્રકરણ-૪
માહિતીનું વિશ્લેષણ
દેવીપૂજક જ્ઞાતિની સામાજિક તરાહ

૪.૧ પ્રસ્તાવના

સમાજમાં જેવા મળતી દરેક સંસ્થાનો ઉદભવ માનવીની કોઈને કોઈ જરૂરીયાતની પરિપૂર્તિ અર્થે જ જેવા મળે છે, માનવશાસ્ત્રી રાલ્ફ પિડિગટન્ટ માનવીને અનેક જરૂરીયાતોવાળું પ્રાણી તરીકે ઓળખાવે છે. આવી જરૂરિયાતોની પરિપૂર્તિ અર્થે જ પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં આવી તેને સંસ્થા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

માનવીની મુખ્ય જરૂરિયાતોની પરિપૂર્તિ માટે જે સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી તે મુખ્ય સંસ્થા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. સમાજશાસ્ત્રી યંગ અને મેકના મત અનુસાર મુખ્ય પાંચ સંસ્થાઓ ગણવામાં આવે છે.

૧. કુટુંબ અને લગ્નસંસ્થા
૨. શિક્ષણસંસ્થા
૩. ધર્મ સંસ્થા
૪. રાજ્ય સંસ્થા
૫. આર્થિક સંસ્થા

સંશોધન પ્રશ્ન અને તેના વિવિધ પાસાઓને વ્યાપક રીતે સમજવા માટે પસંદ કરેલા ઉત્તરદાતાઓની સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક, રાજકીય પૃષ્ઠભૂમિ વિશે જાણકારી મેળવવી આવશ્યક બને છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસ પશ્ચિમ ગીર વિસ્તારની દેવીપૂજક જ્ઞાતિનો છે. તેથી દેવીપૂજક જ્ઞાતિના સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને શૈક્ષણિક પૃષ્ઠભૂમિ વિષયક વિવિધ માહિતી મેળવવામાં આવી જેનું પૃથ્થકરણ પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં રજૂ કર્યું છે.

પ્રત્યેક સમાજ પછી તે આધુનિક હોય કે પછાત હોય પરંતુ તે કોઈને કોઈ પ્રકારની નિશ્ચિત સામાજિક વ્યવસ્થા ધરાવે છે. પશ્ચિમ ગીર વિસ્તારમાં વસવાટ કરતી દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિના સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને શૈક્ષણિક પાસાઓ મુલાકાત અનુસૂચિત દ્વારા માહિતી એકત્રીત કરવામાં આવી છે. જેમાં તેમની સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, રાજકીય અને શૈક્ષણિક બાબતો વિશે પૂછવામાં આવ્યું છે. આ જ્ઞાતિ મોટાભાગે અશિક્ષિત હોવાથી તેમનામાં ધાર્મિક રિવાજોમાં વધુ પડતી માન્યતાઓ જોવા મળે છે. આ જ્ઞાતિની પ્રાથમિક માહિતીરૂપે તેમના વ્યવસાય શિક્ષણ વિશે પૂછવામાં આવ્યું છે. આ જ્ઞાતિમાં મોટાભાગે દાણા જોવાનો રિવાજ અને દેવી માતાજીની વાતો સાંભળવી તે વિશે વધારે જાણવા મળ્યું છે. આ જ્ઞાતિના ઉત્તરદાતાઓ દ્વારા તેમની પવિત્ર અપવિત્ર વિશે કેટલી અને કેવી માન્યતાઓ છે તે પણ જાણવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેઓ શુકન-અપશુકન, મેલીવિદ્યા, પિતૃ કે પ્રેત વિશે શું માને છે તે પણ જાણવાનો પ્રયાસ કરેલો છે.

આ જ્ઞાતિના મોટાભાગના લોકો સ્વતંત્ર વ્યવસાયવાળા જોવા મળ્યા છે. જેમાં મુખ્યત્વે ભંગારની ફેરી કરવી, શાકભાજી વેચવા, કેરીના બગીચા રાખવા, જૂના કપડા, વાસણની ફેરી કરવી, ગરમ મસાલા વેચવા તથા અન્ય ગૌણ વ્યવસાયરૂપે જાણવા મળેલા છે.

૪.૨ કુટુંબ વ્યવસ્થા

સાર્વત્રિક રીતે દરેક સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી સામાજિક સંસ્થા એટલે કુટુંબ સંસ્થા, માનવજાતનું અસ્તિત્વ અને તેનો વિકાસ કુટુંબ દ્વારા જ થતો જોવા મળે છે. કુટુંબ સંસ્થા સમાજ વ્યવસ્થાની આધારશિલા છે. સમાજ વ્યવસ્થાનો પાયો છે. ‘કુટુંબ એ બાળકોવાળા કે બાળકો વગરના પતિ-પત્નીનું બનેલું ઓછા-વતે અંશે લાંબાગાળાનું રૂપ છે.’^૧ માનવીના સામાજિકરણમાં કુટુંબ સંસ્થાનો અમૂલ્ય ફાળો છે. વ્યક્તિની વ્યક્તિમતાના

ઘડતર પર કુટુંબની સૌથી પહેલી અને કાયમી અસર પડે છે. જાતીય જીવનની તૃપ્તિ સંતાનપ્રાપ્તિ અને બાળકોના ભરાણપોષણ તથા લાલન-પાલન અર્થે એકત્રીત થયેલા સ્ત્રી-પુરુષના કાયમી સમૂહને કુટુંબ કહેવામાં આવે છે.

૪.૨.૧ દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં કુટુંબ વ્યવસ્થા

દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં પિતૃસત્તાક સ્વરૂપની કુટુંબ સંસ્થા જોવા મળે છે. જેમાં બાળકની પાછળ પિતાનું નામ લખવામાં આવે છે. વંશની ગણતરી પુરુષ પક્ષ તરફથી થાય છે. આમ અન્ય હિન્દુ જ્ઞાતિઓ જેવી જ પિતૃસત્તાક સ્વરૂપની કુટુંબ વ્યવસ્થા દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં જોવા મળે છે.

અભ્યાસ હેઠળની જ્ઞાતિ ગામડામાં વસવાટ કરતી જ્ઞાતિ છે. મોટાભાગે સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા જોવા મળે છે. પરંતુ શહેરીકરણની અસર જેમ અન્ય જ્ઞાતિઓ પર થઈ છે તેમ આ જ્ઞાતિ ઉપર પણ અસર થયેલી જોવા મળે છે. પરિણામે દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં અમુક અંશે મિશ્ર સ્વરૂપની કુટુંબ વ્યવસ્થા જોવા મળે છે. રહેઠાણની સમસ્યા, કામની પરિસ્થિતિ વગેરે પરિબળો ને લીધે દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં સંયુક્ત અને વિભક્ત એમ મિશ્ર સ્વરૂપે જોવા મળે છે. જેમકે પરણિત પુત્ર પિતાથી અલગ રહેતા હોય છે. પોતાની અલગ મિલકત પણ ઉભી કરે છે. પરંતુ ધાર્મિક વિધિઓ સાથે કરે છે. પોતે પિતાના કુટુંબના જ સભ્ય તરીકે વર્તન કરે છે. નજીકના રક્ત સંબંધીઓ સાથે આવન-જાવન અને લાગણીના સંબંધો જાળવતા હોય છે. સામાજિક પ્રસંગોએ પરસ્પરની હાજરી ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. આવી હાજરી અનિવાર્ય ગણવામાં આવે છે.

૪.૨.૨ જન્મના રિવાજો

દેવીપૂજક જ્ઞાતિ હિન્દુ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાની જ્ઞાતિ છે. તેના રિવાજો હિન્દુઓને મળતા આવે છે. બાળકનાં જન્મ સમયના રિવાજો પણ અન્ય હિન્દુ જ્ઞાતિઓ જેવાં જ છે.

આ કોમમાં ગભાધાન પછી અનુકુળતાએ સાતમે માસે ખોળો ભરવામાં આવે છે. બાળકના જન્મના છઠ્ઠા દિવસે રાંદલમાંની વિધિ કરવામાં આવે છે. જેને છઠ્ઠીની વિધિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ વિધિમાં નાળીયેર, સોપારી, તાંબાનો પૈસો, જુવારનાં દાણા વગેરે રાખે છે. આ દિવસે આવેલા સંબંધીઓને મીઠું મોઢું કરાવવામાં આવે છે. જે ત્રણ-ચાર દીકરીઓ પછી દીકરો આવે તો તેનું નામ દેવ ઉપરથી પાડવામાં આવે છે. દા.ત. દશરથ, રામજી, દેવજી, કાનજી વગેરે.

બાળકના જન્મ પછી પ્રથમવાર વાળ ઉતારવાની વિધિને બાલમોવાળાની વિધિ તરીકે ઓળખાવે છે. આને તેઓ ‘કર’ની વિધિ કહે છે. જેમાં માતા પાણ તેઓની સાથે કુળદેવીના ‘કર’નો પ્રસાદ ખાવા જાય છે.

૪.૨.૩ મરણનાં રિવાજો

દેવીપૂજક જ્ઞાતિ હિન્દુ જ્ઞાતિઓની એક જ્ઞાતિ છે. આ જ્ઞાતિમાં મડદાને દાટવાનો તથા બાળવાનો એમ બન્ને રિવાજ જેવામાં આવે છે. કેટલા વિભાગમાં વાઘરીઓએ ગરીબીને કારણે દાટવાની પ્રથા અપનાવી હોય તેમ લાગે છે. નાના બાળકોના મૃતદેહને બધેજ દાટવામાં આવે છે. મરણ પાછળની સઘળી વિધિઓ અન્ય કોમો જેવી હિન્દુ રીતી જેવી જ છે. રોકકળ, છાતી કુટવી, મરનારની સ્ત્રીનો ચુડલો ભાંગવો, શોગ પાળવો, મો વાળવું, કાંધીયાના કાંધ ધોવા ત્રીજે દિવસે સુવારા ઉતારવા તથા બારમું કરવું વગેરે આ જ્ઞાતિમાં જેવામાં આવે છે. શ્રાદ્ધની ક્રિયા ન કરવાથી મરનારનો જીવ અવગતે જાય છે. એવી માન્યતા આ કોમમાં પણ પ્રવર્તે છે. બારમાના દિવસે સૌને જમાણ અપાય છે. બ્રાહ્મણને કાચુ સીધું આપવામાં આવે છે તથા યથાશક્તિ દાન કરવામાં આવે છે. જે ભુવો કહે કે મરનારનો જીવ અવગતી થયો છે તો તેની પાછળ અવગતીયાની ખાંભી બેસાડવામાં આવે છે. જે ભગત હોય તો તેના મૃતદેહને સમાધીમાં દાટી તે ઉપર ડેરી જેવું કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે

દાડા પાછળ શક્તિ અનુસાર ૧૫૦૦ થી ૩૦૦૦ રૂપિયાનું દેવું કરીને પાણ કરવામાં આવે છે.

૪.૨.૪ દેવીપૂજક જ્ઞાતિની સંસ્કૃતિ

દેવીપૂજક જ્ઞાતિના લોકોનો મુખ્ય પોશાક આંટીવાળી પાઘડી, પહેરાણ, ધોતી અને જોડા છે. ક્યારેક જૂનો ઉતરેલો કોટ પાણ પહેરે છે. આ ઉપરાંત ધોતીને બદલે લેંઘા અને પાટલુન પાણ પહેરે છે. પરંતુ તે ફાટી જાય તો તે ફાટેલા જ રહેવા દે છે અને તે ન સાંધતા ફાટેલો ભાગ અલગ ફાડી નાખી ફેંકી દે છે. એટલે તેના ફાટલા તૂટલા કપડાથી પુરુષવર્ગ તુરત જ ઓળખાય આવે છે કે આ વાઘરી છે. જે કે શહેરોમાં હવે આધુનિક ઢબનો પોશાક પહેરતા થયા છે. જુદા-જુદા વાઘરીઓમાં કેટલેક અંશે પોશાક જુદો-જુદો હોય છે. વઢીયારા વાઘરીઓમાં પુરુષો સંધી જેવા ઘેરવાળી ચોરાણી તથા માથે ૨૦થી૨૫ હાથનું રંગીન ફાળીયુ પાણ પહેરે છે. તેઓ કાનમાં કોકરવા, બુટીયા વગેરે પહેરે છે. સ્ત્રીઓ પોશાકમાં મુખ્યત્વે દશ-બાર હાથના ઘેરદાર ઘાઘરા પહેરે છે. આ ઉપરાંત પોલકા, કાપડા અને ઓઢણી વગેરે પહેરે છે તો વળી કેટલાક ભાગમાં કાણબાણો જેવો પોશાક પહેરે છે. ઘરેણામાં નાકમાં વાળી ગળામાં હાસડી, હાથમાં બલોયા, પગમાં કડલા તથા આંગળીઓમાં વીંટી વગેરે પહેરે છે. સામાન્ય રીતે છડા તથા કડલા ખૂબજ પહેરવાનો શોખ છે.

○ ભાષા

આ લોકોની ભાષા તો ગુજરાતી છે અને સ્થાનિક ઢબે બોલે છે. જે કે મારવાડી વાઘરીની ભાષા મારવાડી છે. આ લોકોની બોલી લહેકા સ્વરૂપની હોય છે.

○ શિક્ષણ

આ કોમમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ નહીવત છે અને તેનું કારણ અજ્ઞાનતા અને ગરીબી ભટકતું જીવન એ મુખ્ય છે.

○ ઉત્સવો

આ કોમ હિન્દુધર્મી હોઈ દરેક હિન્દુ તહેવારો ઉજવતા આવ્યા છે. તે દરમ્યાન સારા વસ્ત્રો પહેરી આનંદ માણે છે. ધાર્મિક તહેવારો દરમ્યાન પશુભોગ પણ ચડાવી માતાને રીઝવે છે તેમજ સ્ત્રીપુરુષો સમૂહમાં ભેગા મળી રાસ ગરબા રમે છે. આ કોમમાં ભક્તિપૂર્ણ ભજનો પ્રસંગોપાત ઘાણા ગાવામાં આવે છે. તેઓની ભજન મંડળીઓ પણ હોય છે. મુખ્યત્વે મીરા, કબીર, તુલસીદાસ, સુરદાસ, સવાદાસ, જીવાણદાસ, જસલ, તોરલ વગેરેના ભજનો ગવાય છે.

○ દૈનિકજીવન

સામાન્ય રીતે આ લોકોનું જીવન કામધંધામાં રચ્યુપચ્યુ રહે છે. મજૂરીના પ્રમાણમાં કમાણી ઓછી હોવાથી દિવસ દરમ્યાન કામમાં રોકાયેલ રહે છે. સ્ત્રી અને પુરુષ બન્ને સાથે જ સવારે પાચેક વાગે ઉઠી દાતાણ વેચતા હોય તો દાતાણ લઈ પીઠ કે એવી જગ્યાએ પહોંચી જાય છે. અગર વાડા કર્યા હોય તો ત્યાં જાય છે. વાડાની દેખભાળ કરે છે. દહાડીઓ મજૂરી કરનાર હોય તો મજૂરીએ વળગે છે અને જંગલની પેદાશ વેચનાર વર્ગ જંગલોની ચીજવસ્તુઓ લેવા અગર મધ પાડવા જાય છે. લગભગ બધો જ વર્ગ બપોરે બાર થી એકના ગાળામાં ફરીને જમવા ઘરે આવે છે. પાછા સાંજ સુધી કામે વળગી રહે છે. જે વાડીઓની કે બગીચાઓની રખેવાળી રાખી હોય યા વાડા કર્યા હોય તો ત્યાં ચોકીએ ઉપડી જાય છે. સ્ત્રીઓ સવારે ઘરકામમાં મચી રહે છે. ઘરમાં વધુ અન્ય સ્ત્રીઓ હોય તો તેઓ વાડાના દાંતાણના મજૂરીના કે કેરીના કામે વળગે છે. સામાન્ય રીતે બપોર પછી સ્ત્રીઓ પણ શાકભાજી વેચવા કે દાતાણ વેચવા પીઠમાં નીકળી પડે છે. બાળકોની સ્વચ્છતાની કે તેના ભાગતરની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવતી નથી.

સામાન્ય રીતે આ લોકોને રહેવાના કાચી ભીતના ગોળાકાર ડુબા હોય છે. ઉપર

છાજ હોય છે. જે કે હવે થોડાક પાકા મકાનો પણ જોવા મળે છે. ઘરમાં જરૂર પૂરતા એલ્યુમીનીયમના તથા પીતળના વાસાણો હોય છે. બળતાણમાં છાણા લાકડા બાળે છે. ઘરના અંદરના ભાગમાં ખૂણામાં પાણીયારું હોય છે. નાવા ધોવાનું બહુ ઓછું હોય છે.

○ આહાર

બપોરના જુવારબાજરાનાં રોટલા અને શાક રાત્રે ખીચડી અગર તો રોટલાને શાક રાંધી ખાય છે. દુધ, દહીં તથા શાકભાજીનું પ્રમાણ ઓછું છે. વાર તહેવારે લાપસી અગર લાડુ વગેરે જમે છે. આ કોમમાં માંસાહાર નિષેધ નથી અને પ્રસંગોપાત જ્યારે મળી આવે ત્યારે ખાય છે. ગાયનું માસ લેતા નથી.

૪.૨.૫ કૌટુંબિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિ

કોઈપણ જ્ઞાતિની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ તેની સાથે સંકળાયેલી કુટુંબ સંસ્થા તથા લગ્ન સંસ્થા પર રહેલો છે. દેવીપૂજક જ્ઞાતિની કુટુંબ સંસ્થા તથા લગ્ન સંસ્થા અંગેની માહિતી સંશોધનમાં એકત્ર કરેલ માહિતીના આધારે જાણી શકાય છે. કુટુંબમાં વ્યક્તિનું સ્થાન, સ્ત્રીનો દરજ્જો, સ્ત્રી સંતાન અને પુરુષ સંતાન વિશે માતા-પિતાના ખ્યાલો વગેરે બાબતો આ સંશોધન દ્વારા જાણી શકાય.

○ સંબંધો અને સ્થિતિ

દેવીપૂજક વાઘરી લોકો પોતાને હરીજન તથા ભંગી વગેરે કોમોથી ઉંચા માને છે. જે કોઈ કોમ વાઘરી કન્યાને પરણે તો તેને અને તેના વંશજોને તેઓ વાઘરી તરીકે વરસોથી અપનાવતા આવ્યા છે. આને કારણે જ વાઘરીમાં અનેક જુદી-જુદી કોમો ભળેલી છે. બ્રાહ્મણ, રજપૂત, ગરાસીયા, ચારણ, કોળી, ઢેઢ, ભંગી વગેરે કોમોના માણસો એ વાઘરી કોમમાં લગ્ન કરી વાઘરીઓ સાથે ભળી ગયાના અનેક દાખલા જોવા મળે છે. વિશેષતા એ છે કે વાઘરી કોમની કન્યા બ્રાહ્મણ કે ગરાસીયા થતી નથી. પરંતુ ઉલટું કન્યા

સ્વીકારનાર માણસ વાઘરી કોમમાં ગાણાય છે. આ કોમ અનેક જાતના નાના-નાના ધંધાઓમાં પરોવાયેલી છે. ગરીબીને કારણે કેટલાક વિસ્તારોમાં આ કોમનો કેટલોક વર્ગ નૈતિક રીતે પતીત થયેલો જોવામાં આવે છે.

આ લોકોનો બારોટ ગોંડલમાં છે. તે જાતે તુરીબારોટ છે. વાઘરી કોમ સમાજમાં અસ્પૃશ્ય મનાતી નથી. પરંતુ તેમનો બારોટ કે જે તેમની વંશાવલીઓ રાખે છે. તે અસ્પૃશ્ય કોમોનો બારોટ છે અને તુરીબારોટની કોમ શેડ્યુલ્ડ કાસ્ટમાં જ ગણાય છે. અસ્પૃશ્ય ન ગણાતી વાઘરી કોમનો બારોટ અસ્પૃશ્ય ગણાતી તુરીબારોટ કોમનો છે. એ વસ્તુ ધ્યાન ખેંચે એવી છે.

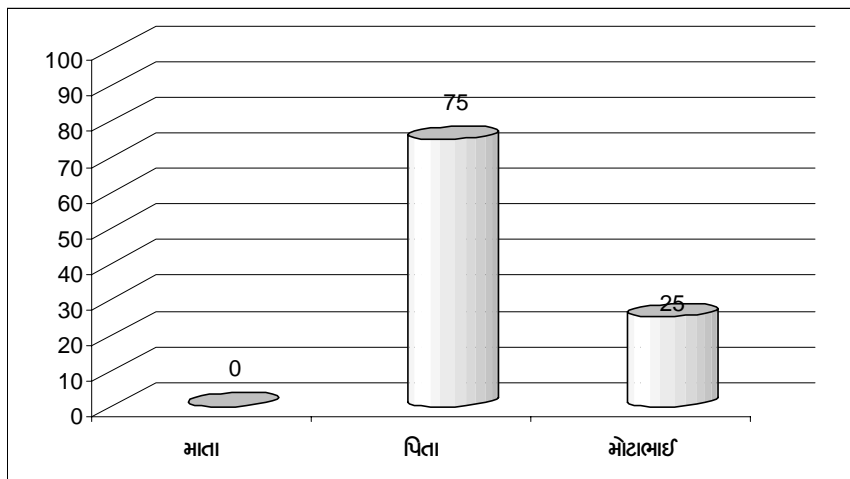
○ કૌટુંબિક સંબંધો

સંયુક્ત કુટુંબ વ્યવસ્થા આ કોમમાં પણ જોવામાં આવે છે. અંદરોઅંદર શંકા-આશંકાને કારણે પરસ્પરના ચારિત્ર અંગેના વહેમને કારણે તેમજ નાની એવી નાણાકીય લેવડ-દેવડની રકમને કારણે કજીયા કંકાશ પ્રવર્તતા જોવામાં આવે છે. ભાષાકીય સભ્યતા ખાસ જોવામાં આવતી નથી. પુરુષો સ્ત્રીની હાજરીમાં અને સ્ત્રીઓ પુરુષોની હાજરીમાં ન બોલાય તેવા શબ્દો બોલવામાં સંકોચ રાખતા નથી એમ મુલાકાત દરમ્યાન જાણવા મળ્યું છે.

કોષ્ટક નં.૧

ઘરની મુખ્ય વ્યક્તિ કોણ છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	માતા	૦	૦
૨.	પિતા	૧૫૦	૭૫
૩.	મોટાભાઈ	૫૦	૨૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૧માં ઉતરદાતાના ઘરની મુખ્ય વ્યક્તિ કોણ છે. તેનું

વર્ગીકરણ આપવામાં આવ્યું છે. જેમાં કુલ ઉતરદાતાઓમાંથી ૧૫૦ એટલે કે ૭૫% ઉતરદાતાના ઘરમાં મુખ્ય વ્યક્તિ તરીકે પિતા હોય છે. જ્યારે ૫૦ એટલે કે ૨૫% ઉતરદાતાના ઘરમાં મુખ્ય વ્યક્તિ તરીકે મોટાભાઈ છે.

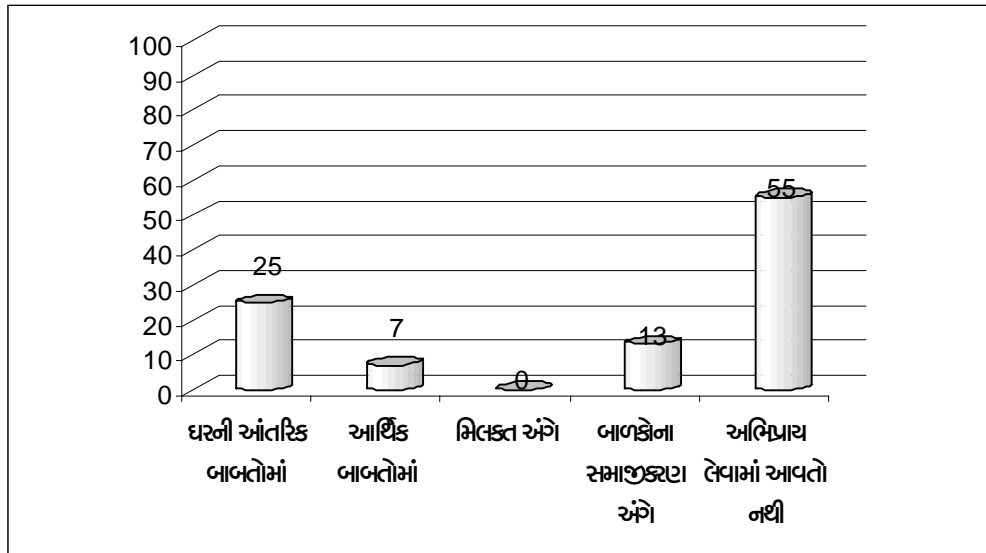
ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં મુખ્ય વ્યક્તિ તરીકેના વર્ગીકરણને જોતા સ્પષ્ટ થાય છે કે ઘરનો મુખ્ય વ્યક્તિ પુરુષ (પિતા) હોય છે. પણ જે કુટુંબમાં પિતા હયાત ન હોય અથવા વહીવટ કરી શકે તેમ ન હોય તેવા કુટુંબોમાં મોટોપુત્ર (મોટોભાઈ) મુખ્ય વ્યક્તિ તરીકે ગણાય છે. એકપણ કુટુંબમાં મુખ્ય વ્યક્તિ તરીકે માતા (સ્રી) હોય એવું જાણવા મળેલ નથી જેથી ફલીત થાય છે કે દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં કુટુંબ વ્યવસ્થા પુરુષ પ્રધાન છે.

કોષ્ટક નં.૨

કુટુંબના નિર્ણયોમાં સ્ત્રીઓના અભિપ્રાયો કઈ બાબતોમાં લેવામાં આવે છે તે

દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	ઘરની આંતરિક બાબતોમાં	૫૦	૨૫
૨.	આર્થિક બાબતોમાં	૧૪	૦૭
૩.	મિલકત અંગે	૦૦	૦૦
૪.	બાળકોના સમાજીકરણ અંગે	૨૫	૧૩
૫.	અભિપ્રાય લેવામાં આવતો નથી	૧૧૦	૫૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૨માં સ્ત્રીઓનો અભિપ્રાય કુટુંબના નિર્ણયોમાં લેવામાં આવે છે. તેનું વર્ગીકરણ આપવામાં આવ્યું છે. જેમાં કુલ ઉતરદાતાના ૫૦ એટલે કે ૨૫% ઉતરદાતા ઘરની આંતરિક બાબતોમાં સ્ત્રીનો અભિપ્રાય લે છે. ૧૪ એટલે કે ૦૭% આર્થિક બાબતોમાં

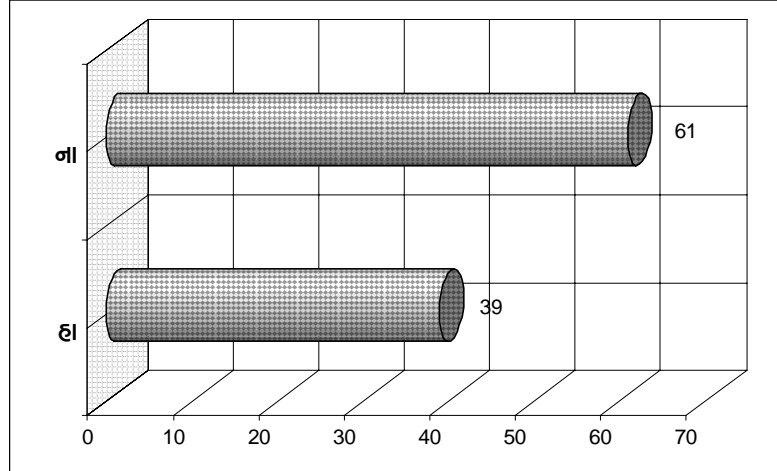
૨૬ એટલે કે ૧૩% બાળકોના સામાજિકરણ અંગે અને ૧૧૦ એટલે કે ૫૫% ઉત્તરદાતામાં સ્ત્રીઓનો અભિપ્રાય લેવામાં આવતો નથી.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં કુટુંબના નિર્ણયોમાં સ્ત્રીનો અભિપ્રાય લેવામાં આવે છે. તેના વર્ગીકરણને જોતા માલુમ થાય છે કે આ જ્ઞાતિમાં પુરુષ પ્રધાન કુટુંબ હોવાથી મુખ્ય નિર્ણયોમાં સ્ત્રીઓને સામેલ કરવામાં આવતી નથી. જ્યારે ઘરના આંતરિક બાબતોમાં અને બાળઉછેર જેવી સામાજિક બાબતોમાં સ્ત્રીઓ પોતાની જાતે નિર્ણય લેવાની સ્વતંત્રતા ધરાવે છે તેવું જાણવા મળે છે.

કોષ્ટક નં.૩

કૌટુંબિક નિર્ણયોમાં યુવાન પુત્ર/પુત્રીનો અભિપ્રાય મેળવવામાં આવે છે કે
નહી તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	હા	૭૮	૩૯
૨.	ના	૧૨૨	૬૧
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નંબર ૩માં કુટુંબના નિર્ણયોમાં યુવાન પુત્ર/પુત્રીનો અભિપ્રાય લેવામાં આવે છે કે નહી તેનું વર્ગીકરણ આપવામાં આવેલ છે. જેમાં કુલ ઉતરદાતામાંથી ૭૮ એટલે કે ૩૯% ઉતરદાતાના કુટુંબમાં યુવાન પુત્ર/પુત્રીનો અભિપ્રાય કુટુંબના નિર્ણયોમાં લેવામાં આવે છે. જ્યારે ૧૨૨ એટલે કે ૬૧% કુટુંબોમાં યુવાન પુત્ર/પુત્રી ને કુટુંબના નિર્ણયોમાં સામેલ કરવામાં આવતા નથી.

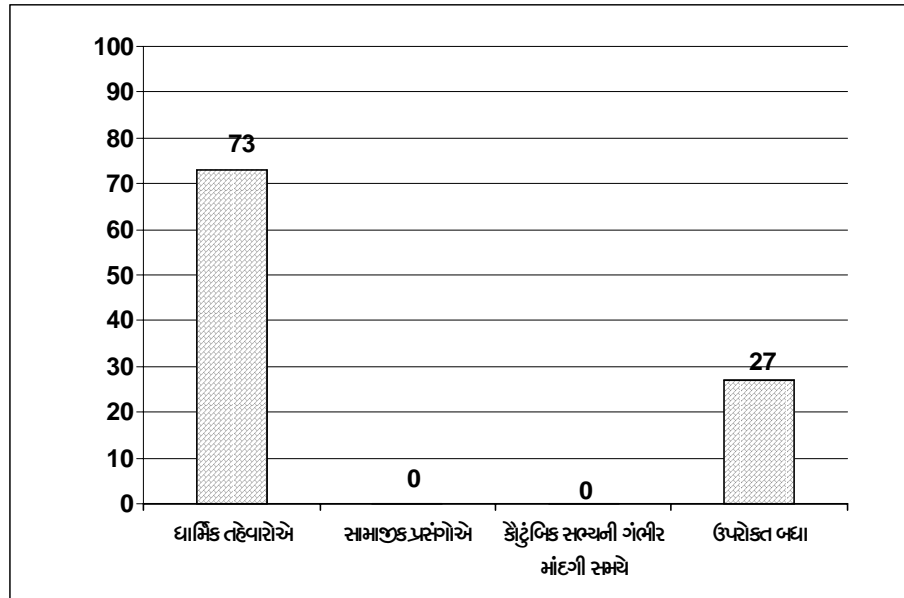
ઉપરોક્ત કોષ્ટકનું વર્ગીકરણ જોતા મોટાભાગના કુટુંબમાં યુવાન પુત્ર/પુત્રીને કુટુંબના નિર્ણયોમાં પૂછવામાં આવતું નથી. પરંતુ સભ્ય સમાજનાં સંપર્કથી ધીરે ધીરે પરિવર્તન આવતું

જેવા મળે છે. આ પરિવર્તનને સ્વીકારતા કુટુંબોમાં યુવાન પુત્ર/પુત્રીના અભિપ્રાયો લેવામાં આવે છે તેવું જાણવા મળેલ છે.

કોષ્ટક નં.૪

કેવા પ્રસંગોપાત આખુ કુટુંબ ભેગુ થાય છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	ધાર્મિક તહેવારોએ	૧૪૬	૭૩
૨.	સામાજિક પ્રસંગોએ	૦૦	૦૦
૩.	કૌટુંબિક સભ્યની ગંભીર માંદગી સમયે	૦૦	૦૦
૪.	ઉપરોક્ત બધા	૫૪	૨૭
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૪માં કેવા પ્રસંગે આખુ કુટુંબ ભેગુ થાય છે તેનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમાં ૧૪૬ એટલે કે ૭૩% ઉતરદાતા ધાર્મિક તહેવારો કે પ્રસંગો એ કુટુંબ ભેગુ

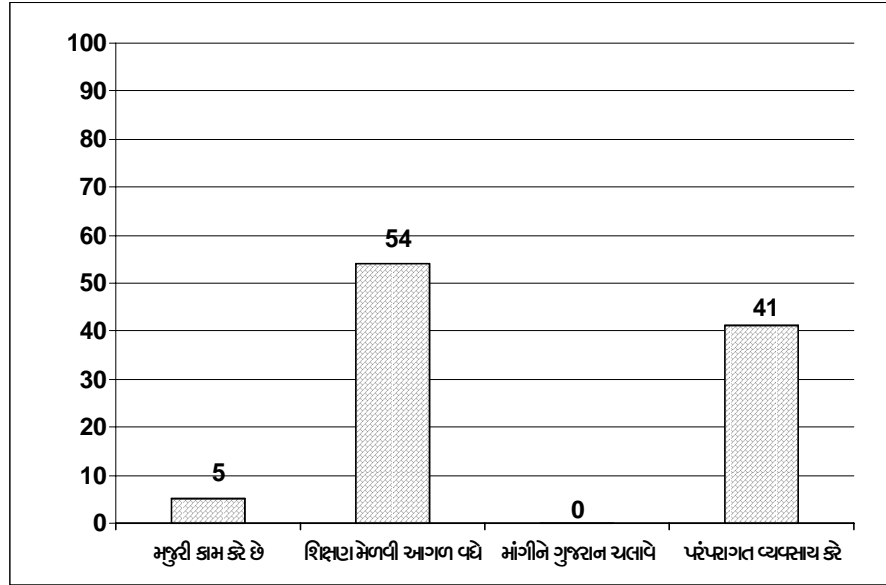
થાય છે તેમ કહે છે. જ્યારે ૫૪ એટલે કે ૨૭% ઉતરદાતા ઉપરોક્ત બધા પ્રસંગોએ ભેગા થાય છે તેમ જાણાવે છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનું વર્ગીકરણ જોતા જાણવા મળેલ છે કે દેવીપૂજક જ્ઞાતિ કુટુંબના સભ્યો પ્રસંગોપાત ભેગા થાય છે. જેવા કે લગ્નપ્રસંગ, ધાર્મિક પ્રસંગ જેમકે નૈવેદ્ય માતાજીનો તાવો, કુટુંબમાં બાળકનો જન્મ મૃત્યુ પ્રસંગ જેવા કારણોથી કુટુંબના બધા સભ્યો ભેગા થાય છે.

કોષ્ટક નં.૬

બાળકોના ભવિષ્ય વિષયક વિચાર દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	મજૂરી કામ કરે છે	૧૦	૦૫
૨.	શિક્ષણ મેળવી આગળ વધે	૧૦૮	૫૪
૩.	માંગીને ગુજરાન ચલાવે	૦૦	૦૦
૪.	પરંપરાગત વ્યવસાય કરે	૮૨	૪૧
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૬ પરથી અર્થઘટન કરતા જાણાય છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૧૦ એટલે કે ૦૫% ઉતરદાતા પોતાના બાળકો મજૂરી કરે જ્યારે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૧૦૮ એટલે કે ૫૪% ઉતરદાતા એવું માને છે કે પોતાના બાળકો શિક્ષણ મેળવી આગળ વધે જ્યારે ૮૨ એટલે કે ૪૧% ઉતરદાતા એવું માને છે કે પોતાના બાળકો પોતાના પરંપરાગત

વ્યવસાયમાં જોડાય અને પોતાનો વ્યવસાય સંભાળે તેવો આગ્રહ રાખે છે.

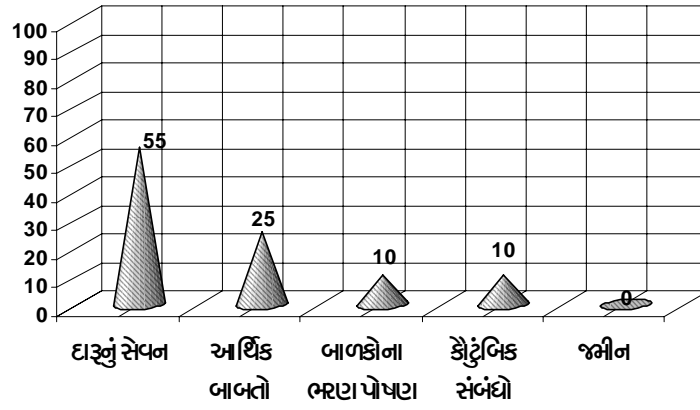
ઉપરોક્ત કોષ્ટકનું વર્ગીકરણ કરતા જાણવા મળેલ છે કે જે કુટુંબો મજૂરીકામ સાથે સંકળાયેલા છે અને અતિ પછાત છે તેવા કુટુંબના વ્યક્તિએ પોતાના બાળક મજૂરી કરી કુટુંબને આર્થિક રીતે મદદ કરે એવું ઈચ્છે છે. જેને કારણે તે બાળકો પાસે બીજાને ત્યાં મજૂરી કરવાનો આગ્રહ રાખે છે. જ્યારે એવા કુટુંબો કે જે સભ્ય સમાજનાં સંપર્કમાં છે અને જે કામ અર્થે શહેર સાથે જોડાયેલા છે અને જે પરિવર્તનને સ્વીકારે છે એવા કુટુંબો પોતાના બાળકો બીજાની જેમ શિક્ષણ મેળવી આગળ વધે એવી વિચારસરણી ધરાવે છે. જે કુટુંબો પોતાનો પરંપરાગત વ્યવસાય જેમકે પશુની લે-વેચ, જૂના કપડા, ભંગારની ફેરી, સાવેણા-સાવરણી, ઈંદોણી વગેરે ગૃહઉદ્યોગ સાથે જોડાયેલા છે તેવા કુટુંબો પોતાના બાળકો પોતાની ગેરહાજરીમાં પોતાનો પરંપરાગત વ્યવસાય સંભાળે અને તે વ્યવસાયમાં વધારે ધ્યાન આપી પોતાનો પરંપરાગત વ્યવસાય જાળવી રાખે તેવું જાણવા મળેલ છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકમાં ઉતરદાતાને પોતાના બાળકો માંગીને ગુજરાન ચલાવે તેમ પૂછતા તમામ ઉતરદાતાએ ‘ના’માં જવાબ આપેલ પરંતુ હકીકતમાં સંશોધકે જ્યારે તેના વિસ્તારની રૂબરૂ મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે એવું પણ જોવા મળેલ કે ઘણા ખરા માતા-પિતા પોતાનું બાળક માંગીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવે તો તેને કોઈ વાંધો નથી. હજુ પણ બાળકો પાસે ભીખ મંગાવવામાં આવે છે તેવું જાણવા મળેલ છે.

કોષ્ટક નં.૭

કુટુંબમાં કુસંપના કારણો દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	દારૂનું સેવન	૧૧૦	૫૫
૨.	આર્થિક બાબતો	૫૦	૨૫
૩.	બાળકોના ભરાણ પોષણ	૨૦	૧૦
૪.	કૌટુંબિક સંબંધો	૨૦	૧૦
૫.	જમીન	૦૦	૦૦
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૭નું અર્થઘટન કરતા જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૧૧૦ એટલે કે ૫૫% ઉતરદાતાના કુટુંબમાં કુસંપને કે ઝઘડાનું કારણ ઘરમાં દારૂનું સેવન હોવાને કારણે થાય છે, જ્યારે ૫૦ એટલે કે ૨૫% કુટુંબ આર્થિક બાબતોને કારણે કુટુંબમાં કુસંપનું કારણ બતાવે છે. ૨૦ એટલે કે ૧૦% કુટુંબો બાળકોના ભરાણપોષણને કારણે કુટુંબમાં કુસંપનું કારણ બતાવે છે. ૨૦ એટલે કે ૧૦% કુટુંબો કૌટુંબિક સંબંધોને કારણે

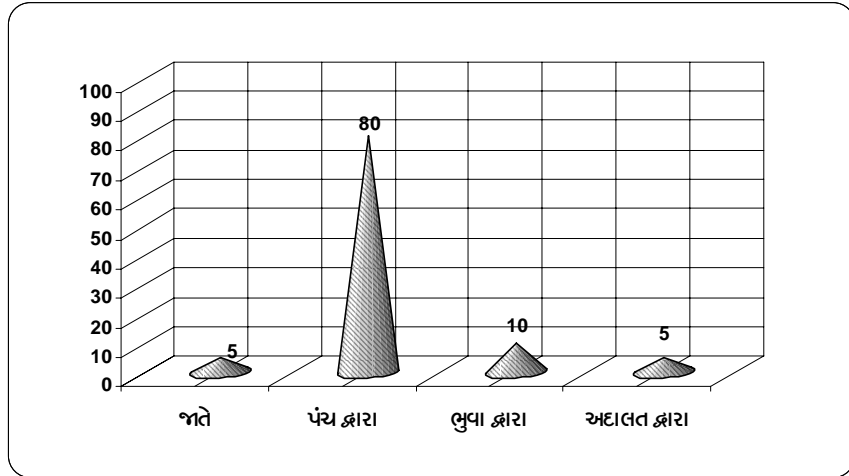
કુટુંબમાં કુસંપ જોવા મળે છે. જ્યારે દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં જમીનનું પ્રમાણ નહિવત હોય છે અથવા હોય જ નહીં એવું બતાવેલ તેથી જમીનને કારણે ઝઘડા કે કુસંપ થતા નથી.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનું વર્ગીકરણ કરતા જાણવા મળેલ છે કે અંદરો-અંદર શંકા-આશંકાને કારણે પરસ્પરનાં ચારિત્ર અંગેના વહેમને કારણે તેમજ નાની એવી નાણાકીય લેવડ દેવડની રકમને કારણે બાળકોનાં ભરાણ પોષણ, દારૂનું સેવન વગેરેને કારણે કજીયા કંકાસ થતા હોય છે એવું જાણવા મળેલ છે. ભાષાકીય સભ્યતા ખાસ જોવામાં આવતી નથી. પુરુષો સ્ત્રીની હાજરીમાં અને સ્ત્રીઓ પુરુષોની હાજરીમાં ન બોલાય તેવા શબ્દો બોલવામાં સંકોચ રાખતા નથી એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે.

કોષ્ટક નં.૮

કુટુંબમાં ઝઘડાનું સમાધાન કઈ રીતે થાય છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	જાતે	૧૦	૫
૨.	પંચ દ્વારા	૧૬૦	૮૦
૩.	ભુવા દ્વારા	૨૦	૧૦
૪.	અદાલત દ્વારા	૧૦	૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૮નું અર્થઘટન કરતા જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૧૦ એટલે કે ૫% ઝઘડાનું નિવારણ પોતાની જાતે કરી લે છે તેવું કહેલ જ્યારે ૧૬૦ એટલે કે ૮૦% ઉતરદાતાએ પંચ દ્વારા ઝઘડાનું સમાધાન થાય છે તેમ કહેલ છે. ૨૦ એટલે કે ૧૦% ઝઘડાનું નિરાકરણ જ્ઞાતિના ભુવા પાસે થાય છે તેમ કહેલ છે.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જ્ઞાતિપંચનું મહત્વ દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં વધારે રહેલું છે. જ્ઞાતિપંચ આ કુટુંબના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ અને સમસ્યાનું સમાધાન માટે જ્ઞાતિપંચ સર્વોપરી છે

અમે જ્ઞાતિપંચનો નિર્ણય આખરી ગાળીએ છીએ. કુટુંબના દરેક સભ્ય તે નિર્ણય સ્વીકારે છે અને જ્ઞાતિપંચ દ્વારા આપવામાં આવેલ નિર્ણયનું ઉદ્ધંધન કરે તો તેઓને સજ્જપે જ્ઞાતિ બહાર મૂકવામાં આવે છે.

૪.૩ દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં લગ્ન વ્યવસ્થા

કુટુંબ વ્યવસ્થાનો આધાર લગ્ન પર છે. લગ્ન કરવાથી જ કુટુંબની સ્થાપના થઈ શકે છે. કોઈપણ કુટુંબ એવું હોઈ શકતું નથી કે જેનો સ્ત્રી કે પુરુષે લગ્ન કર્યા વિના ઉદભવ થયો હોય સ્ત્રી પુરુષના લગ્ન સંબંધથી તેમને પતિ-પત્નીનો દરજ્જો મળે છે અને પતિ-પત્નીના સાથે રહેવાથી કુટુંબની રચના થાય છે. આમ લગ્ન એ કુટુંબ હોવા માટેના પુર્વ શરત તેમજ ઘટના છે. સમાજશાસ્ત્રની પરિભાષા મુજબ દરેક સામાજિક મંડળને ચોક્કસ કાર્યપદ્ધતિ હોય છે. જે સંસ્થા તરીકે ઓળખાય છે. લગ્ન સંસ્થા સાર્વત્રિક સંસ્થા છે. લગ્નસંસ્થા સામાજિક રચનાતંત્રને ટકાવી રાખવાનું મહત્વનું કાર્ય કરે છે.

લગ્ન એક કે વધારે પુરુષોનો એક કે વધારે સ્ત્રીઓ સાથેનો સંબંધ છે. જેમાં જેના સમાજના રિવાજો કે કાયદાઓ વડે સ્વીકાર થયો હોય છે. આ પ્રકારના સંબંધમાં લગ્ન કરનારી વ્યક્તિઓ અને થનારા બાળકોના પરસ્પર હકકો અને ફરજોનો સમાવેશ થાય છે. લગ્ન એ એક સામાજિક સંસ્થા છે. જેમાં પતિ-પત્નીના જાતિય વૃત્તિનો સંતોષ, સંતાન ઉછેર અને પોતાના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરે છે. પરંતુ સાથે તેઓએ બંનેના કુટુંબ પ્રત્યેની તેમજ સમગ્ર સમાજ પ્રત્યેની ફરજો પણ પરિપૂર્ણ કરવાની હોય છે. વિશ્વનો કોઈ સમાજ એવો નથી. જ્યાં લગ્ન સંસ્થાનું અસ્તિત્વ જ ન હોય. આદિમ સમાજ અને સભ્ય સમાજ બંનેમાં લગ્ન સંસ્થા અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આની સાથે એ પણ સાચું છે કે લગ્નનું સ્વરૂપ દરેક સમયે સમાજમાં જુદુ-જુદુ જોવા મળે છે. કારણ કે લગ્ન અંગેના નિયમોમાં સમાજે-સમાજે તફાવત જોવા મળે છે. આ બાબતને ધ્યાનમાં લઈને દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિની લગ્ન વ્યવસ્થા અંગેની ચર્ચા કરવામાં આવી.

૪.૩.૧ લગ્નની વય મર્યાદા અને ગોઠવણી

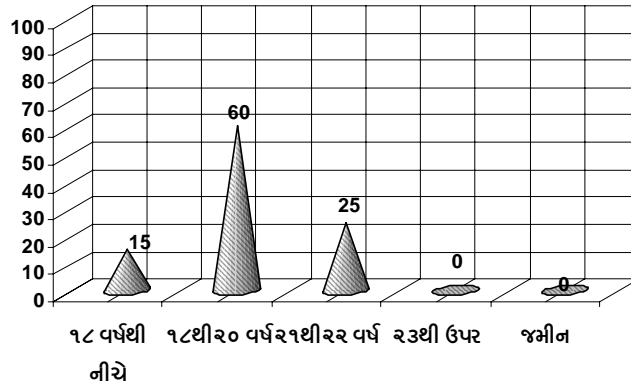
પશ્ચિમ ગીર વિસ્તારમાં વસવાટ કરતી દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં પાણ લગ્ન સંસ્થાનું સ્વરૂપ નક્કી થયેલું છે. જ્ઞાતિના કેટલાક નિયમો અને નિષેધો છે. જ્ઞાતિના દરેક સભ્યે તેનું પાલન કરવું ફરજિયાત છે.

દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિ હિન્દુ સમાજ વ્યવસ્થાની અન્ય નિમ્ન જ્ઞાતિઓ જેવું જીવન જીવતી જ્ઞાતિ છે. તેથી તેમની લગ્ન વ્યવસ્થામાં કેટલાક રિવાજોમાં તફાવત જોવા મળે છે જેની ચર્ચા આ પ્રકારમાં કરવામાં આવી છે.

કોષ્ટક નં.૮

સંતાનોના લગ્ન માટે ઉચીત લગ્નવય કઈ છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	૧૮ વર્ષથી નીચે	૩૦	૧૫
૨.	૧૮થી૨૦ વર્ષ	૧૨૦	૬૦
૩.	૨૧થી૨૨ વર્ષ	૫૦	૨૫
૪.	૨૩થી ઉપર	૦૦	૦૦
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના વિવરણ પરથી જાણવા મળે છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૧૫%

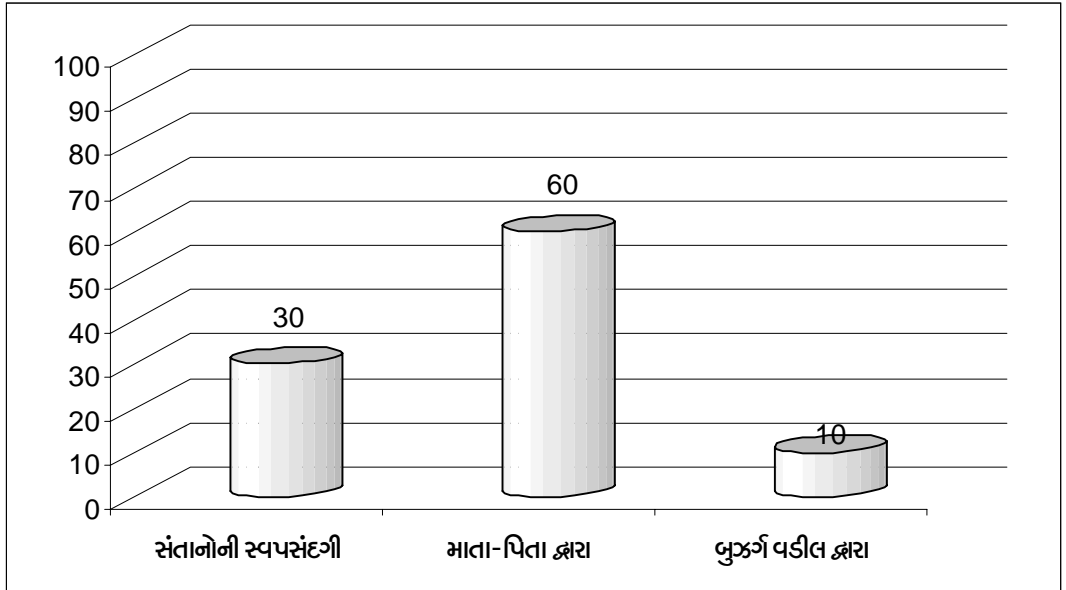
ઉતરદાતા એવું માને છે કે લગ્નવય ૧૮ વર્ષથી નીચે હોય તો લગ્ન કરી દેવા જોઈએ. જ્યારે ૬૦% ઉતરદાતા ૧૮થી૨૦ વર્ષની વચ્ચે લગ્ન થઈ જવા જોઈએ એવું માને છે અને ૨૫% ઉતરદાતા ૨૧થી૨૨ વર્ષની વચ્ચે લગ્ન થાય તો સારું તેવું માને છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરના વર્ગીકરણ પરથી ફલીત થાય છે કે મોટાભાગના ઉતરદાતા ૧૮થી૨૦ વર્ષની અંદર યુવક અને યુવતીના લગ્ન થઈ જવા જોઈએ તેવું માને છે.

કોષ્ટક નં.૧૦

પુત્ર/પુત્રીના જીવનસાથીની પસંદગી કઈ રીતે થાય છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	સંતાનોની સ્વપસંદગી	૬૦	૩૦
૨.	માતા-પિતા દ્વારા	૧૨૦	૬૦
૩.	બુઝુર્ગ વડીલ દ્વારા	૨૦	૧૦
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૧૦ના વર્ગીકરણ પરથી જાણવા મળે છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૩૦% ઉતરદાતા જીવનસાથીની પસંદગીમાં પુત્ર/પુત્રીની રાય લે છે. જ્યારે ૬૦% ઉતરદાતામાં જીવનસાથીની પસંદગી માતા-પિતા દ્વારા કરવામાં આવે છે અને જ્યાં બુઝુર્ગ વડીલોની હયાતી હોય તેવા કિસ્સામાં વડીલો લગ્નનો નિર્ણય લેતા હોય છે તેવા ૧૦% કુટુંબો જોવા મળેલ છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનાં વર્ગીકરણથી ફલિત થાય છે કે પુત્ર/પુત્રીના જીવનસાથીની પસંદગીમાં માતા-પિતાનો નિર્ણય યોગ્ય ગણવામાં આવે છે.

૪.૩.૨ સગપણ (વર-કન્યાના વેવિશાળ)

દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિ પોતાના દીકરા-દિકરીના વેવિશાળને નવેલા સગપણ તરીકે ઓળખાવે છે. વેવિશાળ નક્કી કરવામાં આવે ત્યારે પાંચ (નાના-મોટા) માણસ લઈને વરપક્ષનો બાપ કન્યાપક્ષના બાપને ઘેર આવે અને તે વખતે એક ટંક મીઠું ભોજન આપવામાં આવે છે. દિકરાના બાપે વલુ માટે ઘાઘરી, પોલકુ અને ચૂંદડી તથા નાકની ચૂંક, હાથની બંગડીઓ લાવવાની હોય છે. ચૂંદડીને છેડે એક રૂપિયો બાંધવામાં આવે છે અને પાંચ અથવા દશ શેર ગોળ લાવે છે. જે ગોળ બધા કુટુંબીજનો ખાય છે. વેવિશાળ વખતે દહેજ પેટે રૂ.૫૦ (પચાસ) વરપક્ષવાળા એ કન્યાપક્ષને આપવાના હોય છે.

૪.૩.૩ દેવીપૂજક જ્ઞાતિની લગ્નવિધિઓ

દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં લગ્ન પ્રસંગે કન્યાપક્ષ તરફથી લગ્ન લખવાની વિધિ કરવામાં આવે છે. લગ્ન લખતી વખતે સામ-સામી અટકો લખવામાં આવે છે. લગ્નપત્રિકામાં કુંકુ, હળદર, સોપારી, ચોખા, મગના દાણા અને સવા રૂપિયો બાંધીને કન્યા પક્ષવાળા વરપક્ષના ઘરે મોકલાવે છે. લગ્ન લઈને લગનિયા આવે ત્યારે રૂપિયા સો (રૂ.૧૦ સગાઈના અને રૂ.૮૦ માંડવાના) કન્યાના વાલીને આપવાના રહે છે. લગ્નપત્રિકા લઈને કન્યાપક્ષના ત્રણથી સાત કુટુંબીજનો આવે છે. કન્યાનો ભાઈ લગ્નપત્રિકા બહેનના સાસુના હાથમાં મૂકે છે. ત્યારપછી લગનિયાને ઘી-ગોળ ખવડાવવામાં આવે છે.

○ લગ્ન લખવાની વિગત

‘દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં નીચે મુજબની લગ્ન લખવાની રીત છે.’*

- સવા રૂપિયો દિવાનો
- પાંચ રૂપિયા જ્ઞાતિ પંચાયતના (બંને પક્ષે અડધા)
- સવા રૂપિયો કલવામાં
- સવા રૂપિયો દૂધ પાવાનો
- પાંચ રૂપિયા સાસુના
- પાંચ રૂપિયા મામાના
- સવા રૂપિયો પાણી પાવાનો
- સવા રૂપિયો સામૈયાનો
- બે રૂપિયા માતાજીના નિવેદના
- એક રૂપિયો સાળાનો
- સવા રૂપિયો બીડાના
- દોઢ રૂપિયો સારનીયાનો

કુલ પચ્ચીસ રૂપિયા

કન્યાને વરપક્ષવાળાએ મુરતવંતા બે હારડા ચડાવવાના હોય છે અથવા રૂપિયા પચ્ચીસ કન્યાના બાપને આપવાના રહે છે. ત્યારબાદ મંડપ રોપવામાં આવે છે. જેમાં માણેક સ્તંભ રોપે છે. તેના ઉપર વાંસની સોટી હળદર, ચોખા વગેરે સાથે બાંધવામાં આવે છે. ગણેશના લાપસીના સાત લાડવા બનાવવામાં આવે છે. આ સાત લાડવાનો પ્રસાદ ફક્ત ઘરના સભ્યો જ લઈ શકે છે. જ્યારે સગા-સંબંધીઓ માટે બુંદીના લાડવાનો પ્રસાદ આપવામાં આવે છે. વરરાજાને મીંઢોળ બાંધવાની વિધિ થાય છે. વરરાજાને પીઠીએ બેસાડવામાં આવે છે. પીઠી લગાડવાની વિધિમાં દીયર-ભોજઈ, નાણુંદ-ભોજઈ, એકબીજાને પીઠી લગાડીને

પીઠીએ રમે છે અને એમ પરસ્પર પ્રેમ અને લાગણી વ્યક્ત કરે છે.

મંડપ રોપણ બાદ જન જય ત્યાં સુધી મહિલાઓ લગ્નગીતો ગાય છે. જન જોડીને જતાં પહેલા વરરાજને અંધોર (સ્નાનવિધિ) કરાવવામાં આવે છે અને વહેવાર પ્રમાણે અંગતના સગા વરરાજના હાથમાં શુકનરૂપે પૈસા આપે છે. ત્યારબાદ વરરાજને પાટેથી ઉતરાવાય છે.

જન કન્યાપક્ષવાળાને ત્યાં પહોંચે છે. પછી જન ઉતારે જય છે. જનને જ્યાં ઉતારો આપવામાં આવ્યો હોય ત્યાં એક પલંગ, ગોદડું અને પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. ઉતારા માટે મકાન આપવું ફરજિયાત નથી. આવી વસ્તુઓ રસ્તા ઉપર મૂકીને પાણી જનને ઉતારો આપવામાં આવે છે. ત્યારપછી વરપક્ષવાળા ત્રાસમાં દસ શેર ગોળ, પૂજાપો, નાળીયેર, કન્યાનો શાણગાર વગેરે કન્યાને ત્યાં મોકલાવે છે. ત્યારબાદ સામૈયું લઈને કુંવારિકાઓ જન અને વરરાજનું સ્વાગત કરે છે. મંડપ પાસે વરરાજને બાજેડ ઉપર ઉભા રાખીને સાસુ પોખાણા કરે છે.

ત્યારબાદ કન્યાદાન અંગેની વિધિ કરવામાં આવે છે. જે શુભ ચોઘડીયામાં કરવાની હોય છે. જેમાં હસ્તમેળાપ અને ફેરા ફરવાની વિધિ હોય છે. કન્યાના મા-બાપ વરરાજ અને કન્યાના પગ પુજીને કન્યાદાન કરે છે. કન્યાદાન પુરુ થયા પછી કન્યાપક્ષ તરફથી જમાણવાર આપવામાં આવે છે. ત્યારબાદ કન્યા વિદાયની તૈયારી કરવામાં આવે છે.

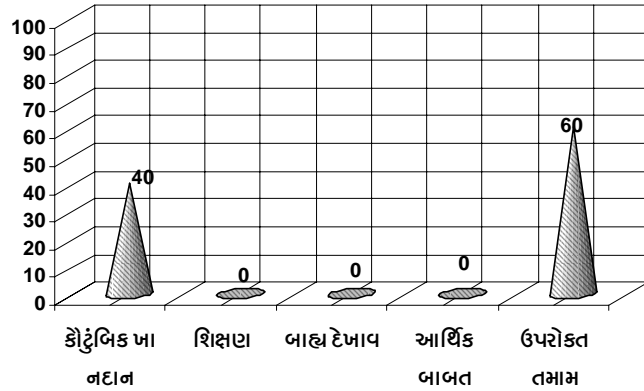
કન્યા વિદાય વખતે કન્યાના પિતા અને વરરાજના પિતા મંડપ નીચે સામ-સામા બેસે છે. નકકી થયેલા દેશ, મોંઘાઈ અને લાગોનું ચૂકવાણું વરનો બાપ કન્યાના બાપને આપે છે. દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં લગ્ન સમયે વરપક્ષવાળાને કન્યાપક્ષને જ્ઞાતિના નિયમ મુજબ અંદાજે પંદરથી વીસ હજાર રૂપિયા દેશ દેવો પડે છે. દીકરીને જ્યારે સાસરે વળાવે ત્યારે વચમાં બાપલીયો (જમીન) રાખે છે. આ વ્યક્તિ જે ગામની દીકરી દેવાની હોય તે ગામની અથવા કુટુંબની વ્યક્તિ હોય છે.

કોષ્ટક નં.૧૧

જીવનસાથીની પસંદગીમાં કઈ બાબતોને મહત્વ આપવામાં આવે છે તે દર્શાવતું

કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	કૌટુંબિક જ્ઞાનદાન	૮૦	૪૦
૨.	શિક્ષણ	૦૦	૦૦
૩.	બાહ્ય દેખાવ	૦૦	૦૦
૪.	આર્થિક બાબત	૦૦	૦૦
૫.	ઉપરોક્ત તમામ	૧૨૦	૬૦
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

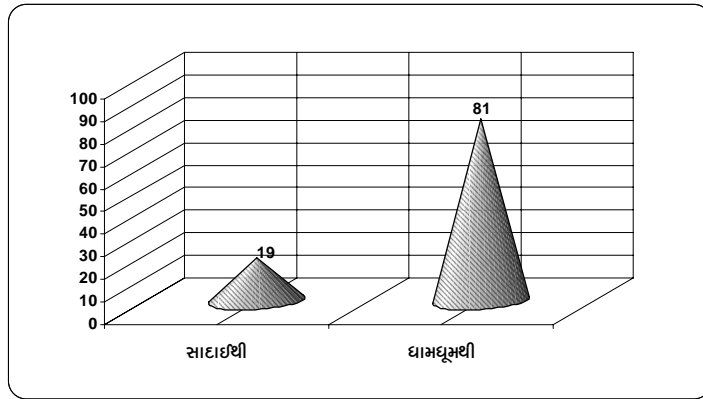
ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૧૧ પરથી વર્ગીકરણ કરતા સ્પષ્ટ થાય છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૪૦% ઉતરદાતા જીવનસાથીની પસંદગીમાં કૌટુંબિક જ્ઞાનદાનને વધારે મહત્વ આપતા જોવા મળેલ છે. જ્યારે ૬૦% લોકો ઉપરોક્ત તમામ બાબતોને મહત્વ આપીને જીવનસાથીની પસંદગી કરવામાં આવતી હતી તેવું જાણવા મળેલ છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના વર્ગીકરણ પરથી ફલિત થાય છે કે જીવનસાથીની પસંદગીમાં તમામ પાસાઓ ને ધ્યાનમાં રાખતા હતા પરંતુ જે બુઝુર્ગ વડીલો જૂની વિચારસરણી ધરાવતા હતા તેવા ઉતરદાતા માનતા કે ‘જર કરતા જાત જોવી જરૂરી છે’ એના માટે તેઓ કૌટુંબિક જ્ઞાનદાનને વધારે મહત્વ આપતા હતા.

કોષ્ટક નં.૧૨

લગ્ન કઈ રીતે ઉજવવા જોઈએ તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	સાદાઈથી	૩૮	૧૯
૨.	ધામધૂમથી	૧૬૨	૮૧
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

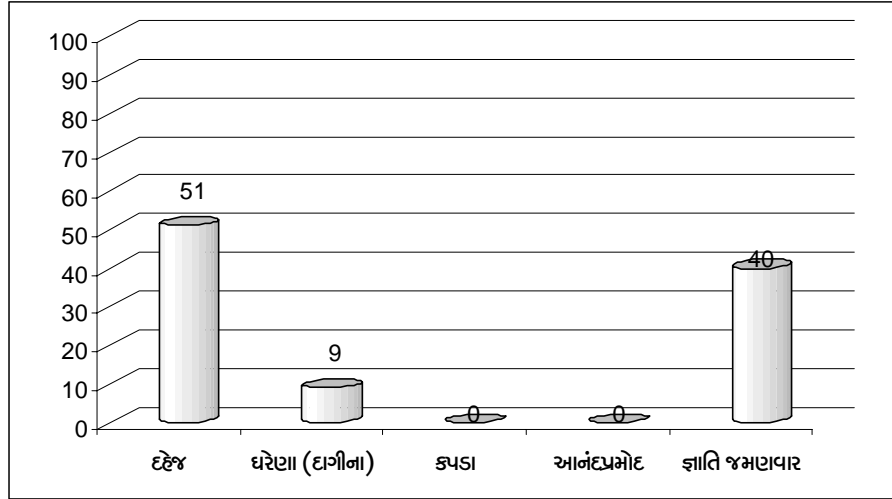
ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૧૨ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૧૯% ઉતરદાતા લગ્ન સાદાઈથી હોવા જોઈએ તેવું માને છે. જ્યારે ૮૧% ઉતરદાતા લગ્ન ધામધૂમથી હોવા જોઈએ એવું માને છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના વિવરણથી ફલિત થાય છે કે મોટાભાગના ઉતરદાતા એવું માને છે કે લગ્ન જેવો પ્રસંગ જીવનમાં એક વખત આવતો હોવાથી લગ્ન ધામધૂમથી કરવા જોઈએ જેમાં કોઈ કચાશ રાખવી જોઈએ નહીં. જ્યારે ઓછા ઉતરદાતા એવા છે જેમણે લગ્ન સાદાઈથી કરવા જોઈએ ખોટા ખર્ચાઓ કરીને આર્થિક બોજ વધારવો જોઈએ નહીં.

કોષ્ટક નં.૧૩

લગ્ન પ્રસંગે મુખ્ય ખર્ચ શાની પાછળ થાય છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	દહેજ	૧૦૨	૫૧
૨.	ઘરેણા (દાગીના)	૧૮	૦૯
૩.	કપડા	૦૦	૦૦
૪.	આનંદપ્રમોદ	૦૦	૦૦
૫.	જ્ઞાતિ જમાણવાર	૮૦	૪૦
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૧૩ પરથી અર્થઘટન કરતા જાણવા મળે છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૫૧% ઉતરદાતા દહેજ પાછળ મુખ્ય ખર્ચ થાય છે તેવું કહે છે. જ્યારે ૯% લોકો ઘરેણા પાછળ ખર્ચ થાય છે તેવું કહે છે અને ૪૦% ઉતરદાતા લગ્ન પ્રસંગે જ્ઞાતિ અને સગાસંબંધીના જમાણવારમાં ખર્ચ થાય છે તેવું કહેલ છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનાં વર્ગીકરણ પરથી ફલિત થાય છે કે દહેજ શબ્દ કાયદાકીય રીતે માન્ય નથી છતાં લગ્ન સમયે દહેજ આપવાનો રિવાજ આ જ્ઞાતિમાં જોવા મળે છે. દહેજ ન આપવામાં આવે તો લગ્ન અટકી પડે છે અને જમાણવાર પાછળ પાણ ખર્ચ કરવામાં આવે છે. ટુંકમાં કહી શકાય કે દહેજ અને જમાણવાર પાછળ વધુમાં વધુ ખર્ચ થાય છે.

કોષ્ટક નં.૧૪

આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન અંગે જ્ઞાતિના પ્રતિભાવો દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	લગ્ન ઈચ્છુક દિકરા/દિકરીઓના લગ્ન અટકી પડે છે	૨૦	૧૦
૨.	નાતબાર મૂકે છે	૧૭૦	૮૫
૩.	કોઈ જ પ્રતિભાવ આપેલ નથી	૧૦	૦૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૧૪ પરથી જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૧૦% ઉતરદાતા એવું માને છે કે તેમના બાકી રહેતા દિકરા/દિકરીના લગ્ન કરવામાં તકલીફ થાય છે. જ્યારે ૮૦% ઉતરદાતા કહે છે કે નાત બહાર મુકે છે. ૫% લોકોએ કોઈજ પ્રતિભાવ આપેલ નથી.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના વિવરણ પરથી ફલિત થાય છે કે દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં આંતરજ્ઞાતિય લગ્નને સ્વીકારવામાં આવતા નથી અને જે કોઈ લગ્ન કરે તો જ્ઞાતિપંચ નાત બહાર મુકે છે જેમની સાથે જ્ઞાતિના તમામ લોકો પોઈપાણ પ્રકારનો વ્યવહાર કે સંબંધ રાખતા નથી એવું જાણવા મળેલ છે.

૪.૩.૪ છૂટાછેડા

દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં સ્ત્રી પુરુષને આગુબનાવ થતાં છૂટાછેડા થઈ શકે છે અને જો સ્ત્રી વિધિસર છૂટાછેડા કર્યા વગર બીજાના ઘરે બેસી જાય તો કન્યાના બાપને કન્યા જેના ઘરમાં બેઠી હોય તેની પાસેથી દહેજના પૈસા વસુલ કરી કન્યાના પ્રથમ વારના પક્ષને ચૂકવવા પડે છે. આ સમયે દહેજથી અર્ધુ જ ચૂકવાય છે. જો લગ્ન પ્રસંગે ત્રાણસો રૂપિયા આપ્યા હોય તો આ પ્રસંગે માત્ર દોઢસો જ પાછા આપવામાં આવે છે.

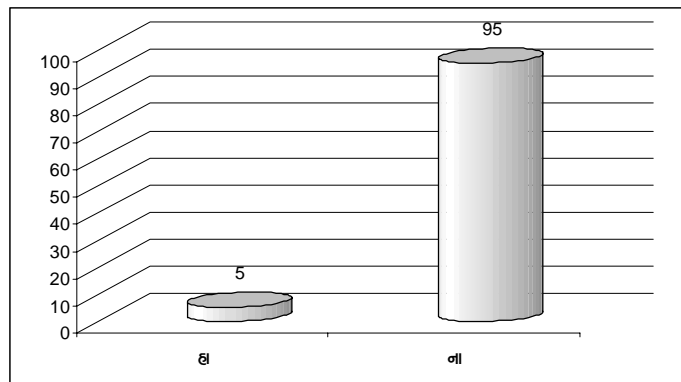
ત્યકતા સ્ત્રી પાણ બીજે ઘરઘરાણું કરી શકે છે. પુરુષને કારણોવસાત એટલે કે સંતાન વગેરે ન થતા હોય તો પોતાની સ્ત્રીની પરવાનગી લઈ બીજા લગ્ન કરવાની છૂટ છે.

કોષ્ટક નં.૧૫

છૂટાછેડા લીધા વિના બીજા સાથે નાતરું કરી લો છો કે નહીં તે દર્શાવતું

કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	હા	૧૦	૦૫
૨.	ના	૧૯૦	૯૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૧૫ પરના અર્થઘટનથી જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉત્તરદાતામાંથી

૫% લોકોનું કહેવું છે કે તેઓ છૂટાછેડા લીધા વિના પણ લગ્ન કરી લે છે. જ્યારે ૮૫% લોકો છૂટાછેડા લઈ પછી જ બીજા લગ્ન કરે છે.

દેવીપૂજક જ્ઞાતિએ વરકન્યાને આગબનાવથી છૂટાછેડા અંગેના કેટલાક નિયમો બનાવ્યા છે. તે પ્રમાણે પરણ્યા પછી વરકન્યાને જન્મ જન્મના સાથી થઈને ગૃહસ્થાશ્રી ગાડાને સ્ત્રી અને પુરુષ એમ બન્ને એ ચલાવવું જોઈએ અને બન્નેએ પરસ્પર પ્રેમભાવ અને માન મર્યાદા રાખવી જોઈએ. ઉમરલાયક હોય છતાં ઘણાય વરકન્યાને આગબનાવ થાય છે અને ઝઘડા થાય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં છૂટાછેડા લેવામાં આવે છે. જ્ઞાતિ પંચાયત તેની વ્યવસ્થા કરી આપે છે. તેમ છતાં વર દુઃખ આપશે તે સાબીત થાય તો જ્ઞાતિ પંચાયત ન્યાય કરીને રૂ.૨૫ કન્યાના ખોળે નાખીને વરપક્ષની પાસે લખાણ કરાવી આપે તેમાં જો વરપક્ષ આનાકાની કરે અને જ્ઞાતિ પંચાયતને પરેશાન કરે તો જ્ઞાતિ પંચાયત તે માણસને નાલાયક ગણી સરકારી પગલા લઈ યોગ્ય શિક્ષા કરે છે.

અમુક કિસ્સાઓમાં સ્ત્રી કે પુરુષ છૂટાછેડા આપવા માંગતા ન હોય અને સાથે રહેવા પણ માંગતા ન હોય એવા સંજોગોમાં પુરુષ કે સ્ત્રીને પુનઃ લગ્ન ગોઠવવા હોય તો છૂટાછેડા લીધા વગર પોતાની મરજીથી બીજે નાતરુ કરી લે છે. આ રિવાજ જ્ઞાતિ કે પંચ માન્ય રાખતુ નથી અને તેવા લોકોને જ્ઞાતિબાર (નાતબાર) મૂકવામાં આવે છે તેવું જાણવા મળેલ છે.

૪.૩.૫ પુનઃ લગ્ન

દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિના ઉત્તરદાતાઓ ના પ્રત્યુત્તરરૂપે જાણવા મળ્યું કે પુનઃલગ્ન ખૂબ જ ઓછાં થાય છે. પરંતુ કોઈપણ કારણોસર પતિ-પત્ની વચ્ચે આગબનાવ થાય અને બંને સાથે રહેવા સંમત ન થાય તો પુનઃલગ્ન કરવામાં આવે છે. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિ પુનઃલગ્નને ઘરઘરાણું તરીકે ઓળખાવે છે. જ્ઞાતિ પંચાયતે ઘરઘરાણું કરવામાં અને તેના દહેજના રૂપિયા એકસો પંચોતેર નક્કી કરેલાં છે. નાતરામાં પુરુષ પક્ષનાં વધુમાં વધુ દસ

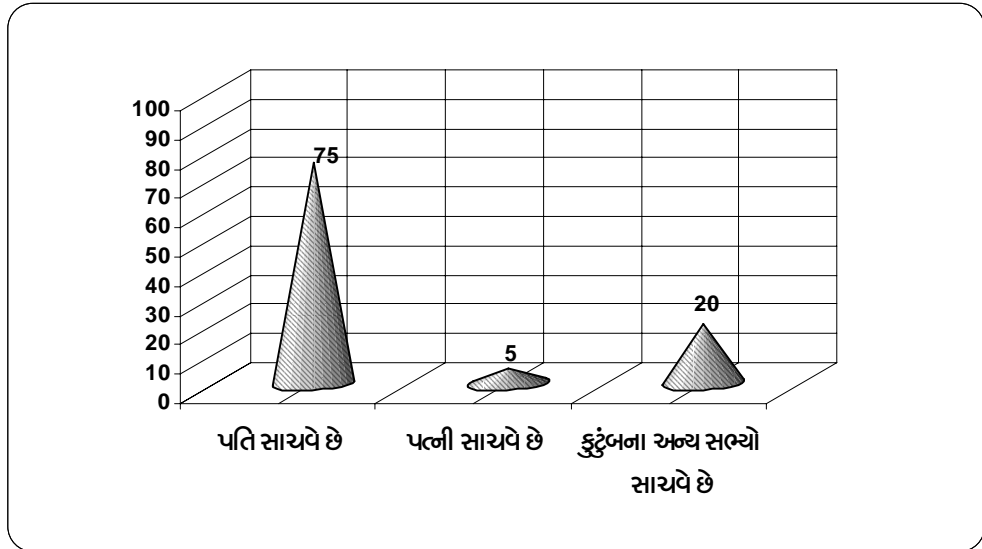
માણસો અને સ્ત્રીને લેવા જાય છે. આ સમયે તેઓ એક જોડી કપડા અને બંગડી લઈ જાય છે.

કોષ્ટક નં.૧૬

લગ્નજીવન ખોરવાય ત્યારે બાળકોની વ્યવસ્થા કઈ રીતે કરવામાં આવે છે તે

દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	પતિ સાચવે છે	૧૫૦	૭૫
૨.	પત્ની સાચવે છે	૧૦	૦૫
૩.	કુટુંબના અન્ય સભ્યો સાચવે છે	૪૦	૨૦
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૧૬નું અર્થઘટન કરતા જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉત્તરદાતામાંથી ૭૫% ઉત્તરદાતા કહે છે કે પતિ બાળકોને સાચવે છે. ૫% કિસ્સામાં સ્ત્રી (પત્ની) બાળકોને સાચવે છે. જ્યારે ૨૦%માં પતિ-પત્ની બંનેમાંથી કોઈ સાંભળવા તૈયાર ન હોય અથવા

સંભાળી શકે તેવી પરિસ્થિતિ ન હોય તેવા સંજોગોમાં ઘરના વડીલો સંભાળે છે.

આથી ઉપરના કોષ્ટક પરથી ફલિત થાય છે કે છુટાછેડા દરમ્યાન બાળકોની વ્યવસ્થા (સંભાળ) ની જવાબદારી પતિની આવે છે.

૪.૩.૬ દેવીપૂજક જ્ઞાતિનો સંગઠન વિષયક ખ્યાલ

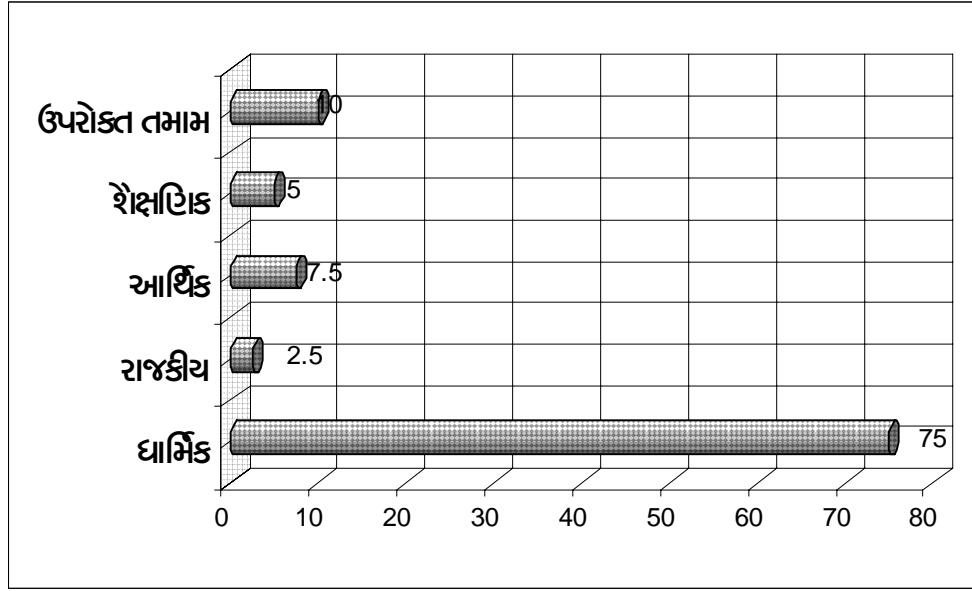
સામાન્ય રીતે જ્ઞાતિના સંગઠનો લગભગ ઉચ્ચ ગણાતી જ્ઞાતિ અને મધ્યમસ્તરની ગણાતી જ્ઞાતિઓમાં થયેલા જોવા મળે છે. સામાન્ય રીતે અતિ પછાત જ્ઞાતિઓમાં સંગઠનનો ખ્યાલ જોવા મળતો નથી. પરંતુ પશ્ચિમ ગીર વિસ્તારની પછાત ગણાતી દેવીપૂજક જ્ઞાતિઓમાં એક ચોક્કસ સ્વરૂપનું પાયાનું સંગઠન અસ્તિત્વમાં રહેલું છે.

કોષ્ટક નં.૧૭

દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં સંગઠનનો ઉપયોગ કઈ બાબતોમાં થાય છે તે દર્શાવતું

કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	ધાર્મિક	૧૫૦	૭૫
૨.	રાજકીય	૦૫	૨.૫
૩.	આર્થિક	૧૫	૭.૫
૪.	શૈક્ષણિક	૧૦	૦૫
૫.	ઉપરોક્ત તમામ	૨૦	૧૦
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં જ્ઞાતિ સંગઠનના ઉપયોગ વિશે ઉતરદાતા દ્વારા જાણવા મળે છે કે ૭૫% ઉતરદાતાએ ધાર્મિક કાર્યમાં જ્ઞાતિ, સંગઠનનો ઉપયોગ થાય છે. એવો મત વ્યક્ત કર્યો હતો. જ્યારે ૭.૫% આર્થિક કાર્યોમાં અને ૫% શૈક્ષણિક કાર્યોમાં જ્યારે ૨.૫% રાજકીય કાર્યોમાં જ્ઞાતિ સંગઠનનો ઉપયોગ થાય છે એવું જાણવા મળેલ છે.

‘ઈ.સ.૧૯૭૫માં સર્વોચ્ચ વાઘરી સેવા સંઘની સ્થાપના થઈ હતી જેના સ્થાપક ઉમેશભાઈ સોલંકી હતા તેમણે વાઘરી સમાજને સામાજિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે લાભ મળે તેવા હેતુથી ઈ.સ.૧૯૭૬ અને ૧૯૮૦માં દિલ્હી ખાતે તે વખતના વડાપ્રધાન શ્રીમતી ઈન્દીરા ગાંધીની રૂબરૂ મુલાકાત લીધી હતી. તા.૮-૨-૨૦૦૪ના રોજ સમગ્ર ભારતની દેવીપૂજક જ્ઞાતિનું એક મહાસંમેલન રાજકોટ ખાતે મળેલ હતું.’^૨ આ મહાસંમેલનનો એજન્ડા આ પ્રમાણે હતો. (૧) વાઘરી જ્ઞાતિને સન્માનજનક એવું દેવીપૂજક નામ આપવા બદલ ગુજરાત સરકારશ્રીનો આભાર માનવો. (૨) દેવીપૂજક સમાજ દ્વારા રિવાજ મુજબ થતા

માતાજીના નિવેદ વિધિમાં ધાર્મિક માન્યતા મુજબ જે નિવેદની પ્રથા છે. તેમાં સરકારી કે ગેર સરકારી રૂકાવટ સામે સરકારશ્રીમાં પ્રયંડ રજુઆત કરવા અંગે (૩) દેવીપૂજક સમાજના સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક વિકાસ અર્થે શ્રી દેવીપૂજક વિકાસ બોર્ડની રચના કરવા અંગે (૪) દેવીપૂજક સમાજને કચ્છમાં આદિવાસીમાં ગણવામાં આવતા તે રદ કરવામાં આવેલ છે. પરંતુ સમાજની સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક પરિસ્થિતિ ધ્યાને લઈને દેવીપૂજક સમાજને ગુજરાતભરમાં આદિવાસીમાં સમાવેશ કરવા રજુઆત અંગે (૫) નદી કાંઠાની જમીન ઉપર વાવેતર કરતા દેવીપૂજક સમાજને ખાતેદાર બનાવવા અંગે (૬) દેવીપૂજક સમાજ ઉપર થતો પોલીસ ખાતાનો ખોટો ત્રાસ બંધ કરવા અંગે.

૪.૩.૭ દેવીપૂજક જ્ઞાતિની શાખો

દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં અનેકવિધ શાખો છે.^૩ મોટાભાગની શાખો બારોટના ચોપડે નોંધાયેલ છે. આમ છતાં ઘણી શાખાના નામ મંડાયેલ નથી. પરંતુ જ્ઞાતિમાં વટવહેરમાં છે. અત્રે ચોપડે મંડાયેલ શાખો ઉપરાંત સંશોધન દરમ્યાન સંશોધકને મળેલ માહિતી મુજબની શાખોની યાદી નીચે પ્રમાણે છે.

કલાણીયા	કુઢીયા
કુંવરીયા (કુરીયા)	કાવિઠીયા
કુવારદીયા	કાંગીયા (કાંજીયા)
કુમરખાણીયા	કડીવાળ (કડેવાલ)
કટોસાણીયા	કુકરાણીયા
કારતણીયા (સાંથળીયા)	કુચીયાળા (મોડાસાણીયા)
કરાડીયા (કોરડીયા)	કાણસાગરીયા
કાતરીયા	કતિડા
કાસોદરીયા	કલાડીયા

કુંભારીયા	નીદરોજીયા
કઠવાડીયા	નરોડીયા
કલકતીયા	નસમદીયા
આખરોડીયા	નાજીયા
ખાવડીયા	પોમલા
ખાંગરવાળા	પશુલા
ખીલોસીયા	પંચાળા
ખોડાણી	ખાળોદરીયા
ખીમાણી	પંચાસરા
ખેરૂચીયા	પ્રેમસરીયા
ગોરાસવા	બુટીયા
ગાંગડીયા	બાવરૂકીયા
ગુઢેકીયા	બાકરોલીયા
ગોયલ	બોચીયા
ગોધાળયા	બરાલીયા
ગાફીયા	ભંડાળીયા
ચેખલીયા	ભોઈકીયા
દેત્રૂજીયા	ભેંસાણીયા
ધરોળીયા	ભાયાતીયા
ધાંગધરીયા	ભડસાણીયા
ધાનરેજીયા	ભડભીડીયા
નાવડીયા	ભાયાવદરીયા
નગવાડીયા	ભટીયા

ભોણીયા	જટાપુરીયા
માણદરીયા	જેતમાલીયા
મોણપરીયા	જાગરીયા
મીરોલીયા	જલાપરીયા
મીઠાપરા	ડાભી
ભેસીયા	ડાભીયા
મોયલીપરા	તાજપરીયા
મોલાડીયા	તલસાણીયા
ચારોલીયા	ત્રાંબસીયા
ચોરાસીયા	થાનીયા
ચોવસીયા	થાળોતીયા
ચાપાનેરીયા	થળેકીયા
ચાડમીયા	દેલવાણીયા
છાપરીયા	દલવાડીયા
છનીયારા	દાળોદીયા
જાહાનીયા	દાહકીયા
જાળેરા	દાતેવાડીયા
જબવાડીયા	દેહુણીયા
જંજવાડીયા	દાતાણીયા
જંબુસરીયા	દેવીવાળા
જીલીયા	મોસમીયા
જડસાણીયા	માનપુરીયા
જુલાસાણીયા	મકવાણા

માંડલીયા	સંચાણીયા
મેથારીયા	સોલંકી
રાજકોટીયા	સોડવદરીયા
રાદુકીયા	સોરઠીયા
રાઠોડીયા	સરવૈયા
રેજળીયા	સાબળીયા
રાગોદયા	સાથેજીયા
રાણીયાપરા	સીમાડીયા
વાસાગેકીયા	શિલાજીયા
વડદરીયા	શિકારી
વિકાણી	શહેરીયા
વઢીયારા	શિલાજીયા
વાઘેલા	શિકારી
વીરમગામીયા	શહેરીયા
વાંસાવડીયા	હળવદીયા
વાઘરોડીયા	હળવદીયા
વિજપરા	હડાળીયા
સાંથળીયા	હળીયાણીયા
સખરેજીયા	ઉધરેજીયા
સંકેસરા	ઓગાણીયા
સુરેલા	અધારીયા

ઉપરોક્ત દશવિલ દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં જે શાખો છે. તે મુખ્યત્વે તેમના મૂળ ગામ પરથી પડેલ હોય તેવું જાણાય છે. દા.ત. વીરમગામ ગામના નામ પરથી વિરમગામીયા, ઉધરેજ ગામ પરથી ઉધરેજીયા, અમદાવાદ જિલ્લાના માંડલ તાલુકામાં આવેલ જલસીણા ગામ પરથી જલસાણીયા, વઢીયાર પ્રદેશ પરથી વઢીયારા શાખ વગેરે.

કોષ્ટક નં.૧૮

અન્ય જ્ઞાતિનાં લોકો દેવીપૂજક જ્ઞાતિ પ્રત્યે કેવું વલણ દાખવે છે તે દર્શાવતું

કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	જૂની માન્યતા મુજબ અમારાથી ડરે છે	૧૦	૫
૨.	ખપ પૂરતુ જ બોલે છે	૨૦	૧૦
૩.	અમારા પર ચાપતી નજર રાખે છે.	૧૦	૫
૪.	સહકારભર્યું વલણ દાખવે છે	૧૫૦	૭૫
૫.	ઉપેક્ષા સેવે છે	૧૦	૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૧૮ પરનાં વર્ગીકરણ પરથી જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૫% ઉતરદાતા માને છે કે જૂની માન્યતા મુજબ અમારાથી ડરે છે. ૧૦% ઉતરદાતા માને છે કે ખપ પૂરતુ જ બોલે છે. ૫% ઉતરદાતા કહે છે કે અમારા પર ચાપતી નજર રાખે છે. ૭૫% ઉતરદાતા કહે છે કે અમારી સાથે સહકારભર્યું વલણ દાખવે છે. ૫% ઉતરદાતા એમ કહે છે કે અમારી સાથે ઉપેક્ષા સેવે છે તેવું કહેલ છે.

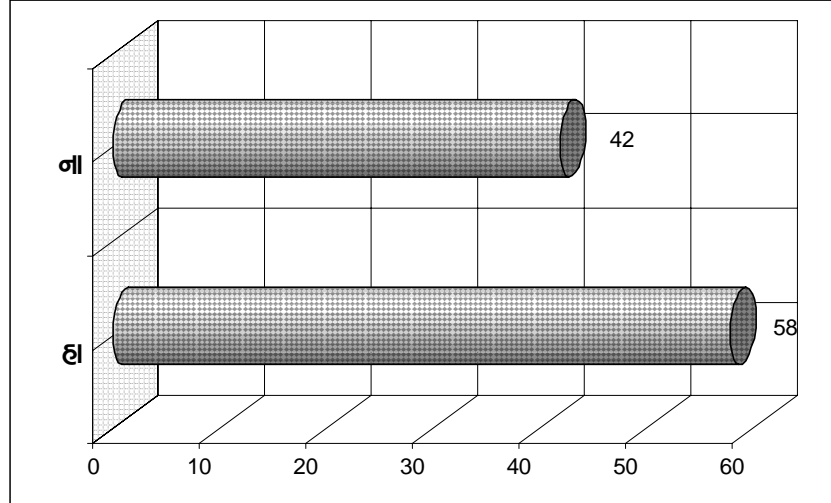
ઉપરોક્ત કોષ્ટકના વિવરણ પરથી ફલિત થાય છે કે અન્ય જ્ઞાતિના લોકો દેવીપૂજક જ્ઞાતિ સાથે સહકારભર્યું વર્તન દાખવે છે. પરંતુ અમુક લોકો જૂની માન્યતાને કારણે જેમકે મેલીવિદ્યાનો ઉપયોગ કરે છે. ગુનાહીત ઈતિહાસને કારણે સંબંધો રાખતા ડરે છે.

કોષ્ટક નં.૧૯

તમારી જ્ઞાતિમાં ગુનો કરવાની વૃત્તિ વિશેષ છે એવું તમે માનો છો કે નહીં

તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	હા	૧૧૬	૫૮
૨.	ના	૮૪	૪૨
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૧૯ના અર્થઘટન પરથી જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉત્તરદાતાના ૫૮% ઉત્તરદાતા માને છે કે અમારી જ્ઞાતિમાં ગુનાહિત પ્રવૃત્તિ વિશેષ કરવામાં આવે છે. જ્યારે ૪૨% ઉત્તરદાતાનું કહેવું છે કે ગુનાહિત પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવતી નથી.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનું વર્ગીકરણ કરતા ફલિત થાય છે કે મોટાભાગના ઉત્તરદાતા સ્વીકારે છે કે અમારી જ્ઞાતિ અન્ય જ્ઞાતિઓ કરતા ગુનાહિત પ્રવૃત્તિ વધારે કરે છે તેનું કારણ દર્શાવતા તેઓ જણાવે છે કે અમારી જ્ઞાતિમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું, નબળી આર્થિક પરિસ્થિતિ વગેરે કારણોને લીધે આવી પ્રવૃત્તિ કરતા હોય છે તેવું જાણવા મળેલ છે પણ જે ઉત્તરદાતાઓ

પરિવર્તનના પ્રવાહને સ્વીકારે છે જેઓ વ્યવસ્થિત કામધંધો કરે છે. તે આ વાત સ્વીકારવા તૈયાર નથી અને કહે છે કે અમારી મથરાવટી મેલી હોવાથી દરેક લોકો અમને શંકાની દ્રષ્ટિએ જુવે છે.

કોષ્ટક નં.૨૦

દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં આવેલ પરિવર્તનના કારણો દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	જૂની માન્યતાઓને તિલાંજલી આપવાથી	૧૦	૫
૨.	આર્થિક સદ્ધરતાથી	૧૦	૫
૩.	સાધુ સંતો, સમાજ સુધારકો અને લોકસેવકોના પ્રયાસથી	૧૧૦	૫૫
૪.	ધાર્મિક વિચારસરણીથી	૪૦	૨૦
૫.	શિક્ષણના વિકાસથી	૩૦	૧૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૨૦ના અર્થઘટન પરથી જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉતરદાતાના ૫% ઉતરદાતા જૂની માન્યતાઓને તિલાંજલી આપવાથી પરિવર્તન આવેલ છે તેવું માને છે. ૫% લોકો આર્થિક સદ્ધરતાને કારણે પરિવર્તન આવ્યું તેવું કહે છે. જ્યારે ૫૫% ઉતરદાતા પોતાના જીવનમાં મહાન સાધુ સંતો સમાજ સુધારકો અને લોકસેવકોના સંપર્કમાં આવવાથી અમારા જીવનધોરણમાં પરિવર્તન આવેલ છે એવું કહેલ છે. જ્યારે ૨૦% ઉતરદાતા શિક્ષણના વિકાસથી પરિવર્તન આવેલ છે તેવું કહે છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના વિવરાણ પરથી ફલીત થાય છે કે દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં સામાજિક કૌટુંબિક આર્થિક, શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં જેવા મળેલ નકારાત્મક વલાણો રૂઢિગત

પરંપરાઓ પછાતપાણુ હોવા છતાં આ જ્ઞાતિમાં ઘણા મહાન સાધુ સંતો અને ભક્તો લોકસેવકો વગેરે દ્વારા આ જ્ઞાતિમાં બદલાવ જેવા મળેલ છે.

૪.૪ શિક્ષણની વ્યવસ્થા

શિક્ષણ માનવીના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક વારસાને જાળવવાનું અને એક પેઢીથી બીજી પેઢી સુધી હસ્તાંતરણ કરવાનું કાર્ય કરે છે. જે સમાજમાં જેવા મુલ્યો અને ધોરણો હશે એવી એ સમાજની શિક્ષણ વ્યવસ્થા હશે. પરંપરાગત ભારતીય સમાજમાં ઔપચારિક શિક્ષણ પર ભાર મૂકવામાં આવતો નહિ. કારણ કે વ્યક્તિ ને પોતાની જરૂરિયાત પૂરતું શિક્ષણ કુટુંબમાંથી જ પ્રાપ્ત થતું તેમજ શિક્ષણનું આર્થિક દ્રષ્ટિએ મૂલ્યાંકન નહીં હોવાથી વ્યાવસાયિક પ્રકારનું શિક્ષણ પણ વ્યક્તિ કુટુંબમાંથી મેળવતી જેમ કે લુહારનો દિકરો લુહાર, સોનીનો દીકરો સુનાર જેવી પરિસ્થિતિ આપણી જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં જેવા મળતી તેથી ખાસ કરીને નિમ્ન જ્ઞાતિઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું જેવા મળતું.

દેવીપૂજક જ્ઞાતિ પણ હિન્દુ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાની નિમ્ન જ્ઞાતિઓ જેવું જ જીવન જીવતી જ્ઞાતિ છે. આ ઉપરાંત અહીં ગરીબીનું પ્રમાણ વિશેષ જેવા મળે છે. આની સાથોસાથ પરંપરાગત વ્યવસાયો જેવા કે શાકભાજીના વાડા વાવવા, શાકભાજી વેચવા ડબા-ડુબલી સમા કરવા, ભંગારની ફેરી કરવી, જૂના કપડા વેચવા, મધ પાડવું, દાંતાણ વેચવા, પશુની લે-વેચ કરવી વગેરે પરંપરાગત વ્યવસાયો જેવા મળે છે. દેવીપૂજક જ્ઞાતિનું મોટાભાગનું વ્યવસાયિક જૂથ પરંપરાગત વ્યવસાયમાં રોકાયેલું જેવા મળે છે. તેથી તેમને ભટકવું પડે છે. તેથી તે શિક્ષણ તરફ નકારાત્મક અસર ધરાવે છે. ખાસ કરીને ભટકતા વ્યવસાયમાં મર્યાદીત આવક હોવાથી બાળકના ભણતર પાછળનો ખર્ચ મા-બાપ કરી શકતા નથી તો બીજી તરફ બાળકને પણ વ્યવસાયમાં સાથે તેડી જાય છે જેથી તે પણ આ વ્યવસાય શીખી શકે અને મોટા થઈ પોતાનું જીવન ગુજરાન ચલાવી શકે તેવા આશયથી પોતાના બાળકોને સાથે લઈ જતા હોય છે. આ કારણે તેઓના બાળકો શાળાએ જતા અટકે છે.

૪.૪.૧ ઉતરદાતાઓનું શિક્ષણ

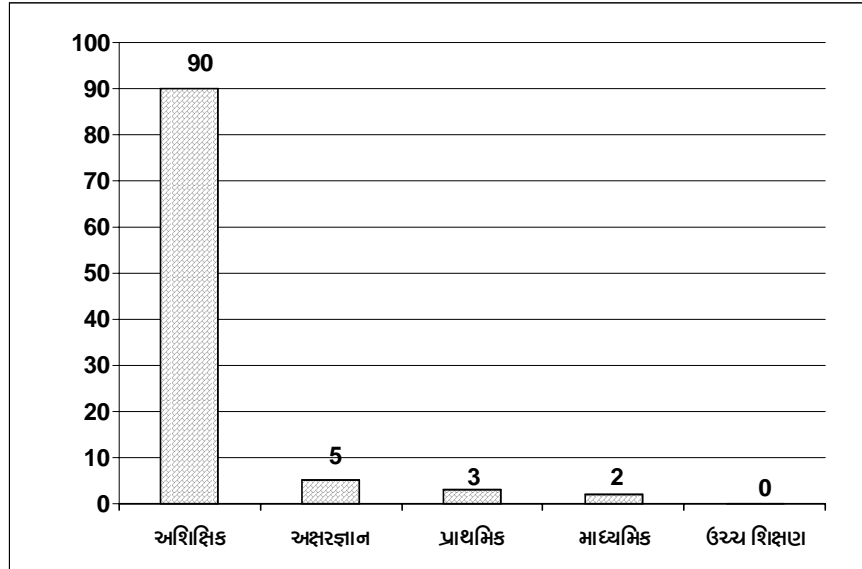
શિક્ષણ એ સામાજિક, આર્થિક વિકાસ પ્રક્રિયાનાં એક ભાગરૂપ છે. સૈદ્ધાંતિક રીતે જોઈએ તો શિક્ષણ વ્યક્તિના જ્ઞાન અને બુદ્ધિમાં વૃદ્ધિ કરે છે. જેમને બુદ્ધિ અને જ્ઞાન મેળવ્યું છે તેઓ જીવનમાં અન્ય કરતા વધુ સારી નોકરી કે સામાજિક સ્થાનની ઝંખના સેવે છે અને તે મેળવે પણ છે. આ અર્થમાં જોઈએ તો માનવમૂડીને વધુ ક્ષમતાવાળી બનાવવા માટે શિક્ષણ મહત્વનું સાધન બને છે. શિક્ષણ એક સમાજ-સર્જીત વ્યવસ્થા છે. જે વ્યક્તિનો સર્વાંગી વિકાસ કરી સામાજિક જીવનની તાલીમ આપે છે. શિક્ષણ દ્વારા વ્યક્તિની સામાજિક ઉત્પાદકતા વધે છે. તેથી સમાજનો પણ વિકાસ થાય છે. શિક્ષણ સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયાને વેગીલી બનાવવામાં યાવીરૂપ પરિબળ છે. તેથી ઉતરદાતાઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ કેવું છે તે તપાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

કુટુંબના સભ્યો તથા બાળકો પર મહદઅંશે કુટુંબના વડાની પ્રભાવી અસર હોય છે. તેથી તેના મૂલ્યો, માન્યતાઓ, વલણો વગેરેની અસરો સમગ્ર કુટુંબ પર વર્તાય છે. તેથી ઉતરદાતા શિક્ષિત છે કે અશિક્ષિત તે જાણવું જરૂરી બને છે. ઉતરદાતાઓનું શિક્ષણ તપાસવા માટે સંશોધન હેઠળના કુલ ૨૦૦ ઉતરદાતાઓમાં જોવા મળેલ શિક્ષણને આધારે અશિક્ષિત, અક્ષરજ્ઞાન પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણ એમ પાંચ વિભાગમાં વર્ગીકૃત કર્યું છે.

કોષ્ટક નં.૨૧

ઉતરદાતામાં શિક્ષણનું પ્રમાણ દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	અશિક્ષિક	૧૮૦	૮૦
૨.	અક્ષરજ્ઞાન	૧૦	૦૫
૩.	પ્રાથમિક	૦૬	૦૩
૪.	માધ્યમિક	૦૪	૦૨
૫.	ઉચ્ચ શિક્ષણ	૦૦	૦૦
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

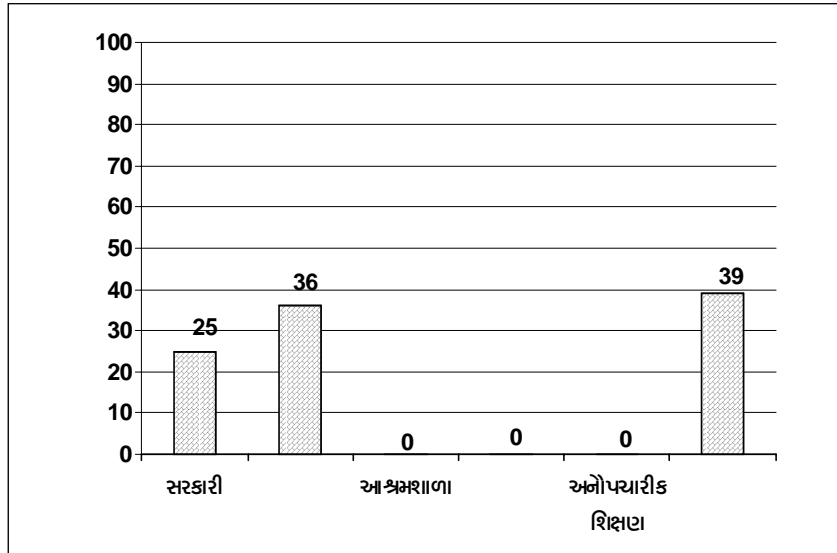

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૨૧ના અર્થઘટન પરથી જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉતરદાતાના મોટાભાગના એટલે કે ૮૦% ઉતરદાતા અશિક્ષિત જાણાયા જ્યારે અક્ષરજ્ઞાન મેળવનાર ઉતરદાતાની સંખ્યા ૫% છે. ૦૩% ઉતરદાતા પ્રાથમિક શિક્ષણ મેળવેલ હતા અને ૨% ઉતરદાતાએ માધ્યમિક શિક્ષણ મેળવ્યું હતું. જ્યારે ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવેલ એકપણ ઉતરદાતા જોવા મળેલ નહીં. એટલે કે ઉચ્ચ શિક્ષણનું પ્રમાણ ૦૦% હતું એવું જાણવા મળેલ છે.

કોષ્ટક નં.૨૨

દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં શિક્ષણ માટેના પ્રયાસો દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	સરકારી	૫૦	૨૫
૨.	જ્ઞાતિના પ્રયાસો	૭૨	૩૬
૩.	આશ્રમશાળા	૦૦	૦૦
૪.	પ્રૌઢશિક્ષણ	૦૦	૦૦
૫.	અનૌપચારીક શિક્ષણ	૦૦	૦૦
૬.	વિશેષનોંધ	૭૮	૩૯
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

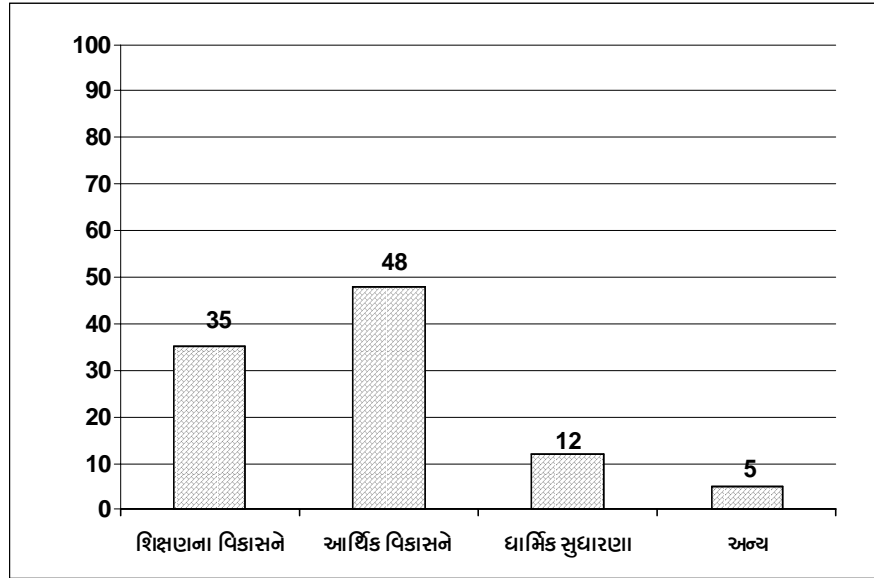
ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૨૨ ના અર્થઘટન પરથી જાણવા મળેલ કે આ જ્ઞાતિના લોકોને જ્યારે એ પૂછવામાં આવ્યું કે તમારી જ્ઞાતિમાં શિક્ષણ માટેના પ્રયાસો થયા છે તો તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે ૨૫% લોકો સરકારી પ્રયાસો થયા છે તેમ જાણાવે છે. જ્યારે આશ્રમશાળા

પ્રૌઢશિક્ષણ અને અનૌપચારિક શિક્ષણ વિશે કોઈ જવાબ મળ્યો નથી. ૩૬% લોકો કહે છે કે જ્ઞાતિના શિક્ષિત લોકો દ્વારા પ્રયાસ થયો છે પણ જ્ઞાતિના અન્ય લોકો તે માટે પૂરતો સહકાર આપતા નથી. ૩૯% લોકોએ વિશેષ નોંધરૂપે એવું જણાવ્યું હતું કે જ્ઞાતિના લોકોને પોતાના બાળકોને શિક્ષણ આપવા માટે પોતાના રહેણાંક વિસ્તારમાં શાળાની સુવિધા મળવી જોઈએ. બાળકોના વાલીઓમાં શિક્ષણ અંગેની જાગૃતિ માટેના મહત્તમ પ્રયાસો સરકાર, સ્વૈચ્છીક સંસ્થાઓ, સમાજના મોભીઓ વગેરે દ્વારા સક્રીય અને સાતત્યપૂર્ણ રીતે થવા જોઈએ. શિક્ષિત અને યોગ્ય લાયકાત ધરાવતા લોકોને સરકારી, અર્ધસરકારી અને ખાનગી સંસ્થાનો તેમજ વ્યક્તિગત માલિકીના વ્યવસાયમાં રોજગારી મળે તે માટે ઉદારપણે પ્રોત્સાહન મળવું જોઈએ.

કોષ્ટક નં.૨૩

જ્ઞાતિના ઉત્કર્ષ વિકાસ માટેની ભાવી પ્રાધાન્યતા દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	શિક્ષણના વિકાસને	૭૦	૩૫
૨.	આર્થિક વિકાસને	૮૬	૪૮
૩.	ધાર્મિક સુધારણા	૨૪	૧૨
૪.	અન્ય	૧૦	૦૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

દેવીપૂજક જ્ઞાતિની મુલાકાત દ્વારા જ્યારે તેમની જ્ઞાતિના ઉત્કર્ષ વિકાસ માટે ભવિષ્યમાં તેઓ કઈ બાબતને પ્રાધાન્યતા આપે છે. તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે ૩૫% લોકોએ જ્ઞાતિમાં શિક્ષણનો વિકાસ થાય તે બાબતને પ્રાધાન્યતા આપી જ્યારે આર્થિક વિકાસને પ્રાધાન્યતા આપનારની સંખ્યા ૪૮% હતી અને ૧૨% લોકો ધાર્મિક સુધારા થાય તથા ફક્ત ૫% લોકોએ અન્ય બાબતને પ્રાધાન્યતા આપી હતી.

૪.૪.૨ બાળકોને શાળામાં ન મોકલવા માટેના કારણો

અભ્યાસ હેઠળના ઉતરદાતાઓના બાળકો શાળાએ નહીં જવા માટેના કારણોનું વિશ્લેષણ આ મુજબ જોવા મળે છે. કુલ ૨૦૦ ઉતરદાતામાંથી ૯૦ ઉતરદાતાએ જાણાવ્યું હતું કે બાળકોને ભણાવવા માટે પૈસા નથી તેથી તેમને શાળામાં મોકલવામાં આવતા નથી. ૪૦ ઉતરદાતાઓ બાળકને વ્યવસાયમાં સાથે લઈ જાય છે. તેથી તેઓ શાળાએ મોકલતા નથી. ૨૦ ઉતરદાતાઓએ જાણાવ્યું હતું કે બાળકોને ભણાવવામાં કંઈ જ લાભ નથી તેથી તેઓ શાળાએ મોકલતા નથી. ૨૦ ઉતરદાતાઓએ જાણાવ્યું હતું કે તેઓ મજૂરી કરવા માટે જાય છે. તેથી બાળકોને શાળાએ મોકલાવી શકતા નથી. જ્યારે ૧૦ ઉતરદાતા પાસેથી કારણો જાણી શકાતા નથી. બાકીના ૨૦ ઉતરદાતાના બાળકો શાળાએ શિક્ષણ મેળવવા માટે જાય છે.

ઉપરોક્ત બાબતને આધારે કહી શકાય કે તેઓના મુખ્યત્વે શ્રમપ્રકારના અને ભટકતા વ્યવસાયમાં બાળકોને સાથે લઈ જવા તથા શિક્ષણ પ્રત્યેની સામાજિક જાગૃતિનો અભાવ ગરીબી વગેરે કારણો જવાબદાર ગણાવી શકાય. તેમ છતાં અનૌપચારિક વાતચીત દરમિયાન પૂછવામાં આવેલ પ્રશ્ન જેમકે શું તમે તમારા બાળકોને અભાણ રાખવામાં જ માનો છો? તે પ્રકારના પ્રશ્નના જવાબમાં મોટાભાગના ઉતરદાતાઓએ નકારમાં જવાબ આપ્યો હતો અને કહ્યું કે અમને જરૂરી સગવડો મળી રહે તો અમે અમારા બાળકોને શાળાએ મોકલીએ તેવી ઈચ્છા પ્રગટ કરી હતી.

બાળકોને શાળામાં ન મોકલવા માટેના કારણો જાણવા પરથી એવું તારણ નીકળે કે શિક્ષણ પ્રત્યે જોઈએ તેટલા રસ, રૂચિ જાણાતા નથી. કારણ કે તેઓ મોટાભાગે નિરક્ષર છે તેમજ અભ્યાસેતર જુદા-જુદા કાર્યો સોંપવાનું વલણ જણાય છે.

(બાળકોને પણ વ્યવસાયના સ્થળે સાથે લઈ જવાને કારણે શાળાના શિક્ષણથી વંચિત રહેતા બાળકો)

૪.૫ આર્થિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિ

મનુષ્યની મુખ્ય અને પ્રાથમિક ત્રણ જરૂરિયાતો ગણવામાં આવે છે. જેવી કે ખોરાક, કપડા અને રહેઠાણ આ સાથે આર્થિક પ્રવૃત્તિ સીધો સંબંધ ધરાવે છે. આર્થિક પ્રવૃત્તિ દરેકે દરેક સમાજમાં કેન્દ્ર સ્થાને હોય છે. માનવીની વિવિધ જરૂરિયાતો અન્ન, વસ્ત્ર અને રહેઠાણની પરિપૂર્તિ સંદર્ભે માનવસમાજમાં અર્થવ્યવસ્થાનો ઉદભવ થયેલો જેવા મળે છે. આર્થિક સંસ્થા માનવસમાજની મુખ્ય સંસ્થા છે. સામાજિક માનવ પોતાના અસ્તિત્વ અર્થે કોઈને કોઈ આર્થિક આવશ્યકતાઓનો અનુભવ કરે છે. આ સર્વે આવશ્યકતામાંથી વિશેષ ભોજન, વસ્ત્ર અને નિવાસસ્થાન આ ત્રણે મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ભોજન વિના માનવીનું અસ્તિત્વ નથી. માનવીના અસ્તિત્વ વિના સમાજ સંભવીત નથી. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે માનવને પોતાના અને સમાજનાં અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટે પ્રયત્નશીલ રહેવું પડે છે અને તેમાંથી આર્થિક સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવે છે. દરેક સમાજના ભૌગોલિક સામાજિક વાતાવરણ અનુસાર આર્થિક સંસ્થાનું સ્વરૂપ જેવા મળે છે.

૪.૫.૧ દેવીપૂજક જ્ઞાતિની આર્થિક વ્યવસ્થા

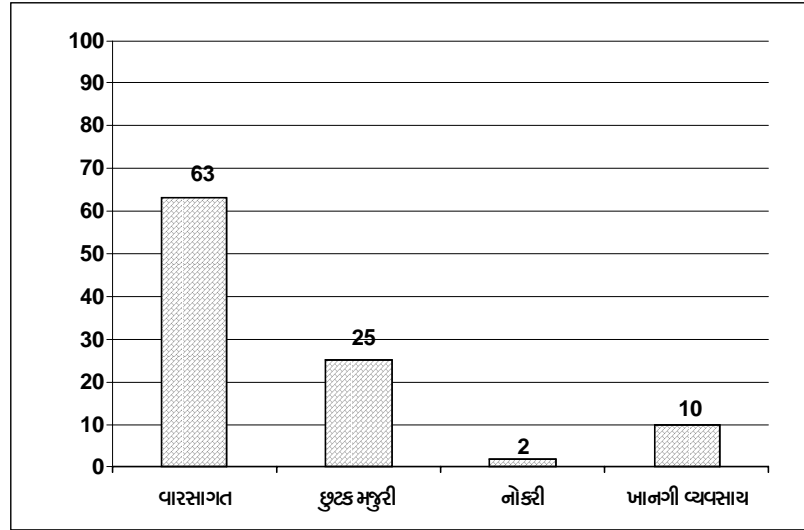
દેવીપૂજક જ્ઞાતિ પહેલા શિકારી અવસ્થામાં જીવન ગુજરાન ચલાવતી હતી. આ જ્ઞાતિ જંગલોમાં રખડતી મધમાખીના જાળા હડબડાવીને મધ પાડતી ઉડતા પંખીઓ વીંધતી અને વાઘ જેવા હિંસક પ્રાણીઓનો શિકાર કરતી હતી. સૈકાઓ પહેલા માનવજાતને જંગલી હિંસક પશુઓનો ભય હતો ત્યારે આ શિકારીઓ જ માનવ જાતના રક્ષકો હતા.^૫ સમાજમાં તેમનું સ્થાન પાણ ઉંચું હતું.

શિકાર ઉપરાંત મધ, જડીબુટી, ઔષધિસમી વનસ્પતિઓ વગેરે માનવજીવનને ઉપયોગી થીજવસ્તુઓ પાણ જંગલમાંથી વીણી લાવીને તેઓ પુરી પાડતા અને આ રીતે પોતાનો જીવનનિર્વાહ પાણ ચલાવતા અત્યારે પાણ તેઓ આ કામ કરે છે. તેઓ દાંતાણ પાણ વેચે છે. જૂના ડબલા-ડુબલી સમા કરવાનો તેમજ લાકડીઓ વેચવાનો પાણ ધંધો કરે છે. હવે આપણે ઉતરદાતાઓની આર્થિક વ્યવસ્થા જાણવાનો પ્રયાસ કરીશું.

કોષ્ટક નં.૨૪

વ્યવસાયની પસંદગી દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	વારસાગત	૧૨૬	૬૩
૨.	છુટક મજુરી	૫૦	૨૫
૩.	નોકરી	૦૪	૦૨
૪.	ખાનગી વ્યવસાય	૨૦	૧૦
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૨૪ના અર્થઘટન કરતા જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૧૨૬ એટલે કે ૬૩% ઉતરદાતા પોતાનો વારસાગત વ્યવસાય અપનાવવામાં રૂચી ધરાવે છે. જ્યારે ૫૦ એટલે કે ૨૫% ઉતરદાતા છુટક મજુરી તથા ૦૪ એટલે કે ૨% લોકો નોકરી અને ૨૦ એટલે કે ૧૦% લોકો ખાનગી વ્યવસાય પર પોતાની રૂચી દર્શાવી હતી.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના વિવરણ પરથી ફલિત થાય છે કે જે પોતાનો પરંપરાગત વ્યવસાય જેમકે શિકાર કરવો મધ, જડીબુટી, ઔષધીસમી વનસ્પતિઓ વગેરે માનવજીવનને ઉપયોગી

ચીજવસ્તુ જંગલમાંથી લયાવી બજારમાં વેચે છે. આમ તેઓ પરંપરાગત વ્યવસાય સાથે જોડાયેલા છે. આ ઉપરાંત કાપડ, ભંગારની ફેરી જૂની વસ્તુ વેચવી વગેરેના ધંધા સાથે જોડાયેલા છે. આ વ્યવસાય પોતાના બાપ-દાદાનો વ્યવસાય હોવાથી મોટાભાગના કુટુંબો પોતાના વારસાગત વ્યવસાય સ્વીકારવાનું વધુ પસંદ કરે છે. જ્યારે એવા કુટુંબો કે જે શહેરથી નજીક છે. જે શહેરી અર્થવ્યવસ્થા સાથે જોડાયેલા છે. તેવા કુટુંબો છુટક મજૂરી કરવાનું પસંદ કરે છે. બહુ ઓછા લોકો નોકરી અને ખાનગી વ્યવસાય સાથે જોડાવાનું પસંદ કરે છે.

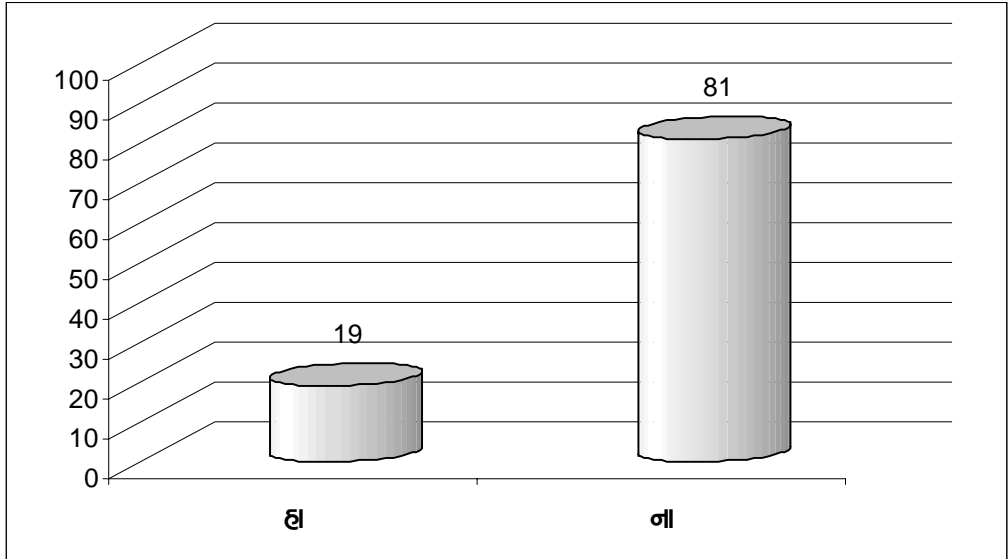
આથી ફલીત થાય છે કે દેવીપૂજક જ્ઞાતિ પોતાનો વારસાગત વ્યવસાય પસંદ કરવામાં વધારે રૂચી ધરાવે છે.

૧. દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં યુવકોની (ભંગારની ફેરી- વેચવાની) આર્થિક પ્રવૃત્તિ
૨. દેવીપૂજક જ્ઞાતિના સ્ત્રી-પુરુષની આર્થિક પ્રવૃત્તિ (મચ્છી તથા શાકભાજી વેચવી)
૩. દેવીપૂજક જ્ઞાતિની આર્થિક પ્રવૃત્તિ (જૂના કપડા વેચવા તથા વાસણની ફેરી કરવી)
૪. દેવીપૂજક જ્ઞાતિની આર્થિક પ્રવૃત્તિ (કૌટુંબિક આવકમાં સ્ત્રીઓનો ફાળો)

કોષ્ટક નં.૨૫

વ્યવસાયમાંથી થતી આવક સંતોષજનક છે કે નહીં તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	હા	૩૮	૧૯
૨.	ના	૧૬૨	૮૧
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

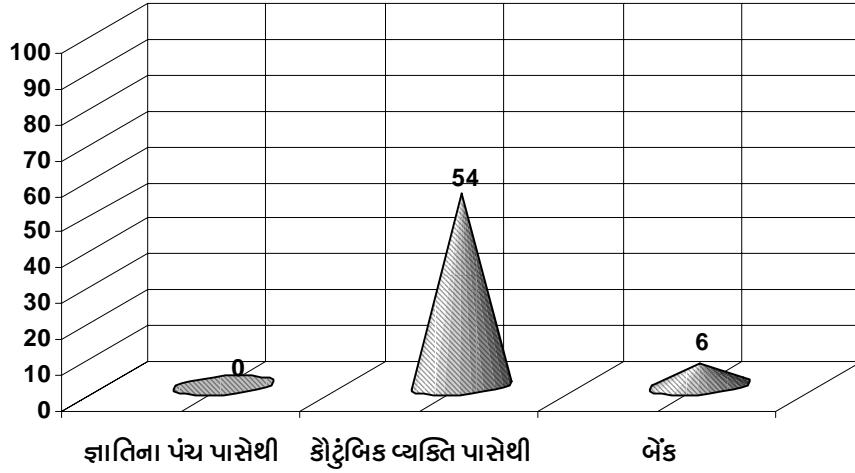
ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૨૫ના અર્થઘટન પરથી ફલીત થાય છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૩૮ એટલે કે ૧૯% ઉતરદાતાઓએ પોતાને થતી આવકથી સંતોષ છે તેવું જાણાવેલ છે. જ્યારે ૧૬૨ એટલે કે ૮૧% ઉતરદાતાએ પોતે મળતી આવકથી અસંતોષ છે તેવું જાણાવેલ છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના વિવરણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે મોટાભાગના ઉતરદાતાને પોતાની આવકથી અસંતુષ્ટ છે તેવું મુલાકાત દરમ્યાન જાણવા મળેલ છે.

કોષ્ટક નં.૨૬

આર્થિક ભીંસના સમયે વધારાની મદદ ક્યાંથી મેળવો છો તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	જ્ઞાતિના પંચ પાસેથી	૦૦	૦૦
૨.	કૌટુંબિક વ્યક્તિ પાસેથી	૧૦૮	૫૪
૩.	બેંક	૧૨	૦૬
૪.	ઉછીના	૮૦	૪૦
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

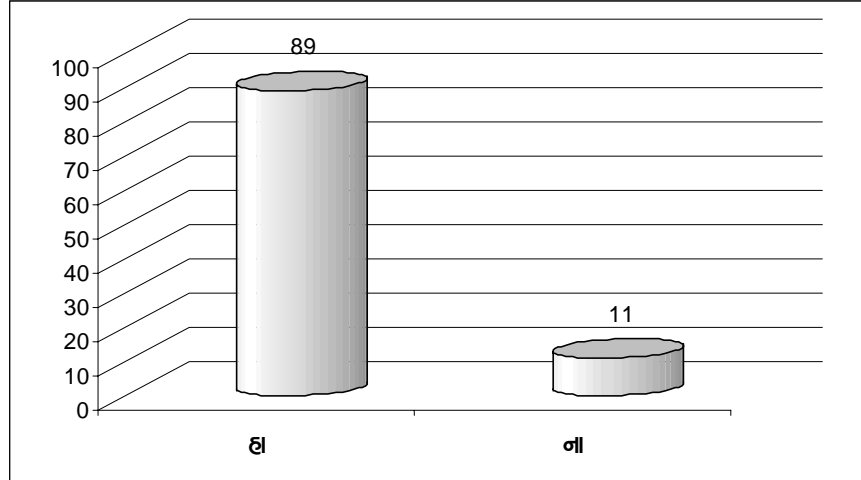
દેવીપૂજક જ્ઞાતિના લોકો આર્થિક મદદ ક્યાંથી મેળવે છે તેના પ્રત્યુત્તરરૂપે ૪૦% લોકો મિત્રવર્તુળ, સગા-સંબંધી પાસેથી ઉછીના નાણા લે છે તેવું જાણાવ્યું હતું. જ્યારે જ્ઞાતિના પંચ પાસેથી નાણાની મદદ માંગતા નથી એવું કહેલ જ્યારે ૫૪% લોકો કુટુંબ પાસેથી સગવડ થઈ જાય છે તેવું જાણાવેલ હતું. ૬% લોકો બેંક દ્વારા આર્થિક સહાય મેળવતા જાણાયા હતા એવું મુલાકાત દરમિયાન જાણવા મળેલ.

કોષ્ટક નં.૨૭

દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીઓ વ્યવસાય કરે છે તે સ્વીકાર્ય છે કે નહીં તે

દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	હા	૧૭૮	૮૯
૨.	ના	૨૨	૧૧
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

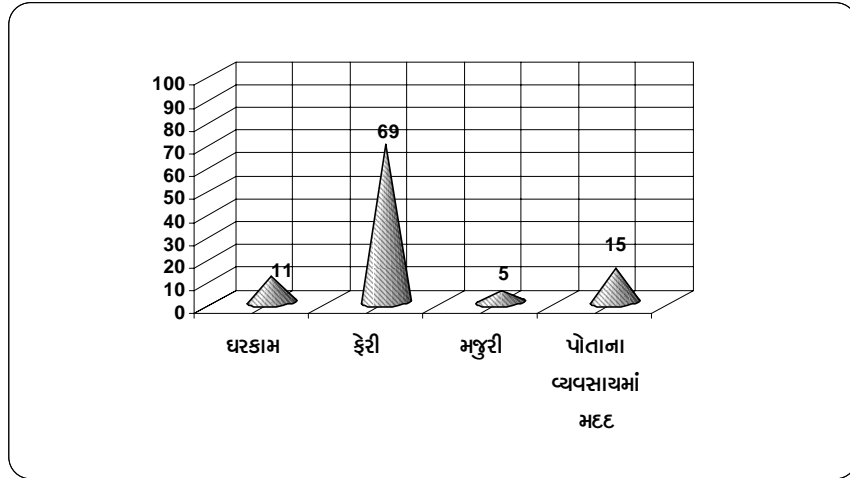
ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૨૭નું અર્થઘટન કરતા જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૪૮ એટલે કે ૮૯% ઉતરદાતા સ્ત્રી વ્યવસાય કરે તે સ્વીકાર્ય છે. જ્યારે ૨૨ એટલે કે ૧૧% ઉતરદાતાઓએ વ્યવસાય કરતી સ્ત્રી સ્વીકાર્ય નથી તેવું જાણાવેલ.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના વિવરાણ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે ઉતરદાતા પશુની લે-વેચ કરે, કડીયાકામ કરે, કલરકામ કરે તેવા ઉતરદાતાને સ્ત્રી વ્યવસાય કરે તે સ્વીકાર્ય નથી. કારણ કે આ ઉતરદાતા પોતાના વ્યવસાયમાંથી સંતોષકારક આવક મેળવી લે છે અને આવા વ્યવસાયમાં સ્ત્રીની મદદની પાણ જરૂર રહેતી નથી એવું મુલાકાત દ્વારા જાણવા મળેલ જ્યારે મોટાભાગના ઉતરદાતા સ્ત્રીઓ વ્યવસાય કરે તે સ્વીકાર્ય છે એવું જાણાવેલ.

કોષ્ટક નં.૨૮

સ્રીઓ આર્થિક ભૂમિકામાં શું કામ કરે છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	ઘરકામ	૨૨	૧૧
૨.	ફેરી	૧૩૮	૬૯
૩.	મજૂરી	૧૦	૦૫
૪.	પોતાના વ્યવસાયમાં મદદ	૩૦	૧૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

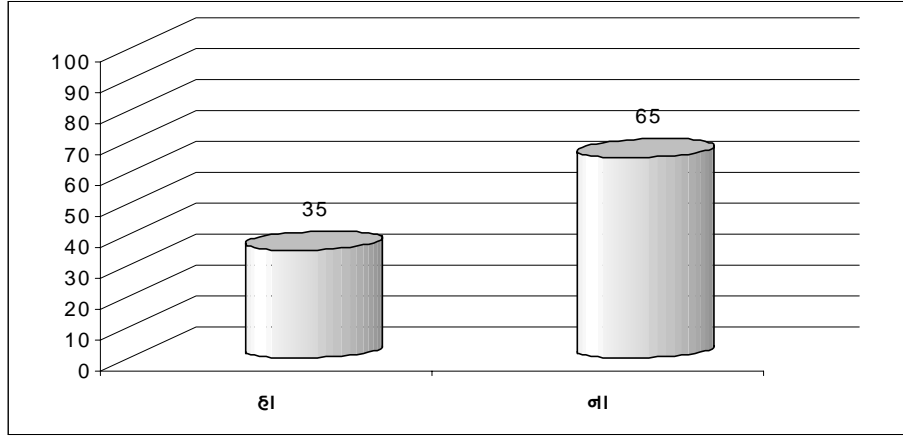

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનું અર્થઘટન કરતા જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૨૨ એટલે કે ૧૧% ઉતરદાતાની સ્રીઓ ઘરકામમાં રોકાયેલ હતી. જ્યારે ૧૩૮ એટલે ૬૯% ફેરીના ધંધા સાથે સંકળાયેલ છે. જ્યારે ૧૦ એટલે કે ૫% સ્રીઓ મજૂરીકામ સાથે જોડાયેલી હતી. જ્યારે ૩૦ એટલે કે ૧૫% સ્રી પોતાના વારસાગત વ્યવસાયમાં મદદ કરતી હતી.

કોષ્ટક નં.૨૯

આવકમાંથી બચત કરો છો કે કેમ તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	હા	૭૦	૩૫
૨.	ના	૧૩૦	૬૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

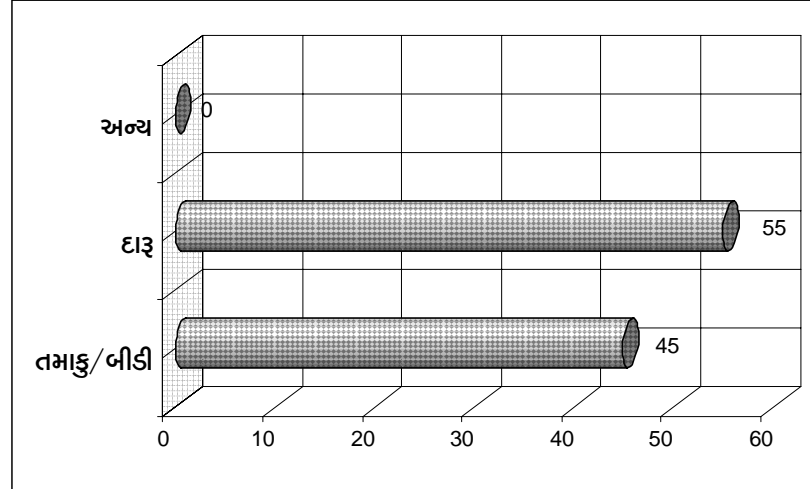
ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૨૯ના અર્થઘટન પરથી જાણવા મળે છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૭૦ એટલે કે ૩૫% ઉતરદાતા બચત કરે છે તેવું કહેલ જ્યારે ૧૩૦ એટલે કે ૬૫% ઉતરદાતા બચત કરતા નથી એવું જાણાવેલ.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરનાં વિવરણથી ફલિત થાય છે કે જે લોકો કારીગર છે અને પશુના વ્યવસાય સાથે જોડાયેલ છે તેવા લોકો બચત કરે છે. જ્યારે ફેરી, છુટક મજૂરી, શાકભાજી વેચવા જેવા વ્યવસાયો કરે છે તેની આવક જ ઓછી હોય છે. પોતાનું ગુજરાન માન ચલાવે એવી પરિસ્થિતિમાં બચતને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી એવું જાણવા મળેલ.

કોષ્ટક નં.૩૦

કુટુંબના વ્યવસાયનું પ્રમાણ દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	તમાકુ/બીડી	૯૦	૪૫
૨.	દારૂ	૧૧૦	૫૫
૩.	અન્ય	૦૦	૦૦
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

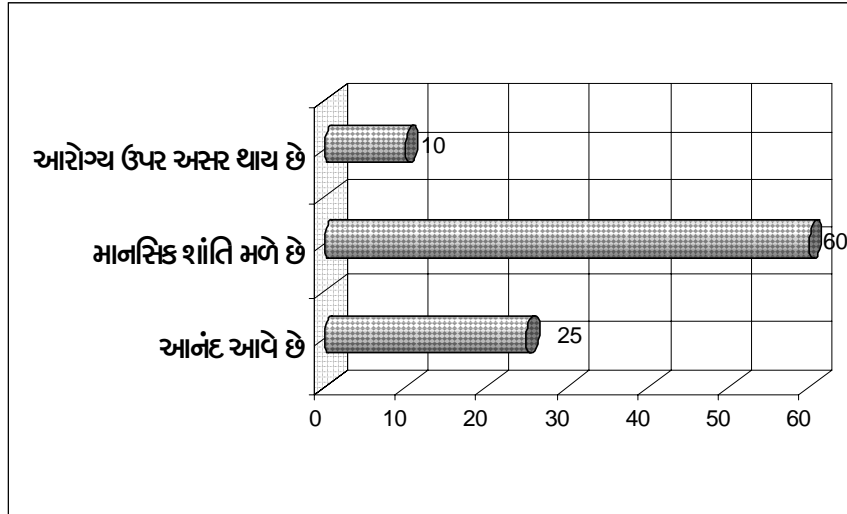
ઉપરોક્ત કોષ્ટકનું અર્થઘટન કરતા જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૯૦ એટલે કે ૪૫% ઉતરદાતા તમાકુ/બીડીનું વ્યસન કરતા હતા જ્યારે ૧૧૦ એટલે કે ૫૫% ઉતરદાતા દારૂનું વ્યસન કરતા હતા.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરનાં વિવરાણથી ફલિત થાય છે કે મોટાભાગનાં ઉતરદાતા કોઈને કોઈ પ્રકારનું વ્યસન કરે છે. આના પરથી એવું તારણ નીકળે છે કે દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં ૧૦૦% ઉતરદાતા વ્યસની છે.

કોષ્ટક નં.૩૧

વ્યસનથી તમારા જીવનમાં શું અસર થાય છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	આનંદ આવે છે	૫૦	૨૫
૨.	માનસિક શાંતિ મળે છે	૧૨૦	૬૦
૩.	આરોગ્ય ઉપર અસર થાય છે	૨૦	૧૦
૪.	કોઈ અસર થતી નથી	૧૦	૦૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

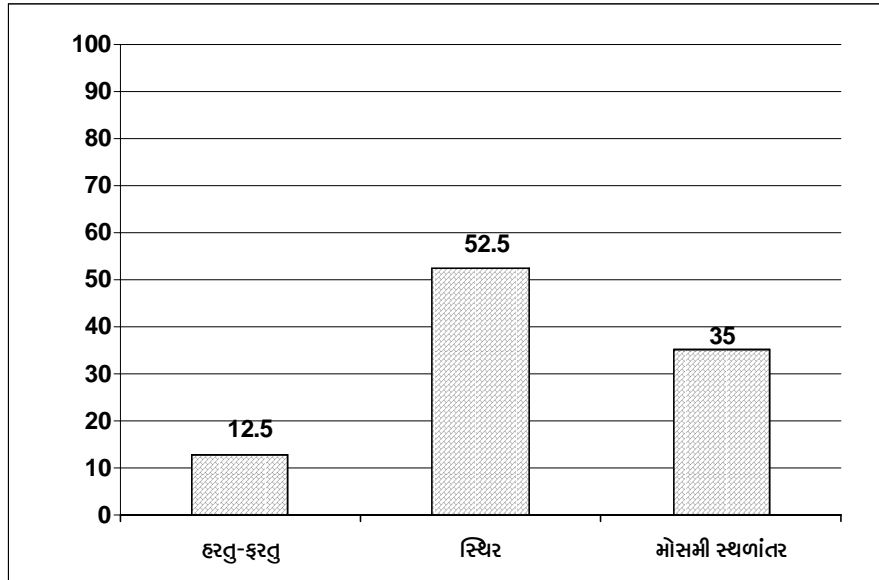
ઉપરોક્ત કોષ્ટકનું અર્થઘટન કરતા જાણવા મળેલ છે કે ૫૦ એટલે કે ૨૫% ઉતરદાતાએ એવું કહેલ કે વ્યસન કરવાથી આનંદ આવે છે. જ્યારે ૧૨૦ એટલે કે ૬૦% ઉતરદાતાએ વ્યસન કરવાથી માનસિક શાંતિ મળે છે. ૨૦ એટલે કે ૧૦% ઉતરદાતાએ વ્યસન કરવાથી આરોગ્ય ઉપર અસર થાય છે અને ૧૦ એટલે કે ૫% ઉતરદાતાએ એવું કહેલ કે વ્યસન કરવાથી અમારા જીવનમાં કોઈ અસર થતી નથી એવું મુલાકાત અનુસૂચિ દ્વારા જાણવા મળેલ.

કોષ્ટક નં.૩૨

આર્થિક આવક મેળવવા માટે કયા પ્રકારનું જીવન ગાળો છો તે દર્શાવતું

કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	હરતુ-ફરતુ	૨૫	૧૨.૫૦
૨.	સ્થિર	૧૦૫	૫૨.૫
૩.	મોસમી સ્થળાંતર	૭૦	૩૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનું અર્થઘટન કરતા જાણવા મળેલ કે ૨૫ એટલે કે ૧૨.૫% ઉતરદાતા આર્થિક આવક મેળવવા હરતુ-ફરતુ જીવન ગાળે છે. જ્યારે ૧૦૫ એટલે કે ૫૨.૫% ઉતરદાતા સ્થિર જીવન ગાળે છે અને ૭૦ એટલે કે ૩૫% ઉતરદાતા આર્થિક આવક મેળવવા મોસમી સ્થળાંતર કરે છે એવું જાણવા મળેલ છે.

ઉપરોક્ત કોષ્ટક પરના વિવરાણથી ફલિત થાય છે કે દેવીપૂજક જ્ઞાતિના લોકો આવક મેળવવા માટે સ્થિર વ્યવસાય ન હોવાથી આવક મેળવવા માટે સીઝન પ્રમાણે સ્થળાંતર કરતા હોય એવું જાણવા મળેલ છે.

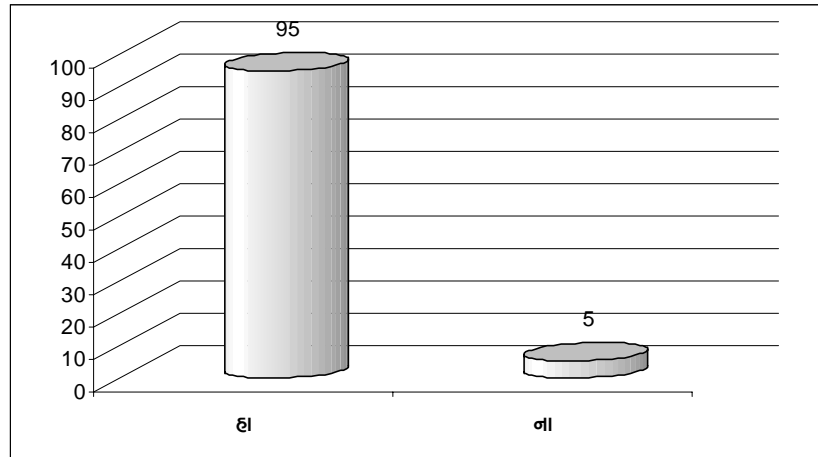
૪.૫.૨ દેવીપૂજક જ્ઞાતિની રાજકીય પરિસ્થિતિ

કોષ્ટક નં.૩૩

ગરીબી રેખા નીચે જીવતા (બી.પી.એલ.) કૂપન ધરાવો છો કે નહીં તે

દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	હા	૧૮૦	૮૫
૨.	ના	૧૦	૦૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

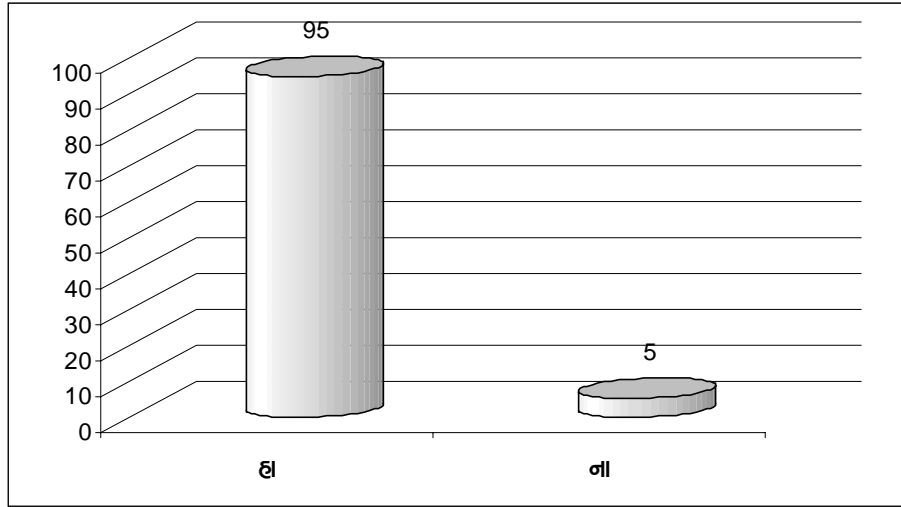

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનું અર્થઘટન કરતા જાણવા મળેલ કે ૧૮૦ એટલે કે ૮૫% ઉતરદાતા બી.પી.એલ. કૂપન ધરાવે છે. જ્યારે ૧૦ એટલે કે ૫% ઉતરદાતા કોઈ કારણોસર કૂપન મેળવી શક્યા ન હતા તેવું જાણવા મળેલ.

કોષ્ટક નં.૩૪

ચૂંટણીકાર્ડ ધરાવો છો કે નહીં તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	હા	૧૮૦	૮૫
૨.	ના	૧૦	૦૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

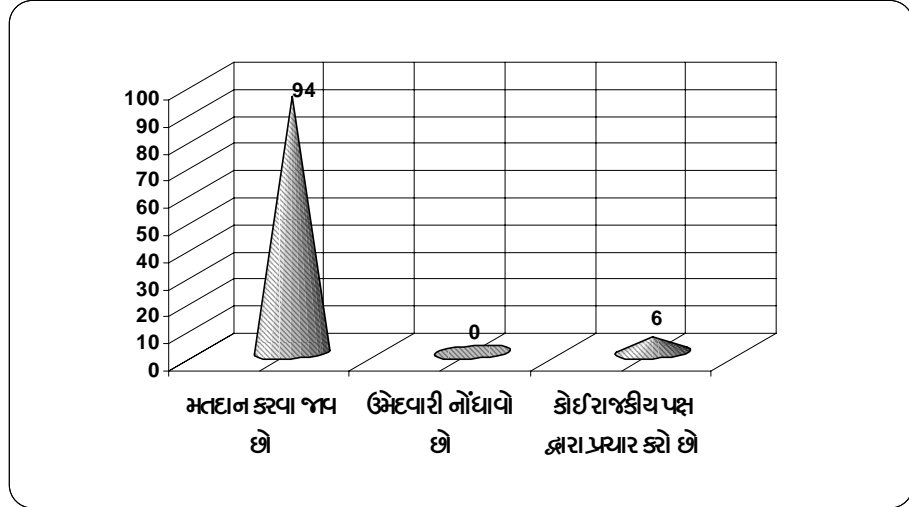

જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉતરદાતામાંથી ૧૮૦ એટલે કે ૮૫% ઉતરદાતા ચૂંટણી કાર્ડ ધરાવે છે. જ્યારે ૧૦ એટલે કે ૦૫% ઉતરદાતા કોઈ કારણોસર ચૂંટણીકાર્ડ મેળવી શક્યા ન હતા.

કોષ્ટક નં.૩૫

ચૂંટણીમાં કઈ રીતે ભાગ લો છો તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	મતદાન કરવા જાય છો	૧૮૮	૮૪
૨.	ઉમેદવારી નોંધાવો છો	૦૦	૦૦
૩.	કોઈ રાજકીય પક્ષ દ્વારા પ્રચાર કરો છો	૧૨	૦૬
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં. ૩૫નું અર્થઘટન કરતા જાણવા મળે છે કે કુલ ઉત્તરદાતામાંથી ૧૮૮ એટલે કે ૮૪% ઉત્તરદાતા ફક્ત મતદાન કરવા જાય છે. જ્યારે ૧૨ એટલે કે ૬% ઉત્તરદાતા કોઈ રાજકીય પક્ષ દ્વારા પ્રચાર કરે છે તેવું જાણવા મળેલ.

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનાં વિવરાણ પરથી એવું ફલિત થાય છે કે આર્થિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત હોવા છતાં રાજકીય જાગૃતતા ધરાવતા હતા. આ જાગૃતતાનું કારણ પૂછતા ઉત્તરદાતામાંથી જાણવા મળેલ કે દરેક રાજકીય પક્ષના કાર્યકરો પાસેથી માર્ગદર્શન મળે છે અને અમે કાર્યકરો દ્વારા ચૂંટણીમાં રસ લેતા થયા છીએ.

સામાન્ય રીતે જોઈએ તો કોઈપણ જ્ઞાતિની આર્થિક વ્યવસ્થા કેવા સ્વરૂપની છે અને તેઓ આર્થિક મદદ ક્યાંથી મેળવે છે તે તપાસતા પહેલા તેની શૈક્ષણિક બાબતોને જોઈ જવી આવશ્યક બની રહે છે. દેવીપૂજક જ્ઞાતિની શૈક્ષણિક પરિસ્થિતિ વિશેની ચર્ચા આપણે આગળ કરી ગયા છીએ તેના આધારે સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય કે આ જ્ઞાતિ શૈક્ષણિક રીતે પછાત જોવા મળી છે. શિક્ષણના અભાવના કારણે દેવીપૂજક વાઘરી જ્ઞાતિમાં રૂઢિગત માળખું સ્પષ્ટ જોવા મળ્યું છે. ખાસ કરીને તેને કારણે સામાજિક અને આર્થિક સુધારાને સરળતાથી અપનાવતા નથી. નિરક્ષરતા અને અજ્ઞાન જોવા પરિબળોને કારણે તેઓમાં પરંપરાગત વ્યવસાયરૂપે ભંગારની ફેરી કરવી શાક-બકાલા વેચવા, જૂના કપડા વેચવા, વાસણની ફેરી કરવી વગેરે જોવા મળે છે. દેવીપૂજક વાઘરી જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ પણ કુટુંબની આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં પોતાનો ફાળો આપે છે. જેમાં તેઓ જૂના કપડા વેચવા મચ્છી વેચવી વગેરે વ્યાવસાયિક પ્રવૃત્તિ દ્વારા કૌટુંબિક આવકમાં પોતાનો ફાળો આપતી જાણાય છે.

૪.૬ ધાર્મિક પરિસ્થિતિ

અન્ય સામાજિક સંસ્થાઓની જેમ ધર્મ પણ માનવસમાજની પ્રાચીન અને સાર્વત્રીક સંસ્થા છે. એટલે કે ધર્મ દરેક સમાજમાં દરેક સમયે અસ્તિત્વ ધરાવતી સંસ્થા છે. મહાભારત જોવા બૃહદ કાવ્યના સર્ગક શ્રી વેદવ્યાસના મતે ધર્મ એ સમગ્ર સમાજને નિયમમાં રાખનાર, ધારણ કરનાર કે ટકાવનાર નિયમ કે વ્રત સમાન છે. વિશ્વના કોઈપણ સમાજના માનવજીવનમાં ધર્મ અગ્રસ્થાને છે. ધાર્મિક માન્યતાઓની વ્યવસ્થા અને કાર્યો માનવીના સામાજિક જીવન સાથે ગૂંથાઈ જાય છે.

વ્યુત્પત્તિની દ્રષ્ટિએ ધર્મ શબ્દો અર્થ ધારણ કરનાર કે ટકાવી રાખનાર એવો થાય છે. યંગ અને મેકના મત પ્રમાણે ‘અલૌકીક શક્તિમાં માન્યતા અને વિશ્વાસ કે જે માનવીને અસર કરે છે. તે ધર્મ’^૬ પાશ્ચત્ય વિદ્વાન એડવર્ડ ટાઈલરની દ્રષ્ટિએ ‘ધર્મ એ આધ્યાત્મિક શક્તિ પરનો વિશ્વાસ છે’^૭ હિન્દુ સમાજમાં સમાજજીવન ધર્મવ્યવસ્થા આસપાસ ગુંથાયેલું હોય છે. દરેક જ્ઞાતિના લોકો પોતાની જ્ઞાતિ દ્વારા નિયમ કરેલ સામાજિક રીત-રસમો તથા ધારા-ધોરણો પ્રમાણે સામાજિક જીવન જીવતા હોય છે.

અભ્યાસના ક્ષેત્રીય કાર્ય દરમિયાન પશ્ચિમ ગીર વિસ્તારનાં દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિનાં ધાર્મિક પાસાઓને લક્ષમાં રાખવામાં આવેલ છે. મારા કાર્યક્ષેત્ર દરમિયાન જાણવામાં આવેલ તથા જોયેલા દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં રહેલા સામાજિક રીત-રિવાજોમાંથી વ્યક્ત થતા ધર્મના તત્વને જોવા-સમજવાનો વિનમ્ર પ્રયાસ કરેલ છે.

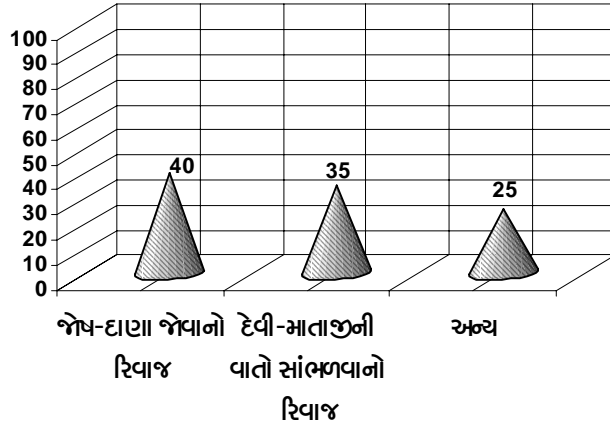
૪.૬.૧ દેવીપૂજક જ્ઞાતિની ધાર્મિક માન્યતાઓ અને વિધિઓ

દેવીપૂજક જ્ઞાતિ ધાર્મિક સામાજિક દ્રષ્ટિએ હિન્દુ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં સમાવિષ્ટ થતી જ્ઞાતિ છે. તેઓ મૂળ પોતાને રાજપૂત હિન્દુ તરીકે ઓળખાવે છે. હિન્દુ ધર્મ પાળે છે. તેમની ધાર્મિક માન્યતાઓ મુખ્યત્વે નિમ્ન પ્રકારની જ્ઞાતિઓ જેવી જ જોવા મળે છે. તેઓ હિન્દુ દેવ-દેવીઓને માને છે અને પૂજે છે. મૂર્તિપૂજામાં માનતી જ્ઞાતિ છે.

કોષ્ટક નં.૩૬

દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં ધાર્મિક રિવાજ દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	જોષ-દાણા જોવાનો રિવાજ	૮૦	૪૦
૨.	દેવી-માતાજીની વાતો સાંભળવાનો રિવાજ	૭૦	૩૫
૩.	અન્ય	૫૦	૨૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનું અર્થઘટન કરતા જાણવા મળેલ કે ૮૦ એટલે કે ૪૦% ઉતરદાતા જોષ, દાણા જોવાનો રિવાજ જોવા મળે છે. જ્યારે ૭૦ એટલે કે ૩૫% ઉતરદાતા દેવી માતાજીની વાતો સાંભળવાનો રિવાજ ધરાવે છે. અન્ય જે લોકો મિશ્ર પ્રતિસાદ ધરાવે છે. અથવા તો નકારાત્મક વલણ ધરાવે છે તેવા લોકોનું પ્રમાણ ૫૦ એટલે કે ૨૫% જેટલું છે.

૧. દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં જોષ જોવાનો રિવાજ

‘ભારતભરની જુદી-જુદી જ્ઞાતિઓ સમાજમાં માત્ર દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં પરંપરાગત રિવાજ ચાલ્યો આવે છે. જે અન્ય કોઈ સમાજમાં કદાચ જોવા મળતો નથી તે છે દાણા-જોષ જોવાનો- એ જોષ કોઈ જ્યોતિષીઓ જુએ છે તે રીતનો નહીં પરંતુ જ્યારે આ જ્ઞાતિનું કોઈ કુટુંબ માતાજીના નિવેદન (જાતર) કરવા માંગે ત્યારે તે કુટુંબના લગ્ન કરેલા તમામ પુરુષ તેમજ સ્ત્રીના જોષ જોવા માટે નીમેલ જોષી માતાજીનો પાટ નાખીને એક પછી એક વ્યક્તિને હોકારીયા તરીકે અન્ય એકને છડીદાર બનાવેલ હોય છે. તેઓ જેના જોષ જોવાના હોય તેને પૂછે છે કે બોલો તમે શું-શું ગુના કરેલ છે? આ સવાલમાં પોતે કરેલા અપરાધો-કૌટુંબિક ભૂલો તેમજ સ્ત્રી હોય તો તેણે પર પુરુષ સાથે અનૈતિક વ્યવહાર કરેલ હોય તો તેમણે એવી વાત એ વખતે કબૂલવી પડે છે. તેજ રીતે પુરુષે પોતાની ભૂલો અને પર સ્ત્રી સાથેના જાતીય વ્યવહાર બાબતે કબુલાત આપવી પડે છે.

આટલી ચોખવટ થયા બાદ માતાજીને પાટમાં દાણાં નાખીને પૂછવામાં આવે છે કે માતાજી હવે બીજા કોઈ ગુન્હા (વેણ કે વેદ) બાકી રહેતા ન હોય તો છોડી મૂકે કબુલેલી સજાનો વેણ કે વેદની ગંભીરતા મુજબ દંડ કરવામાં આવે છે.

આ જોષ જોવામાં અલગ-અલગ પરગણાં મુજબ રીત રિવાજમાં થોડો ફેરફાર હોઈ શકે છે. પરંતુ મુખ્યત્વે અઢી જાર (એટલે વચન-વધાવો અને વચન, વચન એટલે બેકી દાણા અને વધાવો એટલે એકી દાણા) એ રીતે અથવા સાત જાર કે કેટલીક જગ્યાએ નવ જારે જોષ જોવાનો પાણ રિવાજ છે. કેટલીક જગ્યાએ બધા દાણા બરાબર આવી ગયા બાદ પાણ જાંટીએ (બોકડો ગાતર (ધૂણે) તે) અને પૂંભડી પાણ વિંધયા બાદ કાઠું (તે વ્યક્તિ) છુટે છે. પૂંભડી, વિંધવી એટલે સૂકા નારિયેળના છોતરાં કાઢી નાખ્યા બાદ તેની આંખમાં કાણુ કરી તેમાં રૂનું પૂંભડું મૂકવામાં આવે છે અને નકકી કરેલ કરમ (કદમ)થી દૂર નિશાનથી ને

વ્યક્તિના નામ પર નિશાન તાકીદે બંદૂકનો ભડાકો કરે ત્યારે નાળીયેરમાં મૂકવામાં આવેલી રૂની પૂંભડી વિંધાય જાય તો માતાજીના નિવેદ કરતા પહેલા તે કુટુંબના સ્ત્રી-પુરુષ પોતાના ગુન્હાની કબુલાત કરી નિર્દોષ બને ત્યાર પછી જ માતાને જમાડવાનો આ રિવાજ આદી-અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે.

પરંતુ સમય જતાં અત્યારે આધુનિક યુગમાં જોષ જોયા બાદ જે-તે સ્ત્રી પુરુષ અન્ય પાત્રો સામે ખુલ્લા થાય ત્યારે વખા-કજીયા (ઝઘડાં) વર્ષો સુધી ચાલે છે અને માતાજીનું કહડ (સુખ-શાંતિ)ના આશીર્વાદ રહેતા નથી અને કુટુંબમાં વિખવાદના બીજ રોપાય છે. એટલે જ્ઞાતિનાં કેટલાક સુધારાવાદી આગેવાનો આ રિવાજ-પ્રથામાં ધીમે ધીમે સુધારો લાવી રહ્યા છે.

૨. દેવી-માતાજીની વાતો સાંભળવાનો રિવાજ

‘દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં દેવી કાને સાંભળે છે. પરંતુ જીભથી બોલી શકતી નથી જેથી દેવી કે ધરમની વાત સાંભળવા માટેની રીત પરંપરાથી ચાલી આવે છે.

○ મુખ્યત્વે ત્રણ રીત છે.

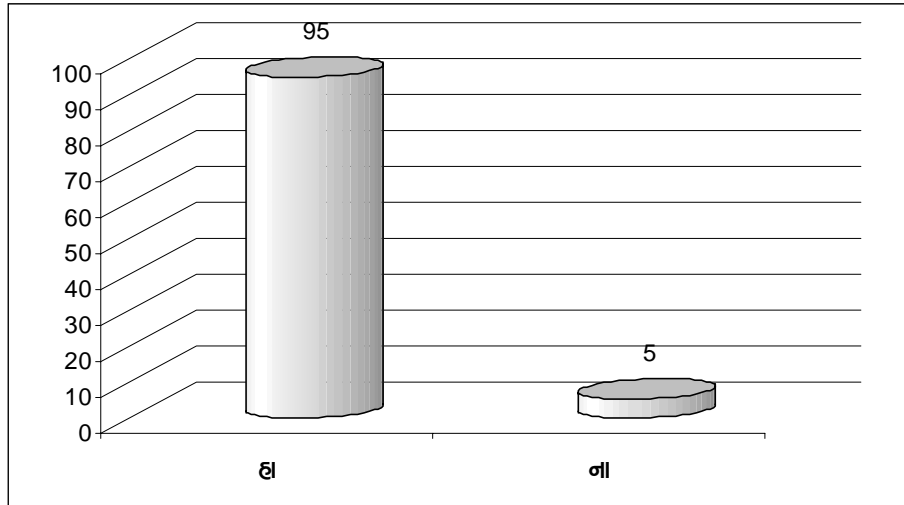
(૧) જરે (૨) જટીયે અને (૩) ચીતાણી માતાનો પાટ નાંખીને નકકી કરવામાં આવતા ધોરાણ પ્રમાણે દોઢીયું એટલે વચન-વધાવો અઢીયે એટલે વચન, વધાવો અને વચન, વચન એટલે એકી દાણાં પાટમાં જોષી દ્વારા નાખવામાં આવે, વધાવો એટલે એકી દાણાં આવે તે એ રીતે જોષી કે નાત દ્વારા કોઈ વેદ-વેણ બાંધવામાં આવે અને ધોરાણ પ્રમાણે દાણાં પાટમાં આવે ત્યારે જુવારના દાણા પાટે ધોરાણ મુજબ આવી જાય એટલે જરે તે મુદો પાકો થાય, જટીયે એટલે કાળો ભુવો- બોકડો ધૂણી જાય એટલે જટીએ તે વાત થઈ ગાણાય, તેમજ ચીતાણી એટલે પાટમાં દાણાની ઢગલીઓ કરવામાં આવે. તેજ ઢગલી કે વસ્તુને ચીંધી દેવામાં આવે એટલે એ રીતે ત્રણે તાલે માતા બોલી ગઈ- ધરમ કહી ગયું

તેમ માનવામાં આવે છે. ઉપરાંત આંકના દાણા એટલા ધારેલ દાણા ૨૪ કે ૨૮ એક જ ચપટી એ આવે તે રીતે પણ માતાની વાત ખરી થયેલ ગણવામાં આવે છે.

કોષ્ટક નં.૩૮

દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં પવિત્ર-અપવિત્ર અંગેનો ખ્યાલ દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	હા	૧૮૦	૮૫
૨.	ના	૧૦	૦૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

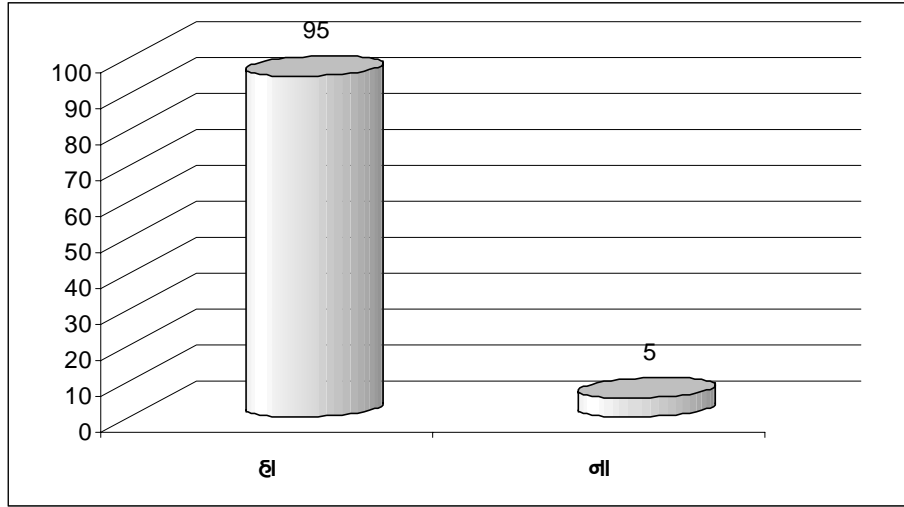

ઉપરોક્ત કોષ્ટકના અર્થઘટન પરથી ખ્યાલ આવે કે દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં પવિત્ર-અપવિત્રતા અંગે ઉતરદાતાને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે ૧૮૦ એટલે કે ૮૫% ઉતરદાતાનું કહેવું છે કે તેઓ પવિત્ર-અપવિત્ર બાબતોમાં માને છે. તેમાં ખાસ કરીને ઘરની સ્ત્રી જ્યારે માસિક ધર્મમાં આવે કે સુવાવડ આવે ત્યારે સવા મહિનો તેની સાથે વ્યવહાર રાખવામાં આવતો નથી તેના ખાવા પીવાના વાસાણો અલગ રાખવામાં આવે છે. જ્યારે ૧૦ એટલે કે ૫ ટકા ઉતરદાતા આવી બાબતોમાં નકારાત્મક વલણ ધરાવે છે.

કોષ્ટક નં.૩૯

દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં શુકન-અપશુકન અંગેનો ખ્યાલ દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	હા	૧૮૦	૮૫
૨.	ના	૧૦	૦૫
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનાં અર્થઘટન પરથી ખ્યાલ આવે કે દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં પવિત્ર-અપવિત્રતા અંગે ઉતરદાતાને પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે ૧૮૦ એટલે કે ૮૫% ઉતરદાતાનું કહેવું છે કે તેઓ પવિત્ર-અપવિત્ર બાબતોમાં માને છે. તેમાં ખાસ કરીને ઘરની સ્ત્રી જ્યારે માસિક ધર્મમાં આવે કે સુવાવડ આવે ત્યારે સવા મહિનો તેની સાથે વ્યવહાર રાખવામાં આવતો નથી તેના ખાવા પીવાના વાસાણો અલગ રાખવામાં આવે છે. જ્યારે ૧૦ એટલે કે ૫% ઉતરદાતા આવી બાબતોમાં નકારાત્મક વલણ ધરાવે છે.

દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં શુકન-અપશુકન અંગે કેટલીક માન્યતાઓ રહેલી છે. તેમાં ૧૮૦ એટલે કે ૮૫% લોકો હકારાત્મક વલણ ધરાવે છે અને તેમાં તેઓ કોઈ શુભપ્રસંગે અથવા

તો સવારે જ્યારે વ્યવસાયે જતા હોય ત્યારે કોઈ બિલાડી આવી પડે કે કોઈ વિધવા સ્ત્રી સામે આવે અથવા કોઈ સામે અચાનક ઝઘડો થાય કે કોઈ વ્યક્તિ જાજરૂ જઈને સામે આવે તો તેને તેઓ અપશુકનરૂપે માને છે. જ્યારે ૧૦ એટલે કે ૦૫% લોકો આ વલણ પ્રત્યે નકારાત્મક જવાબ આપ્યો હતો.

૪.૬.૨ દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં સાય-ખોટ માટે પૂણ્ય દેવાની જુદી-જુદી રીત

ગરમ તેલવાળા તાવામાં હાથ નાંખવો કે તેમાંથી સુંવાળી (પુરી) કાઢવી કે દોકડો (પૈસા) નાખેલ હોય તે કાઢવા માતાજીનું ધૂપેલીયુ ઉપાડી લેવું.

- માતાજીના સમ (સોગંધ) લેવડાવવાં.
- માતાજીનાં પાટમાં દાણાં જોઈ વચન આપવું.
- માતાજીના પાટને છબવો (સ્પર્શ) કરવો.
- તાવો છબવો (સ્પર્શ) કરવો.
- માતાજીનો ભારથ (કુંડી) કાંધે લેવી.
- જમીનમાં છરીથી કુંડાળું દોરી માતાની વશવેલી (છરી) કાંધે લેવી.
- માતાજીનો ચંદરવો ઓઢી લેવો.
- દાતારીની બેડી પહેરાવવી.

○ નાગના સુવાળે સાય-ખોટ કરવી (નાગના રાક્ષણે જઈ વાંધાવાળા બંને પક્ષના તરફથી દૂધના કટોરા મૂકવામાં આવે જેના કટોરમાંથી નાગ દૂધ પીએ તે સાચો ગણાય)

○ ૧૨૫ છાણાનો ભઠ્ઠો સળગાવી તેમાં લોખંડની કોદાળી કોષ ધગાવીને સાડા ત્રણ પીપળાના પાન પૂન્ય પહેરનાર (લેનાર)ના હાથમાં રાખી તેના પર કોદાળી બે હાથ પર મૂકવામાં આવે અને સાડા ત્રણ ડગલા ચાલીને છોડી દેવામાં આવે. જે હાથ પર દાઝવાનો

ડાઘ ચડે નહીં તો તે વ્યક્તિ સાચો છે તેમ જાહેર કરવામાં આવે છે. આ ધરમ (પુણ્ય) લેવાનું છેવટનું ગણવામાં આવે છે.

૪.૬.૩ દેવ-દેવીઓમાં વિશ્વાસ

દેવીપૂજક જ્ઞાતિની તમામ શાખો-અટકોમાંથી મોટાભાગની જ્ઞાતિ શાખોના કુળદેવી પાવાની દેવી મહાકાળી છે. આ પાવાની દેવી દગાવ છે તે ક્ષણના દેવીપૂજક ‘દગાવીયા’ (નિવેઢીયા) ગણાય છે. તેઓ મોટા જનાવર એટલે કે પાડાની પ્રસાદી લેતા નથી ત્યાં સુધી કે તેવું નામ પણ જે ખાવાની ચીજનું કહેવામાં આવે તે આ દગાવીયા ને ખપતુ નથી. દેવીપૂજક જ્ઞાતિની જે શાખો-અટકવાળા જેના કુળદેવી શકત, ચામુંડા, ખોડીયાર છે જેને પાડાનો બલિ ચડે છે અથવા પાડા નિમિત્તે નાળીયેર પણ ચડાવામાં આવે છે તેવી શાખને ‘પાડેશીયા’ કહેવામાં આવે છે. જ્યારે કોઈ પાડેશીયા માતાજીના નિવેદ કરે ત્યારે દગાવીયા તેના સગા થતા હોય તો પણ સાડા ત્રણ દિવસ તેના ઘરનું પાણી પીતા નથી. કેટલાક તો સવા મહિના સુધી આવી ટકે પણ રાખે છે.

આવી માન્યતા પરંપરાથી ચાલી આવે છે. જેનું ચુસ્તપણે પાલન કરવામાં આવે છે. આમ દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં સૌ પોતપોતાની પરંપરા અને રિવાજ મુજબ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. દેવીપૂજક જ્ઞાતિ દેવીઓમાં અતૂટ વિશ્વાસ ધરાવતી જ્ઞાતિ છે. સારા અને માઠા પ્રસંગે દેવીઓને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન થાય છે. જુદી જુદી દેવીઓની બાધા અને માનતા રાખે છે. તેમાં અતૂટ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. મુશ્કેલીના સમયે પણ બાધા માનતા રાખે છે અને સક્ષળતા મળ્યા બાદ દેવ-દેવીઓના નૈવેદ્ય ધરાવે છે. તેઓ પોત-પોતાની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ પ્રમાણેના નૈવેદ્ય માનતા કરે છે.

દેવીપૂજક જ્ઞાતિઓ વિશેષ કરીને મહાકાળી અને મેલડી માતાને પૂજે છે. આ સિવાય અન્ય દેવીઓ જેમ કે ચારબાયુમાત (લાલબાઈ, ફુલબાઈ, અમાબાઈ, કહેરબાઈ- જે રામ

વિક્રમની દેવી) ને પૂજે છે. તે ઉપરાંત ચામુંડા માતા, હડકમોઈ માતા, શિતળામાતા, વિહોત માતા, આઘશક્તિ (શક્ત- જે દેવીપૂજક જ્ઞાતિની કુળદેવી ગણાય છે) મોમાઈમાતા વગેરે દેવીઓની પૂજા કરે છે.

દેવીપૂજક જ્ઞાતિના લોકો માતાજીના પ્રસંગે પોતાના કુળદેવીની વિધિ પહેલાં તેઓ ચારબાઈ માતાને તેઓ તેલ, ફુલ અને જુવાર દ્વારા મનાવે છે અને તેમ છતાં ન માને તો તેઓ મીઠાઈ માતાને ધરે છે. પછી પોતાની કુળદેવીની વિધિ કરે છે. ચૈત્ર માસમાં માતાજીનો માંડવો યોજે છે.

દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં માતાજીનાં બે પ્રકારના નૈવેદ્ય થાય છે. (૧) મીઠા નૈવેદ્ય અને (૨) તીખા નૈવેદ્ય તેઓ પોતપોતાની શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ પ્રમાણેના નૈવેદ્યની માનતા કરે છે. મીઠા નૈવેદ્યમાં તાવો, સખડી, લાપસી, શ્રીફળ વગેરે ચડાવવામાં આવે છે. જ્યારે તીખા નૈવેદ્યમાં ‘પશુ-બલિ’ (બકરાનો બલિ) ચડાવવામાં આવે છે. આ પશુબલિ ચડાવતી વખતે ભુવો તેની વિધિ કરે છે. આખી રાત તેની વિધિ થાય છે અને બલિ ચડાવી પછી સવારે તેનો પ્રસાદ આપવામાં આવે છે. દેવીપૂજક જ્ઞાતિના લોકો માતાજીને રાજી કરવા બકરાની બલિ ચડાવે છે. આ જ્ઞાતિના લોકોનું કહેવું છે કે પશુબલિ ચડાવવી તે અમારો વંશપરંપરાગત રિવાજ છે.

‘વગડે બેઠો વાઘરી પડ્યાં ઉઘાડા પોત;

એને મોટી ઓથ માતા તારી મેલડી.

વીંછી કુંછી કે વેરીયા, વાઘય વડે ના;

સરપ સૂંઘેના, માતા ભરોસે મેલડી’^{૧૦}

દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં મેલડી માતાને પ્રસન્ન કરવા પશુબલિ ચડાવવાનો રિવાજ છે. મેલડી સામાન્ય રીતે દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિની કુળદેવી કહેવાય છે. અન્ય કેટલીક જ્ઞાતિઓ પણ તેની આરાધના કરે છે.

શ્રી ભોગીલાલ આડેસરાના મતાનુસાર મેલડી માતા કે શિકોતેરની પૂજનો કોઈ લિખિત ઇતિહાસ નથી પણ એના મૂળ ખૂબ પુરાતન હોવા જોઈએ. પૌરાણિક કથા અનુસાર માતા દુર્ગાએ મહિષાસુરના વધ પછી એક નવી અજ્ઞાત શક્તિ પ્રગટાવીને શક્તિ મેલડી તરીકે પ્રખ્યાત પામી એક અન્ય મત પ્રમાણે સાત જોગણીઓએ પોતાના શરીરમાંથી મેલ કાઢી એક અનામી શક્તિને ઉત્પન્ન કરી તે મેલડી કહેવાણી મેલડી એક હીનકોટિની દેવી મનાય છે. તેમ આજે પણ બકરાનો બલિ ચડાવામાં આવે છે. અનુયાયીઓ ડાકલા વગાડે છે અને જોશભેર ધૂનો બોલે છે. ભુવો ખમ્મા-ખમ્મા કરતા ધૂણે છે અને પોતાના વાસામાં ઉલટભેર લોખંડની સાંકળો મારે છે. ભુવા આખી રાત ભજનો ગાઈ ધૂણે છે અને વહેલી પરીઢે ત્રણ-ચાર વાગ્યે કટારથી પશુબલિ ચઢાવાય અને એ પ્રસાદ તરીકે બધા ખાય છે.

૪.૬.૪ દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિની શાખો અને તેમની કુળદેવીઓ

શાખ	કુળદેવી
કુંઢીયા	વિહોતમાતા
કાવિઠીયા	પાવાની દેવી ખોડીયાર માતા
કાંગીયો (કાજીયા)	શક્ત, ગેલમાતા
કડીવાળ(કડેવાલ)	શક્ત, બેચરી, મોમાઈમાતા
કુકરાણીયા	શક્ત, વિહોત
કુચીયાળા (મોડાસણીયા)	વિહોત, શક્તમાતા
કાણસાગરીયા	ચોવીસ દેવ, મેલડી માતા
કતિડા	વિહોત, શક્તમાતા
કલાડીયા	પાવાની દેવી ખોડીયાર માતા
કલાણીયા	શક્તમાતા

કુંવરીયા (કુરીયા)	પાવાની દેવી, દગાવ પારખડી
કુંવારદીયા	પાવાની દેવી, શક્તમાતા, સિંધોઈ
કુમરખાણીયા	પાવાની દેવી
કટોસાણીયા	વિહોતમાતા
કારતાણીયા (સાંથળીયા)	પાવાની દેવી
કુંભારીયા	કાળકા-પાવાની દેવી
કલકતીયા	કાલુધરમાતા
ખાખરોડીયા	પાવાની દેવી
ખાવડીયા	પાવાની દેવી
ખાંગરવાળા	પાવાની દેવી
ખીલોસીયા	પાવાની દેવી, દગાવ
ખોડાણી	ચાવંડ માતા
ખીમાણી	શક્તમાતા
ગોરાસવા	પાવાની દેવી
ગાંગડીયા	વિહોત માતા, ખોડીયાર માતા
ગુઢેકીયા	પાવાની દેવી
ગોયલ	બહુચરાજી માતા
ગોધાવીયા	પાવાની દેવી
ગાફીયા	પાવાની દેવી, દગાવ
ચેખલીયા	વિહોત માતા, રાગની દેવી
ચારોલીયા	વિહોત, સુરમોઈ માતા

ચોરાસીયા	પાવાની દેવી, દગાવ
ચોવસીયા	શક્તમાતા, પાવાની દેવી
ચાંપાનેરીયા	પાવાની દેવી મહાકાળી
છાપરીયા	પાવાની દેવી
મહાણીયા	શક્ત, બેચરી માતા
જળેરા	ચામુંડા, ખોડીયાર
જખવાડીયા	શક્ત, બેચરીમાતા
જંજવાડીયા	પાવાની દેવી
જંબુસરીયા	વિહોત, શક્તમાતા
જીલીયા	શક્ત, દગાવ
જ્યપુરીયા	ચારબાપુ માતા
જેતમાલીયા	પાવાની દેવી, દગાવ
ડાભી	ચામુંડા માતા
ડાભીયા	પાવાની દેવી, દગાવ
તાજપરીયા	પાવાની દેવી
તલસાણીયા	વહાણવટી, ચિકોતેર
થળેકીયા	પાવાની દેવી, દગાવ
દેલવાણીયા	પાવાની દેવી, ખોડીયાર માતા
દલવાડીયા	હડકમોઈ દેવી
દાળોદીયા	શક્તમાતા
દાહકીયા	વિહોતમાતા

દાતેવાડીયા	ચામુંડા માતા
દેહુગીયા	વિહોતમાતા
દેત્રુજીયા	ધાવડી, શક્તમાતા
ધરોળીયા	પાવાની દેવી
ધાંગધરીયા	શક્ત, દગાવમાતા
ધાનરેજીયા	સામુદ્રીમાતા
નાવડીયા	પાવાની દેવી, દગાવ
નગવાડીયા	શક્તમાતા
નીદરોજીયા	ખોડીયાર માતા
નરોડીયા	દગાવ, ખોડીયાર માતા
નસમદીયા	શક્ત, ગેલમાતા
નાજીયા	શક્ત-વિહોત
પોમલા	પાવાની દેવી, કાળકા
પશુલા	પાવાની દેવી, કાળકા
પંચાળા	વિહોતમાતા
પંજોદરીયા	વિહોતમાતા, ખોડીયાર માતા
પંચાસરા	ચામુંડા માતા
પ્રેમસરીયા	દગાવ, ખોડીયાર
બુટીયા	પાવાની દેવી, દગાવ
બાકરોલીયા	શક્ત, વિહોત
બોચીયા	ખોડીયાર માતા
ભંડાળીયા	વહાણવટી, શિકોતેર

ભોઈકીયા	પાવાની દેવી, દગાવ
ભેંસાણીયા	વિહોત, શિકોતેર માતા
ભાયાતીયા	વિહોત, ખોડીયાર માતા
ભડસાણીયા	ચામુંડા માતા
ભડભીડીયા	પાવાની દેવી
ભટીયા	બહુચરાજી માતા
ભોણીયા	ચામુંડા માતા
મણોદરીયા	પાવાની દેવી, કાળકા
મીરોલીયા	વિહોતમાતા
મીઠાપરા	પાવાની દેવી, દગાવ
મેસીયા	પાવાની દેવી, દગાવ
મોસમીયા	શક્ત, હિંતમાતા
મકવાણા	મેલડી માતા, પાવાની દેવી
માંડલીયા	બેચરી, શિકોતેર માતા
રાજકોટીયા	ખોડીયાર, શિકોતેર માતા
રાકુકીયા	પાવાની દેવી, દગાવ
રાઠોડીયા	શક્ત માતા
રેથળીયા	શેરી, શેત્રુંજી માતા
વાસાણેકીયા	શક્ત, બેચરી માતા
વડદરીયા	શક્ત, બેચરી માતા
વિકાણી	પાવાની દેવી, દગાવ
વઢીયારા	મોમાઈ માતા

વાઘેલા	પાવાની દેવી
વીરમગામીયા	પાવાની દેવી, દગાવ
વાંસાવડીયા	પાવાની દેવી, દગાવ
સાંપળીયા	જેતમાલ દગાવ
સખરેજીયા	શક્ત, બેચરી માતા
સંકેસરા	પાવાની દેવી, દગાવ
સુરેલા	પાવાની દેવી, દગાવ
સંચાણીયા	શક્ત માતા
સોલંકી	શક્ત માતા
સોડવદરીયા	ચામુંડા માતા
સોરઠીયા	ખોડીયાર માતા
સરવૈયા	પાવાની દેવી, દગાવ
સાબળીયા	ખોડીયાર માતા
હળવદીયા	પાવાની દેવી
હડાળીયા	પાવાની દેવી, દગાવ
હળીયાણીયા	વિહોત માતા
ઉધરેજીયા	બહુચરાજી માતા
ઓગાણીયા	શેરી શેત્રુંજી માતા
અંધારીયા	શક્ત માતા, ખોડીયાર માતા

ઉપરોક્ત દર્શાવવામાં આવેલ શાખ અને તેની કૂળદેવી માતા અંગેની માહિતી શ્રી દેવીપૂજક- વાઘરી સમાજની વિવિધ શાખોના દેવ-દેવીઓ અને પૂર્વજોની અમરગાથાઓ પુસ્તકના આધારે લેવામાં આવેલ છે. જેમાં ઘણી શાખોની કુળદેવી માતાની માહિતી પ્રાપ્ય નથી.

સંદર્ભ: દેવીપૂજક સમાજની બારોટના ચોપડે નોંધવામાં આવેલ વિગતના મુખ્ય સંદર્ભના આધારે

૪.૬.૫ ધાર્મિક કાર્યમાં ભુવાનું મહત્વ

દેવીપૂજક જ્ઞાતિ હિન્દુઓની માફક અનેક દેવીઓને માનતી જ્ઞાતિ છે. તેમના દેવીને પ્રસન્ન કરવા માટે ભૂવો મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેને તાંત્રિક વિદ્યા અને વિધિઓમાં વિશિષ્ટ જ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જે વ્યક્તિ ભુવા તરીકેનું સ્થાન મેળવે તેને જ્ઞાતિ તરફથી માન્યતા પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે. દેવીને રીઝવવાનું કાર્ય આ ભુવો કરે છે. ભૂવો જ્ઞાતિમાં ધાર્મિક વડો કહેવાય છે.

ભૂવો પોતાની જ્ઞાતિના લોકોમાં ધાર્મિક શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ ટકાવી રાખવાનું કાર્ય કરે છે. દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઓછું હોવાથી લોકોની અજ્ઞાનતાનો લાભ લેતા પાણ કેટલીક વખત જોવા મળે છે. માંદગી કે અન્ય કેટલીક મુશ્કેલીના સમયે દેવીપૂજકો તેને દૂર કરવા ભુવા પાસે જાય છે. ભુવો કુળદેવી સમક્ષ જુવારના દાણા નાંખે છે. ધુણે છે. ધૂપ-દીવા કરે છે. ડાકલા વગાડી કુળદેવીને રીઝવવાનું કાર્ય કરે છે અને મુશ્કેલી દૂર થશે કે કેમ તે અંગેના જવાબ ભુવો કુળદેવી પાસેથી મેળવીને આપે છે. આ જ્ઞાતિના લોકો પોતાની મનોકામના પૂર્ણ કરવા માટે ભુવા પાસે યોગ્ય વિધિ કરાવે છે. આ વિધિમાં ક્યારેક બોકડાની બલિ પાણ ચડાવવામાં આવે છે. જે વ્યક્તિએ કોઈ ખાસ પ્રકારની માનતા માની હોય ત્યારે આવા પ્રકારનો બલિ ચડાવવામાં આવે છે.

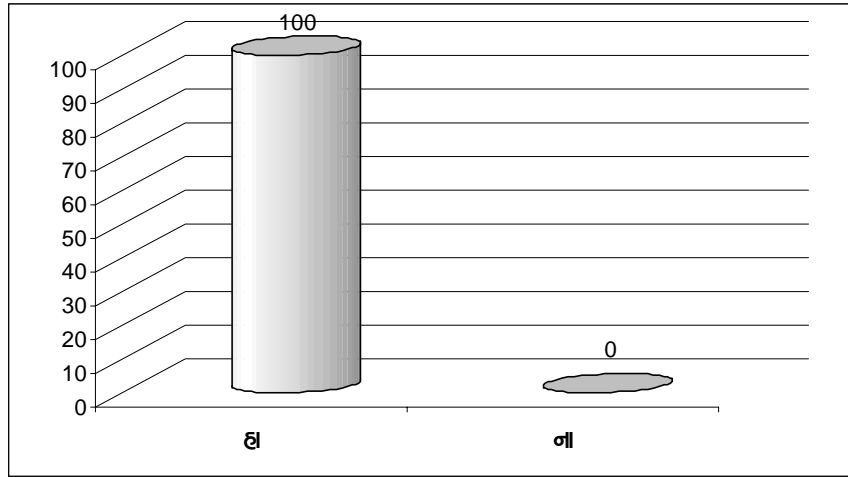
આ જ્ઞાતિના લોકો ભુવા અને ભુઈમા પાસે વિધિ કરાવે છે. જેમાં તેઓ બલિ ચડાવતી વખતે કુલેર તાવાની પુરી, શ્રીફળ, અબીલ-ગુલાલ, કંકુ વગેરે વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરે છે. બલિ ચડાવ્યા પછી બોકડાનું ડોકું પૂજામાં રાખે છે. તેના પંજ કાપી નાંખી વિધિમાં રાખે છે. બોકડાનો વધ કર્યા પછી ભુવો બોકડાનું લોહી પીવે છે અને ધૂણવાનો પ્રારંભ કરે છે. તથા ધૂણતા-ધૂણતા કહે છે કે માતાજીને માનતા પહોંચી ગઈ ત્યારબાદ ભક્તોને

બોકડાનું કપાયેલું ડોકું બનાવીને કહેવામાં આવે છે કે માતાજીને માનતા પહોંચી ગઈ વિધિ કર્યા પછી તેનો પ્રસાદ ખાવામાં આવે છે. આ રીતે દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં ધાર્મિક વિધિ અને તેમાં ભુવાનું સ્થાન મહત્વનું હોય છે.

કોષ્ટક નં.૪૦

તમે નૈવેદ્યમાં માનો છો કે નહીં તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	હા	૨૦૦	૧૦૦
૨.	ના	૦૦	૦૦
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

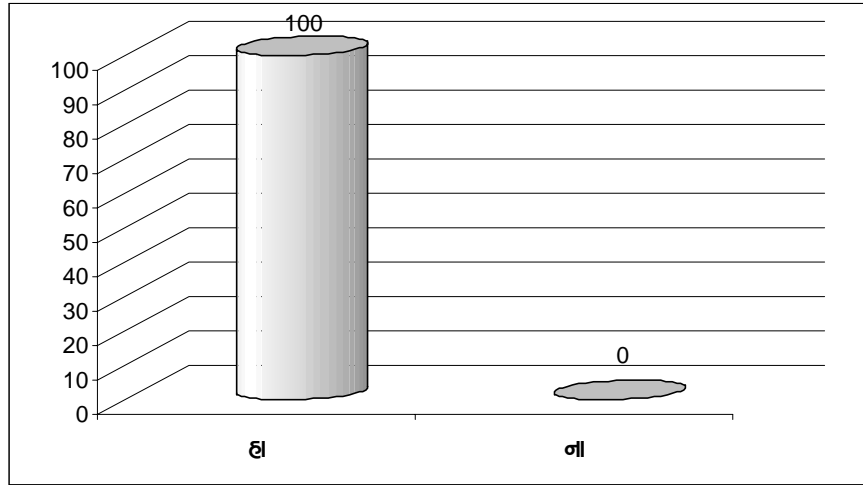

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૪૦નું અર્થઘટન કરતા જાણવા મળે છે કે કુલ ઉતરદાતાના તમામ ઉતરદાતા એટલે કે ૧૦૦% ઉતરદાતા નૈવેદ્યમાં માને છે તેવું જાણવા મળેલ છે.

કોષ્ટક નં.૪૧

ભુવામાં માનો છો કે નહી તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	હા	૨૦૦	૧૦૦
૨.	ના	૦૦	૦૦
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

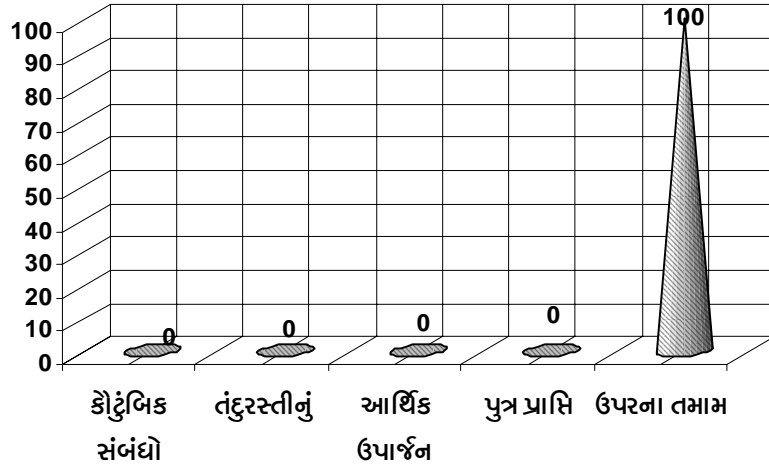

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૪૧નું અર્થઘટન કરતા જાણવા મળેલ છે કે તમામ ઉત્તરદાતા એટલે કે ૧૦૦% ઉત્તરદાતા ભુવામાં માને છે.

કોષ્ટક નં.૪૨

ભુવા દ્વારા કેવા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	કૌટુંબિક સંબંધો	∞	∞
૨.	તંદુરસ્તીનું	∞	∞
૩.	આર્થિક ઉપાર્જન	∞	∞
૪.	પુત્ર પ્રાપ્તિ	∞	∞
૫.	ઉપરના તમામ	૨૦૦	૧૦૦
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

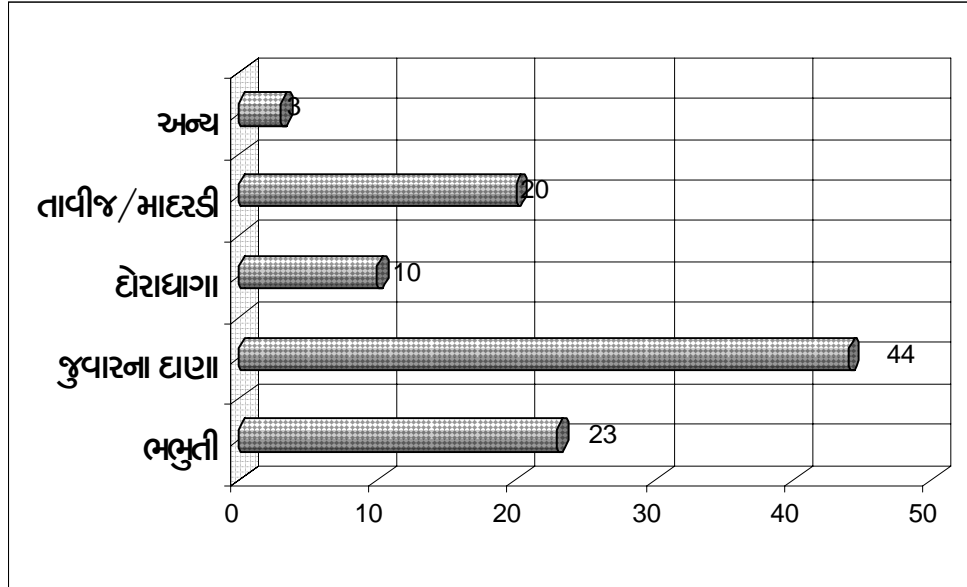

ઉપરોક્ત કોષ્ટક નં.૪૨ પરના અર્થઘટન કરતા જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉત્તરદાતા ૨૦૦ એટલે કે ૧૦૦% ઉત્તરદાતા ઉપરોક્ત તમામ બાબતોનું ભુવા દ્વારા નિરાકરણ થાય છે તેવું દર્શાવેલ છે.

કોષ્ટક નં.૪૩

ભુવા શેના દ્વારા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરે છે તે દર્શાવતું કોષ્ટક

ક્રમ	વિગત	આવૃત્તિ	ટકા
૧.	ભભુતી	૪૬	૨૩
૨.	જુવારના દાણા	૮૮	૪૪
૩.	દોરાધાગા	૨૦	૧૦
૪.	તાવીજ/માદરડી	૪૦	૨૦
૫.	અન્ય	૦૬	૦૩
	કુલ	૨૦૦	૧૦૦

ઉપરોક્ત કોષ્ટકનું અર્થઘટન કરતા જાણવા મળેલ છે કે કુલ ઉતરદાતાના ૪૬ એટલે કે ૨૩% ઉતરદાતા ભભુતીથી પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થાય છે તેમ માને છે. જ્યારે ૮૮ એટલે ૪૪% ઉતરદાતા જુવારદાણા દ્વારા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરાવે છે. ૨૦ એટલે કે ૧૦% લોકો

દોરા ધાગા બંધાવીને પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરાવે છે. ૪૦ એટલે કે ૨૦% ઉતરદાતા તાવીજ માદરડી બંધાવી પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરાવે છે. ૬ એટલે કે ૩% ઉતરદાતા અન્ય રીતે પ્રશ્નોનું કે મુશ્કેલીનું સમાધાન કરાવે છે તેવું દર્શાવેલ છે.

૧. દેવીપૂજક જ્ઞાતિના કુટુંબોની ધાર્મિક વિધિમાં બલિ ચડાવવાનો રિવાજ
૨. દેવીપૂજક જ્ઞાતિની ધાર્મિક વિધિમાં બોકડાની બલિ ચડાવ્યા બાદ તેનું ડોકું પૂજામાં રાખે છે.
૩. દેવીપૂજક જ્ઞાતિના કુટુંબોની ધાર્મિક વિધિમાં ભુવાનું મહત્વનું સ્થાન (બલિ ચડાવ્યા બાદ તેનું લોહી પીએ છે અને ત્યારબાદ ધૂળે છે.)
૪. દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં ધાર્મિક વિધિમાં બોકડાની બલિ ચડાવ્યા બાદ તેનું ડોકું બતાવી ભાવિક ભક્તોને કહે છે કે દેવીને માનતા પહોંચી ગઈ.

૪.૬.૬ દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં થઈ ગયેલ મહાન સાધુ-સંતો

દેવીપૂજક જ્ઞાતિનાં લોકોની સામાજિક, કૌટુંબિક આર્થિક, શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં જોવા મળેલ નકારાત્મક ખ્યાલો, રૂઢિગત પરંપરાઓ પછાતપણું હોવા છતાં આ જ્ઞાતિમાં ઘણાં મહાન સાધુ-સંતો અને ભક્તો પણ થયા છે જેવા કે

એ. શ્રી કહારનાથ

દેવીપૂજક જ્ઞાતિની પેટાજ્ઞાતિ પટાણી દેવીપૂજક છે. પાટણ તેનું મૂળ વતન છે. આ પાટણમાં પટાણી દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં એક મહાન સંત શ્રી કહારનાથ થઈ ગયા. આ મહાન સંતે આશરે ૨૩૨ વર્ષ પહેલા જીવતા સમાધી લીધી હતી. ઉત્તર ગુજરાતમાં આગલિલવાડ પાટણમાં ગરીબ પટાણી દેવીપૂજક નથુભાઈ અને વલુભાઈને ઘેર કહાર નામના બાળકનો જન્મ થયેલો. પાટણના ખાન સરોવરના કિનારે ભાદરવા સુદ તેરસના દિવસે આ અનોખી ઘટના બની હતી. સંત કહારનાથે જીવતા સમાધિ લીધી તે પ્રસંગના સ્મરણાર્થે આ દિવસે દર

વર્ષે ભાવિક ભક્તોનો મેળો યોજાય છે.

બી. શ્રી સગરામ ભગત

દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં મહાન સાધુ-સંતો અને ભક્તો થઈ ગયા, તેવી કક્ષામાં શ્રી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયમાં હરિભક્ત તરીકે જેની નોંધ લેવામાં આવે છે તેવા સત્સંગથી રંગાયેલા શ્રી સગરામ ભગત સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના લીમલી નામના નાના એવા ગામમાં થઈ ગયા. તેઓ દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં ઉધરેજીયા શાખાના હતા પછાત ગણાતી દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં ગૌરવરૂપ અને મિશાલ તથા દીવાદાંડીરૂપ ઉચ્ચ કોટીના આત્મજ્ઞાની ભક્ત શ્રી સગરામ ભગત હતા.

સી. શ્રી ભગા-આણદા દાદા

ભગતના ગામ તરીકે વિખ્યાત ગામ સાયલા એ સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં આવેલ છે. આ ગામ સાયલા દેવીપૂજક જ્ઞાતિ માટે યાત્રાધામ સમાન છે. કારણ કે ભગતના ગામ તરીકે ઓળખાતા સાયલા ગામમાં માતા મેલડી જે ભગા આણદાની મેલડી તરીકે જગવિખ્યાત છે. તેઓ દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં ઉધરેજીયા શાખાના હતા. ભારતભરમાં વસતા તમામ શાખના દેવીપૂજક ભાઈ-બહેનો તો ખરા જ પરંતુ અઢારે વરણનાં લોકો મેલડી માતાના દર્શન, પૂજન અને માનતા ચડાવવા માટે અહીં આવે છે.

ડી. શ્રી મેપા ભગત

ચલાલાની જગ્યાનાં મહંત પૂ. દાનબાપુની જગ્યાની ગાયો ચરાવવાની સેવા સ્વેચ્છાએ કરતા. એક ગરીબ, ભોળા અને પછાત ગણાતી દેવીપૂજક વાઘરી જ્ઞાતિના ભગત શ્રી મેપા ભગત ધારંગણી (ચલાલા અને ખાંભા વચ્ચે આવેલ) ગામના એક મહાન સંત હતા. આશરે ૧૮૦ વર્ષ પહેલાં ચલાલાના શ્રી દાનબાપુની ધાર્મિક જગ્યાની ગાયોને લઈને શ્રી મેપા ભગત દરરોજ સીમ-જંગલમાં ચરાવવા લઈ જતા હતા. ગાયોના ચારા-પાણી માટે નિષ્ઠા અને પ્રેમપૂર્વક લાગણીથી જતન કરતા હતા. કહેવાય છે શ્રી મેપા ભગતે પોતાના માટે સમાધી

ગળાવીને ગુરૂ મહારાજના આશીર્વાદ મેળવીને જીવતા સમાધી લીધી હતી. હાલ મેપા ભગતની સમાધી પર વિશાળ મંદિરનું આયોજન કરવામાં આવેલ છે.

ઈ. શ્રી કાનદાસ બાપુ

ગઢડા તાલુકાના ભંડારીયા ગામે દેવીપૂજક જ્ઞાતિના અન્ય એક મોટા સંત થઈ ગયા જેનું નામ કાનદાસ બાપુ હતું. સત્સંગ અને ભજનના પ્રભાવથી દેવીપૂજક સમાજમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. પરબની જગ્યાના મહંત શ્રી સેવાદાસ બાપુ પાસે દીક્ષા મેળવીને પરબના શિષ્ય બન્યાં. તેમણે અમદાવાદ, મુંબઈ અને દ્વારકામાં આશ્રમો બનાવ્યા. દેવીપૂજક સમાજમાં તેઓ પૂજનીય ભજનીક સંત શિરોમાણી તરીકે પ્રખ્યાત થયા છે. આ સંતની તિથિ દર વર્ષે દ્વારકામાં ઉજવવામાં આવે છે જેમાં સંતવાણી તેમજ ભંડારાનું આયોજન કરવામાં આવે છે.

૪.૭ ધાર્મિક તહેવારો અને ઉત્સવો

દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિ ધાર્મિક સામાજિક દ્રષ્ટિએ હિન્દુ જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં સમાવિષ્ટ થતી જ્ઞાતિ છે. હિન્દુ ધર્મના તમામ તહેવારો અને ઉત્સવોમાં દેવીપૂજક જ્ઞાતિ માન્યતા-શ્રદ્ધા ધરાવે છે. તેઓ હિન્દુ ધર્મના તમામ તહેવારોને અનુસરે છે. ‘દીવાસો આ લોકોનો મુખ્ય તહેવાર છે. તે દિવસે વાઘરી લોકો સ્મશાનમાં જઈ પૂર્વજોને યાદ કરી રહે છે.’^{૧૧} પશ્ચિમ ગીર વિસ્તારમાં વસવાટ કરતી દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં દશામાના તહેવારનો ખાસ મહિમા જોવા જાણવા મળે છે. દશામાને તેઓ દશા સુધારનારીમાં તરીકે માને છે. દશામાના વ્રત-તહેવાર ઉપર તેઓ દશ દિવસ માટે જુગાર દાડ વગેરેને નિષેધ ગણે છે. તેઓ દશ દિવસ ઉપવાસ કરે છે. નવા વસ્ત્રો પહેરે છે. દશામાના મંદિરે દર્શન કરવા જાય છે. તેમની પૂજા

કરે છે અને નિવેદ ધરે છે. આ જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ દશામાંની ધૂન બોલે છે. કેટલીક સ્ત્રીઓ ધૂણે છે.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. ભારતની પ્રાચીન સામાજિક સંસ્થાઓ
પ્રો. એ.જી.શાહ અને જી.કે.દવે
રચના પ્રકાશન દહી આવૃત્તિ ૧૯૯૦-૯૧
૨. શ્રી દેવીપૂજક (વાઘરી) સમાજની વિવિધ શાખોના દેવ-દેવીઓ અને પૂર્વજોની
અમરગાથાઓ
લેખક- ઉમેશ સોલંકી
૩. અકીલા દૈનિક પત્ર
તા. ૧૬-૧૧-૨૦૦૬
૪. અખિલ સૌરાષ્ટ્ર વાઘરી સમાજના સામાજિક જીવનના નિયમો મધ્ય સૌરાષ્ટ્ર વાઘરી
મંડળ
સેનેટોરીયમ, રાજકોટ
૫. ગુજરાતની અસ્મિતા
રજની વ્યાસ
ગુર્જર પ્રકાશન, રતનપોળ નાકા સામે,
ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ
૬. ડો. એન.બી.પંડ્યાનો પી.એચ.ડી. મહાનિબંધ
માર્ગદર્શક- ડો. પી.એસ.જેઠવા સાહેબ
૭. પ્રિમીટીવ કલ્ચર, ઈ.બી.ટાઈલર, પ્રકાશન- જહોન મેરી લંડન ૧૯૧૩ પૃષ્ઠ ૪૧૪
૮. આપણા કસબીઓ ભાગ-૩, જોરાવરસિંહ જાદવ પૃષ્ઠ ૧૧૭
૯. ગુજરાત રાજ્ય સર્વસંગ્રહ, રાજકોટ જીલ્લો, પ્રથમ આવૃત્તિ ૨૦૦૧

૧૦. ‘રાજકોટની દેવીપૂજક જ્ઞાતિ’ (એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ)
લેખક: પંકજકુમાર એન.મુછડીયા
માર્ગદર્શક- ડો. હરેશભાઈ એસ. ઝાલા
૧૧. સૌરાષ્ટ્રની મનોરંજન કરાવતી લોકજાતિ- જોરાવરસિંહ જાદવ, ૧૯૬૭
૧૨. સૌરાષ્ટ્રની પછાત જ્ઞાતિઓ- સંકલન જયરામ પરમાર, ૧૯૬૦
૧૩. The Hindu Caste of India- Dr. Dhray, 1967
૧૪. સૌરાષ્ટ્રમાં અવશિષ્ટ જ્ઞાતિઓ- ડો. હરેશ ઝાલા, ૧૯૮૪
૧૫. ‘હિન્દુસ્તાનની જ્ઞાતિ સંસ્થા’
લેખક: જે.એચ.લંટ્રેન, અનુવાદક પી.જી.દેશપાડે ૧૯૬૦
૧૬. ‘સામાજિક સંશોધન પદ્ધતિઓ’
એ.જી.શાહ, જે.કે.દવે
રચના પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૮૨
૧૭. ‘ભગવત ગો મંડળ’ ભાગ-૩
૧૮. ‘કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ’
લેખક: કર્નલ જે.ડબલ્યુ વોટસન
૧૯. ‘બદલાતા સમાજમાં જ્ઞાતિ’
અર્જુન પટેલ
સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડીઝ, સુરત ૧૯૮૩
૨૦. ‘સંશોધન અહેવાલ-લેખન’
લેખક: પ્રા. વિમળ પી. શાહ

૨૧. ‘સંશોધન ડિઝાઈન’

લે. પ્રા. વિમળ પી. શાહ

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ

૨૨. ‘રાજકોટની ભીલ કોમ’

ડો. પી.એસ. જોષવા

પી.એચ.ડી. મહાનિબંધ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી- ૧૯૭૫

૨૩. વિભાજન અને ઉચ્ચનીચ ક્રમ- શાહ એ.એમ. દેસાઈ આઈ.પી.

૨૪. જ્ઞાતિઓ ક્યાંથી આવી- ડો.અક્ષયકુમાર દેસાઈ

૨૫. ભારતની જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા- ડો. અક્ષયકુમાર દેસાઈ, ડો. નિરા દેસાઈ

પ્રકરણ-૫

અભ્યાસના નિષ્કર્ષો/તારણો

- પ.૧ પ્રસ્તાવના
- પ.૨ તારણો
- પ.૩ સંશોધનની મર્યાદાઓ
- પ.૪ ભાવિ સંશોધન સૂચિતાર્થો
- પ.૫ ઉપસંહાર

પ્રકરણ-૫

અભ્યાસના નિષ્કર્ષો/તારણો

૫.૧ પ્રસ્તાવના

જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા એ હિન્દુ સમાજનું અવિભાજ્ય અંગ છે તેથી જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા એટલે હિન્દુ સમાજ અને હિન્દુ સમાજ એટલે જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા હિન્દુ સમાજમાં જ્ઞાતિ સંસ્થાનો પ્રભાવ એટલો પ્રબળ રહ્યો છે કે હિન્દુ સમાજને જ્ઞાતિ વ્યવસ્થાના સંદર્ભ વિના સમજવો મુશ્કેલ છે. ‘ગીર વિસ્તારમાં વસતા દેવીપૂજક (વાઘરી) સમુદાયની તરાહ’ શીર્ષક હેઠળ મહાશોધ નિબંધની રજૂઆત કરવામાં આવી છે. જ્ઞાતિ એ ભારતીય સમાજનું અનિવાર્ય અંગ છે. જ્ઞાતિ ભારતની વિશિષ્ટ સંસ્થા છે. ભારતની સમાજ વ્યવસ્થા જ્ઞાતિને આધારે ગોઠવાઈ છે. સ્વતંત્ર ભારતની પલટાયેલી પરિસ્થિતિમાં પણ આજે જ્ઞાતિ એ સમાજ વ્યવસ્થાના પાયાના એકમ તરીકે ચાલુ છે. જ્ઞાતિ એટલે શું તેની બૃહદ્ ચર્ચા પ્રકરણ-૨માં કરવામાં આવી છે.

‘ગીર વિસ્તારમાં વસતા દેવીપૂજક સમુદાયની તરાહ’ આ શીર્ષક હેઠળ ધરવામાં આવેલું સમાજશાસ્ત્રીય સંશોધન કેટલાક મહત્વના હેતુઓને લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવ્યું છે. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિનું સામાજિક જીવન કેવા સ્વરૂપનું છે. તે જાણવાનો હેતુ છે. સામાજિક જીવનના સ્વરૂપમાં તેઓમાં ઉજવવામાં આવતા વિવિધ તહેવારો બાળકના જન્મ સમયની વિધિઓ, લગ્ન મૃત્યુ સંબંધી વિધિઓ વગેરે જાણવાનો હેતુ છે. તેમની આર્થિક વ્યવસ્થા અને શિક્ષણક્ષેત્ર અંગેના મનોવલણો જાણવાનો હેતુ રહેલો છે. સાથોસાથ તેમની ધાર્મિક વ્યવસ્થા જાણવી એ પણ હેતુ રહેલો છે. આ ઉપરાંત વિચરતી વિમુક્ત જાતિ તરીકે દેવીપૂજક સમુદાયનું સ્થાન અને ઓળખ વિશેની સમજૂતી મેળવવી, દેવીપૂજક સમુદાયની વિશેષતાઓ અને સમસ્યાઓ અંગેની જાણકારી મેળવવાનો હેતુ રહેલો છે.

કોઈપણ જ્ઞાતિનો અભ્યાસ કરતી વખતે તેનો સામાજિક ઇતિહાસ જાણવો જરૂરી બને છે. આ માટે સંદર્ભગ્રંથોનો સહારો લેવો આવશ્યક બને છે. જુદા-જુદા સંદર્ભગ્રંથ પ્રમાણે જોતા જાણવા મળ્યું કે દેવીપૂજક જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ ભીલમાંથી થઈ છે તો કેટલાક તેઓ મૂળ રાજપૂત હતા તેવું દર્શાવે છે. આમ દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિના ઉદભવ પાછળ કેટલાક મતમતાંતરો જોવા મળે છે. જેની ચર્ચા પ્રકરણ-૩માં કરવામાં આવી છે.

દરેક જ્ઞાતિ સમુદાયને પોતાના કેટલાક રીત-રિવાજો હોય છે. જે અન્ય જ્ઞાતિથી પોતાને અલગ પાડે છે. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં પણ આવા જન્મ-મરણ સમયના રિવાજો જોવા મળે છે. જે પ્રકરણ-૪માં દર્શાવ્યું છે. કુટુંબ વ્યવસ્થા સંદર્ભે જોતા જાણવા મળે છે કે ગીર વિસ્તારની દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિ મિશ્ર સ્વરૂપની જ્ઞાતિ વ્યવસ્થા ધરાવે છે. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં પુરુષપ્રધાન કુટુંબ વ્યવસ્થા જોવા મળે છે. પ્રકરણ-૪માં દર્શાવ્યું છે. દરેક જ્ઞાતિને પોતાના મંડળો હોય છે. તેના કાર્યો પણ હોય છે. આમ દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમંડળ તેના કાર્યો વિશેની ચર્ચા પ્રકરણ-૪માં કરવામાં આવી છે. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં જુદી-જુદી અટકો-શાખો જોવા મળે છે. જે પ્રકરણ-૪માં બતાવેલ છે.

કુટુંબ વ્યવસ્થાનો આધાર લગ્ન ઉપર છે. કોઈપણ કુટુંબ એવું હોઈ શકતું નથી કે જેનો સ્ત્રી કે પુરુષ લગ્ન વિના ઉદભવ થયો હોય, આમ લગ્ન દરેક કુટુંબના ઉદભવ માટે થાય છે. દરેક જ્ઞાતિને પોતાના લગ્ન સંબંધીત રીતરિવાજો છે. જે જ્ઞાતિ-જ્ઞાતિ પ્રમાણે અલગ જોવા મળે છે. પ્રકરણ-૪માં દેવીપૂજક વાઘરી જ્ઞાતિની લગ્ન વ્યવસ્થાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

ગીર વિસ્તારમાં વસતા દેવીપૂજક જ્ઞાતિનું મોટાભાગનું વ્યાવસાયિક જૂથ પરંપરાગત વ્યવસાયમાં રોકાયેલું તેમજ આ વ્યવસાયમાં ભટકવું પડે છે. આની સાથો સાથ બાળકોને વ્યવસાયમાં સાથે લઈ જવા તેમજ અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિમાં સંકળાયેલા હોવાથી તેમના બાળકો પણ શિક્ષણ મેળવતા અટકે છે. વળી શિક્ષણ અંગેના પ્રયાસો બાબતે પણ મતમતાંતરો જોવા

મળે છે. કોઈ કહે છે કે સરકાર દ્વારા પ્રયાસો બહુ ઓછા થયા છે તો કોઈ કહે છે કે સમાજમાં જાગૃતિ તેમજ કરવામાં આવેલ પ્રયાસોમાં પાણ ઉણપ જોવા મળે છે.

આર્થિક વ્યવસ્થાના સંદર્ભે જોતા કહી શકાય કે શિક્ષણનું પ્રમાણ ખૂબજ ઓછું હોવાથી આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરનારા મોટાભાગના સભ્ય ભિન્ન પ્રકારના વ્યવસાયમાં જોડાયેલા જોવા મળે છે. જેવા કે ભંગારની ફેરી શાક-બકાલાનું વેચાણ વાસાણ-જૂના કપડાની ફેરી, છૂટક મજુરી, બગીચાના રખોપા કરતા જોવા મળે છે. આમ મોટાભાગના સભ્યો ઓછી આવકવાળા વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા જોવા મળે છે. તેથી તેમને અન્ય ઉપર આર્થિક મદદનો આધાર રાખવો પડે છે. જેની ચર્ચા પ્રકરણ-૪માં કરવામાં આવી છે.

ધાર્મિક પરિસ્થિતિના સંદર્ભે જાણવા મળ્યું છે કે દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિ નિમ્ન જ્ઞાતિમાં જોવા મળતી ધાર્મિક માન્યતાઓને અનુસરે છે. તેઓમાં જોષ-દાણા જોવાનો રિવાજ વધુ જોવા જાણવા મળે છે. સાથોસાથ માતાજીની વાતો સાંભળવી જે અન્ય જ્ઞાતિમાં ઓછું જોવા મળે છે. જેની ચર્ચા પ્રકરણ-૪માં કરી છે.

દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં પવિત્ર-અપવિત્રતા તથા શુકન-અપશુકન અંગે કેટલીક માન્યતાઓ રહેલી છે. જે પ્રકરણ-૪માં બતાવેલ છે. તેઓમાં સાય-ખોટ (પૂન્ય દેવા)ની કેટલીક રીત રસમો જોવા જાણવા મળે છે. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં ‘પાડેશીયા’ અને ‘દગાવીયા’ એવા બે ભાગો જાણવા મળે છે. જેની ચર્ચા પ્રકરણ-૪માં કરેલ છે.

દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિઓ વિશેષ કરીને મહાકાળી અને શક્ત-બેચરી (બહુચરાજી) અને મેલડી માતાને પૂજે છે. આ સિવાય અનેક દેવ-દેવીઓની પૂજા કરે છે. આજે પાણ તેઓ પોતાની દેવી ખાસ કરીને મેલડી માતાને પ્રસન્ન કરવા માટે બોકડાની બલિ ચડાવે છે. જે ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા તરફ ધ્યાન ખેંચતી બાબત છે. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં જુદી-જુદી શાખો અને તે જુદી-જુદી કુળદેવીઓ જોવા જાણવા મળે છે. ભુવાઓ પાણ આ જ્ઞાતિમાં

મહત્વનું સ્થાન ધરાવનાર વ્યક્તિ છે. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિના લોકો મુશ્કેલીના સમયે ભુવાઓ પાસે દાણા જોવડાવે છે અને તેઓના કહેવા પ્રમાણે યોગ્ય વિધિ કરાવે છે. જેની ચર્ચા પ્રકરણ-૪માં કરી છે.

દેવીપૂજક જ્ઞાતિના લોકોની સામાજિક કૌટુંબિક, આર્થિક, રાજકીય, શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક બાબતોમાં જોવા મળેલ નકારાત્મક ખ્યાલો, રૂઢિગત પરંપરાઓ, પછાતપણું હોવા છતાં આ જ્ઞાતિમાં ઘણા મહાન સાધુ-સંતો અને ભક્તો પણ થઈ ગયા છે. જેની ચર્ચા પ્રકરણ-૪માં કરેલ છે. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિ હિન્દુ ધર્મ પાળે છે. તેથી તેઓ હિન્દુ ધર્મના તમામ તહેવારો અને ઉત્સવોમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. તેઓનો સૌથી મોટો તહેવાર, ઉત્સવ દશામાનો ઉત્સવ છે જેની વિસ્તૃત ચર્ચા પ્રકરણ-૪માં કરવામાં આવી છે.

કોઈપણ કાર્ય કરતી વખતે સારા કે નરસા અનુભવ થતા જ હોય. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સંશોધકને આવા અનુભવ થાય તે સ્વાભાવિક છે. સૌપ્રથમ વિષય પસંદગી કરી ત્યારબાદ સંશોધનક્ષેત્ર પસંદ કરવામાં થોડી મુશ્કેલી પડી તે પસંદ કર્યા બાદ માહિતી કઈ રીતે મેળવવી તે નક્કી કરી અભ્યાસની શરૂઆત કરી.

આ સંશોધન દરમિયાન કેટલાક ક્ષેત્ર કાર્યના અનુભવ થયા છે. સંશોધકે પસંદ કરેલ દેવીપૂજક-વાઘરી કુટુંબોની મુલાકાત લીધી હતી. મારા તરફથી સંશોધન સંદર્ભમાં તેમને પ્રશ્નો પૂછવામાં આવતાં દરેક લોકો મને સરકારી માણસ સમજતા હતા તેથી મોટાભાગના લોકો દ્વારા મને એ પૂછવામાં આવ્યું હતું કે સરકાર શું લાભ આપવા માંગે છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનું કામ મારા માટે કપરું જાણાયું હતું. કેમકે જો હું તેમને સંશોધનના સંદર્ભમાં વાત કહું તો તેઓ સમજી શકે નહીં. કારણ કે તેઓ મોટેભાગે નિરક્ષર હતા તેથી મારે તેમની પાસેથી આડકતરી રીતે માહિતી મેળવવાનો પ્રયાસ કરવો પડ્યો હતો. જેમકે હું તમારી વસ્તી વિષયક તમને પડતી મુશ્કેલીઓ તથા તમારા સામાજિક જીવન વિષયક માહિતી સરકાર પાસે હોય તો

તમને વિવિધ સુવિધાઓ આપવામાં સરકારને અનુકુળતા રહી શકે વગેરે.

ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન મોટાભાગના દેવીપૂજક-વાઘરી કુટુંબોએ તેમને પડતી મુશ્કેલીઓ મારી સમક્ષ રજૂ કરી હતી. જેવી કે મકાનની સુવિધાનો અભાવ પોતાના રહેણાંક વિસ્તારમાં સાફ-સફાઈ ન થવી, સરકાર દ્વારા અમારા બાળકોને શૈક્ષણિક સુવિધા પુરી પાડવામાં ઉણપ, ધાર્મિક વિધિઓમાં સરકાર તેમજ બિનસરકારી સંસ્થાઓ દ્વારા થતી અડચણરૂપ કાર્યવાહી, ચોરી બાબતે પોલીસ વિભાગનો અત્યાચાર તેમજ મીડીયા દ્વારા સમગ્ર સમાજને બદનામ કરવાની વૃત્તિ વગેરે.

મુલાકાત સમયે કેટલાક ઉતરદાતાઓ નશો કરેલ હાલતમાં જેવા મળ્યા હતા. આવી સ્થિતિમાં તેમનો પ્રત્યુત્તર મેળવવા અન્ય સમયે જવું પડ્યું હતું. કેટલાક ઉતરદાતાઓએ ઉગ્ર રોષ કર્યો હતો કે આવા તો કેટલાયે લોકો આવે છે. પુછપરછ કરે છે અને જતા રહે છે. પરંતુ તેનો અમને કોઈપણ પ્રકારનો લાભ થતો નથી. કેટલાક ઉતરદાતાઓએ સહકારની ભાવના દાખવી હતી.

ક્ષેત્રકાર્ય દરમ્યાન દેવીપૂજક-વાઘરી વિસ્તારમાં અલગ-અલગ વાતાવરણ જેવા મળ્યું હતું. સવારે મોટેભાગે આ લોકો વ્યવસાયે જાય છે અને સાંજના પાંચ-છ વાગ્યે પરત આવે છે. ત્યારબાદ કેટલાંક લોકો અરસપરસ વાતો કરતા. કેટલાક ઝઘડાઓ કરતા, કેટલાક પોતાના કુટુંબીજનો, મિત્રો સાથે જુગાર રમતા જાણાયા હતા. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિના વિસ્તારને માટેભાગે વાઘરીવાડ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આમ અભ્યાસક્ષેત્ર દરમ્યાન ઉપરોક્ત જુદા-જુદા અનુભવ થયા હતા.

આમ પ્રસ્તુત અભ્યાસ દેવીપૂજક જ્ઞાતિની સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક અને ધાર્મિક રાજકીય પૃષ્ઠભૂમિના સંદર્ભમાં જાણકારી મેળવવા માટે કરવામાં આવ્યો છે. આ સમગ્ર હેતુઓને લક્ષમાં રાખીને પશ્ચિમ ગીર વિસ્તારની દેવીપૂજક જ્ઞાતિ અંગેના મહત્વના તારણો

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં રજૂ કરીને મહાશોધ નિબંધનો ઉપસંહાર કરીશું.

૫.૨ તારણો

૧. દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં પિતૃસત્તાક કુટુંબ વ્યવસ્થા જોવા મળે છે.
૨. તેઓના જન્મ અને મરણના રિવાજો દ્વારા જાણવા મળે છે કે આ જ્ઞાતિ હિન્દુ ધર્મ પાળે છે.
૩. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં જુદી-જુદી શાખો-અટકો જોવા મળે છે. સંશોધીત વિસ્તારમાં ૧૫ જેટલી શાખો જાણવા મળી છે. જે ખરેખર વસ્તીના પ્રમાણમાં શાખોનું વધુ પડતું પ્રમાણ દર્શાવે છે.
૪. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ અંગે કેટલાક મતમતાંતર જોવા મળે છે જે પ્રકરણ-૩માં દર્શાવેલ છે.
૫. દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં એકસાથી લગ્નપ્રથા જોવા મળે છે.
૬. દેવીપૂજક જ્ઞાતિઓ પોતાની જ્ઞાતિમાં જ લગ્ન કરે છે અને લગ્ન મોટેભાગે મા-બાપ વડીલોની પસંદગી દ્વારા જ થાય છે.
૭. દેવીપૂજક જ્ઞાતિમાં મહદઅંશે બાળલગ્નનું પ્રમાણ જોવા મળે છે. જે પ્રકરણ-૪માં દર્શાવ્યું છે.
૮. પુનઃ લગ્ન માન્ય ગણવામાં આવે છે.
૯. આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોવાથી તેઓમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું જોવા મળે છે.
૧૦. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિ મોટેભાગે નિરક્ષર છે, તેમનું આર્થિક પછાતપણું, ભટકતુ જીવન વગેરેને કારણે બાળકોને શાળાએ જતા અટકાવે છે.
૧૧. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં પરંપરાગત રિવાજો જોવા જાણવા મળે છે.

૧૨. વાઘરી સ્ત્રીઓ નિરક્ષર છે, પરંતુ તેઓ સ્વરોજગારી કરી સ્વાવલંબી જીવન જીવે છે.
૧૩. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિ પોતાનો પરંપરાગત વ્યવસાય કરતી જેવા મળે છે.
૧૪. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિની વિવિધ શાખોની કુળદેવી મહાકાળી, શક્ત-બેચરી (બહુચરાજી), મેલડી, વિહોત, ચામુંડા વગેરે હોય છે.
૧૫. આ જ્ઞાતિના લોકો પોતાની શાખના ભૂવા મારફત મળતી માતાજીની આજ્ઞા મુજબ અગત્યના કાર્યો જેવા કે ધાર્મિક વિધિઓ, ગુનાઓ, પશ્ચાતાપ પોતાના બાળકોની તંદુરસ્તી વગેરે માટે નિર્ણયો લેતાં માલુમ પડ્યાં છે.
૧૬. કોઈપણ પ્રશ્નો કે સમસ્યાનું કે ઝઘડાનો ઉકેલ જ્ઞાતિ પંચ દ્વારા થાય છે. પંચનો ચુકાદો દરેકને માન્ય અને બંધન કરતા હોય છે.
૧૭. દેવીપૂજક-વાઘરી જ્ઞાતિમાં દશામાંના ઉત્સવનો ખાસ મહિમા જેવા મળે છે.

૫.૩ સંશોધનની મર્યાદાઓ

કોઈપણ સંશોધન પૂર્ણ શક્તિ અને સમય માંગી લેતું કાર્ય છે. પૂર્ણ સમય અને શક્તિનો ઉપયોગ કર્યા પછી પણ તેમાં કેટલીક મર્યાદાઓ જેવા મળે છે. માનવીની શક્તિ અને સમયની પાબંદી સંશોધનના સંશોધન કાર્યને મર્યાદીત કરે છે. મારા આ સંશોધનની મર્યાદા નીચે મુજબ છે.

૧. દેવીપૂજક(વાઘરી) સમુદાય અંગેનું આ સંશોધન ભૌગોલિક વિસ્તારની દ્રષ્ટિએ ગીર વિસ્તાર પૂરતું મર્યાદીત છે અને એમાં પણ ક્ષેત્રીય મર્યાદાની દ્રષ્ટિએ વિચારતા પશ્ચિમ ગીરના માત્ર ચાર તાલુકામાં જ વસતા દેવીપૂજક સમુદાયને કેન્દ્રમાં રાખીને અભ્યાસ કર્યો છે. એ ચાર તાલુકાઓમાં વેરાવળ, તાલાલા, માળીયા અને મેંદરડા તાલુકો છે.

૨. મારે ક્ષેત્રીય કાર્ય દરમ્યાન શહેરોની તુલનામાં ગામડામાં વસતા દેવીપૂજક (વાઘરી) સમુદાય વચ્ચે વિશેષ રહી છું.
૩. આ સમુદાયના લોકો વિચરતી વિમુક્ત જાતિના હોવાથી લગભગ ક્યાંય એમનો સ્થાયી વસવાટ હોતો નથી. એટલે કેટલાક એવા સમુદાયો છે કે જેને સંશોધનના અંતે ફરી મળવાનું બની શક્યું નથી એમની પાછળનું મૂળ કારણ એમની આ પલાયનવૃત્તિ છે.
૪. આ મહાનિબંધ વિશિષ્ટ હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને તથા નિશ્ચિત સમયમર્યાદામાં પૂર્ણ કરવાનો હોય તેથી અમુક જ પાસાનો સ્પર્શ કરવામાં આવ્યો છે.

૫.૪ ભાવિ સંશોધન સૂચિતાર્થો

સામાજિક વિજ્ઞાનોના સંશોધન હાથ ધર્યાથી ભાવિ સંશોધન અંગેના સૂચિતાર્થો અંતર્ગત ઘણા બધા પાસાઓ ઉપસી આવે છે અને વિષય સંબંધીત વિશેષ અભ્યાસ માટે દિશાસૂચનો પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. ગ્રામીણ પરિવેશમાં રહેતી દેવીપૂજક જ્ઞાતિ અને શહેરી વિસ્તારોમાં વસતી દેવીપૂજક જ્ઞાતિની વિવિધ પ્રકારની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ જેથી જ્ઞાતિ પરની શહેરી વિસ્તારની અને ગ્રામીણ વિસ્તારોની અસરોને તપાસી શકાય.
૨. મે ફક્ત પશ્ચિમ ગીર વિસ્તારની જ દેવીપૂજક જ્ઞાતિનો અભ્યાસ કરેલ છે. પરંતુ આ જ્ઞાતિ ગુજરાતના રાણપ્રદેશ, કચ્છ, દક્ષિણ ગુજરાત તેમજ મધ્ય ગુજરાતના સપાટ વિસ્તારોમાં આ જ્ઞાતિની પ્રવૃત્તિ અને તેના શારીરિક બંધારણમાં શું તફાવત છે. તે ચકાસવાની આવશ્યકતા છે.
૩. આ જ્ઞાતિમાં કોઈ એવા સામાજિક પ્રતિષ્ઠા મેળવેલ હોય તેવા મોટા કુટુંબ કે

દાતાઓનો સમાવેશ કરવો.

૪. શ્રીઓના સામાજિક, શૈક્ષણિક તેમજ આર્થિક પાસાઓનો અભ્યાસ કરીને સંશોધન હાથ ધાવું જોઈએ.

૫. યુવકોનાં પરિપ્રેક્ષ્યમાં અભ્યાસ પાસાઓ વિકસાવી શકાય.

૫.૫ ઉપસંહાર

સમાજશાસ્ત્રના એક અભ્યાસુ લેખે મને હંમેશા સમાજની તાસીરની સાથે સાથે એની તસ્વીર જોવાનું પાણ ગમ્યું છે. મારું મન દેવીપૂજક (વાઘરી) સમુદાયનો અભ્યાસ એ એમની સામાજિક તાસીરની સાથે સાથે એની એક તસ્વીર પાણ રજૂ કરે છે. અને આ બન્ને જોયા પછી હું આ લખતી વખતે પાણ અત્યંત વ્યથિત અને પીડિત છું. આપણી વચ્ચે આજે એકવીસમી સદીમાં પાણ આવું ભટકતું જીવન ગાળતા અનેક લોકો વસે છે. એનો મને એક સામાજિક વ્યક્તિ તરીકે કાયમી રંજ થયો છે. સમાજના આવા છેવાળાના સમાજનું એક સાચું ચિત્ર મેળવવા જતાં એના માટે જો બે બોલ પાણ સાચા લખી શકી હોઉ તો એમની સૌની કૃતઘ્ની છું.

સૌરાષ્ટ્રનું લોકજીવન હંમેશા મારા માટે આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહ્યું છે. જે ભાતીગળ સમાજ સૌરાષ્ટ્રમાં વસે છે. એટલું જ નહીં એક સંપ થઈ ભાઈચારાની ભાવના અને વેદોને ‘વસુધૈવ કુટુમ્બકમ’નો આદર્શ પુરો પાડે છે. એ જોઈ મને હંમેશા ગમ્યું છે. આ સમાજની વચ્ચે મહાલવું કે એના તહેવારો મેળાવો, વ્રતો, ઉજવણાઓ આ બધામાં ભાગ લેવો એ મારે મન હંમેશા જીવનની ભવ્યતા રહ્યા છે. ગીર કાંઠાના ગામડાઓમાં વસતા આવા દેવીપૂજક (વાઘરી) સમુદાયના જીવનમાં રહેલી એ ભવ્યતાની ઝાંખી થયા વગર રહેતી નથી. સામાજિક પરિવર્તનનાં ભાગરૂપે એમનામાં રહેલી નબળાઈઓ એમની સમસ્યાઓ સામે રાખીને એમની વચ્ચે રહેતા રહેતા હું જે બે બોલ પાણી શકી છું એ માટે પાણ એ સૌની મારી પ્રત્યેની

લાગણી કામ કરી ગઈ છે. એવો ઘાટ બંધાયો છે.

સાંપ્રત સમાજમાં વિવિધ જ્ઞાતિઓ અંગે વિદ્વાનો અને સંશોધકોમાં અનેકવિધ દ્રષ્ટિબિંદુઓ પ્રવર્તે છે. પ્રસ્તુત સંશોધન વિદ્વાનો અને સંશોધકના મતે દેવીપૂજક જ્ઞાતિનું સ્વરૂપ સામાજિક સ્થાન, સામાજિક-આર્થિક રચનાતંત્ર શૈક્ષણિક સ્તર વગેરે સમજવામાં ઉપયોગી બને છે. દેવીપૂજક જ્ઞાતિ અંગેનું આપણા સૌનું દ્રષ્ટિબિંદુ સ્પષ્ટ બને તેવી આશા છે.

આ સંશોધનમાંથી ફલિત થતા તારાણોને આધારે કહી શકાય કે પશ્ચિમ ગીર વિસ્તારમાં વસવાટ કરતી દેવીપૂજક જ્ઞાતિ સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક અને શૈક્ષણિક રીતે નિમ્ન કક્ષાનું જીવન જીવે છે. તેથી રાજકીય આગેવાનો, વિવિધ જ્ઞાતિઓના કલ્યાણ અને વિકાસ સાથે સંકળાયેલા ઉચ્ચ અધિકારીઓ, સામાજિક કાર્યકરો-સુધારકો અને બિનસરકારી સ્વૈચ્છીક સંસ્થાઓને આ પ્રકારના સંશોધનો ઉપયોગી થઈ શકે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. હિન્દુસ્તાનની જ્ઞાતિ સંસ્થા
મૂળ લેખક : જે. એચ. હટ્ટન
અનુવાદ : પી.જી. દેશપાંડે-૧૯૬૦
૨. ગુજરાતના જ્ઞાતિપ્રથાનું વિહંગાવલોકન
લેખક : એ.એમ. શાહ, આઈ.પી. દેસાઈ
૩. સામાજિક સંશોધન પદ્ધતિઓ
એ.જી. શાહ અને જે. કે. દવે
૪. સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ
શંભુપ્રસાદ દેસાઈ, સોરઠ શિક્ષણ સંસ્કૃતિ સં, જૂનાગઢ
૫. ભારતની પ્રાચીન સામાજિક સંસ્થાઓ
પ્રો.એ. જી. શાહ અને જે. કે. દવે
રચના પ્રકાશન, છટ્ટી આવૃત્તિ-૧૯૮૭-૮૧
૬. કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ
લેખક કર્નલ જે. વોટસન
૭. ‘ગીર’
શંભુપ્રસાદ દેસાઈ
પ્રકાશન : પ્રભાસ પ્રકાશન, જૂનાગઢ આવૃત્તિ, ૧૯૮૩
૮. સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ
શંભુપ્રસાદ દેસાઈ
પ્રકાશન : પ્રભાસ પ્રકાશન, જૂનાગઢ આવૃત્તિ-૧૯૮૩

૯. આપણા કસબીઓ (ભાગ ૧ થી ૩)
જેરાવરસિંહ જાદવ
૧૦. ગુજરાત સર્વસંગ્રહ
પ્રથમ આવૃત્તિ
૧૧. શ્રી દેવીપૂજક (વાઘરી) સમાજની વિવિધ શાખાઓના દેવ-દેવીઓ અને પૂર્વજોની
અમરગાથાઓ
ઉમેશ સોલંકી, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૨૦૦૬
૧૨. અખિલ સૌરાષ્ટ્ર વાઘરી સમાજના સામાજિક નિયમો
અખિલ સૌરાષ્ટ્ર વાઘરી મંડળ, સેનેટોરીયમ-રાજકોટ
૧૩. બૃહદ ગુજરાતી કોશ-ખંડ બીજો
યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ
૧૪. ભગવદ ગૌ મંડલ
પ્રવિણ પ્રકાશન, રાજકોટ
૧૫. સંશોધન અહેવાલ લેખન
પ્રા. વિમલ પી. શાહ
યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ
૧૬. સંશોધન ડિઝાઈન
લે. પ્રા. વિમલ પી. શાહ
૧૭. સમાજશાસ્ત્ર મૂળ તત્ત્વો
તારાબેન પટેલ
પ્રકાશન : ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

૧૮. સમાજ

ખંડ, ૧, ૨, ૩, ૪

લેખક : મેકાઈવર-પેજ

૧૯. બદલતા સમાજમાં જ્ઞાતિ

અર્જુન પટેલ

સેન્ટર ફોર સોશિયલ સ્ટડીઝ, સુરત, ૧૯૯૩

૨૦. ગુજરાત રાજ્યમાં વસતા ધૂટાછવાયા આદિવાસીઓનો સામાજિક-આર્થિક અને તેમના

માટેનું આયોજન

લેખક : ડૉ. ઠાકોરભાઈ નાયક

ચંદ્રકાંત ઉપાધ્યાય

દિલીપ પરમાર

પ્રકાશન : આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ

૨૧. અકિલા અને દિવ્ય ભાસ્કર દૈનિક પત્ર

નવેમ્બર-૨૦૦૬

૨૨. સૌરાષ્ટ્રની મનોરંજન કરાવતી લોકજાતિ

જેરાવરસિંહ જાદવ, ૧૯૬૭

૨૩. સૌરાષ્ટ્રની પછાત જ્ઞાતિઓ

સંકલન જયરામ પરમાર, ૧૯૬૦

૨૪. The Hindu Cast Of India

Dr. Dhruv, 1967

૨૫. સૌરાષ્ટ્રમાં અવશિષ્ટ જ્ઞાતિઓ

ડૉ. હરેશ ઝાલા, ૧૯૯૪

૨૬. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ (રાજકોટ)માં દેવીપૂજક જ્ઞાતિનો અભ્યાસ

પંકજ મુછડિયા

મુલાકાત અનુસૂચિ

**“ગીર વિસ્તારમાં વસતા દેવીપૂજક (વાઘરી) સમુદાયની તરાહ”
- એક અભ્યાસ**

માર્ગદર્શક

ડૉ. હરેશભાઈ ઝાલા

એસોસિયેટ પ્રોફેસર

સમાજશાસ્ત્ર ભવન

સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી

સંશોધક

પ્રા. ભુત લલિતા વી.

આર.પી.બી. મહિલા કોલેજ

ઉપલેટા

ભાઈશ્રી/બહેનશ્રી,

હું સમાજશાસ્ત્ર વિષયમાં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીમાં પીએચ.ડી.નો અભ્યાસ કરું છું. આ માટે નીચે આપેલા કેટલાક પ્રશ્નોના જવાબ આપવા વિનંતી. આપના દ્વારા આપવામાં આવેલી માહિતી સંશોધનનાં ઉપયોગ સિવાય અન્ય કોઈ ઉપયોગ માટે લેવાશે નહીં જેની આપને ખાતરી આપું છું.

આપની વિશ્વાસુ

પ્રા. ભુત લલિતા વી.

સામાન્ય માહિતી

૧. ઉત્તરદાતાનું નામ : _____
૨. ઉંમર : _____
૩. સરનામું : _____

- ૪ પેટા જ્ઞાતિ : _____
- ૫ વૈવાહિક દરજ્જો
૧. પરણિત ☐ ૨. અપરણિત ☐
૩. વિધુર/વિધવા ☐ ૪. ત્યકતા ☐
- ૬ અભ્યાસ
૧. પ્રાથમિક ☐ ૨. માધ્યમિક ☐
૩. કોલેજ ☐ ૪. નિરક્ષર ☐
૫. અન્ય (કોર્ષ) ☐
- ૭ વ્યવસાય : _____
- ૮ વાર્ષિક અંદાજિત આવક : _____
- ૯ કુટુંબના સભ્યોની સંખ્યા : _____
- ૧૦ આપ કેવા કુટુંબમાં રહો છો ?

૧. સંયુક્ત ☐ ૨. વિભક્ત ☐

કુટુંબિક માહિતી

- ૧ તમારા ઘરની મુખ્ય વ્યક્તિ કોણ છે ?
૧. માતા ☐ ૨. પિતા ☐
૩. મોટાભાઈ ☐
- ૨ તમારા કુટુંબના નિર્ણયોમાં સ્ત્રીઓના અભિપ્રાય મેળવવામાં આવે છે ખરો ?

હા ☐ ના ☐

૩ જે હા તો તેમનો અભિપ્રાય કઈ કઈ બાબતોમાં લેવામાં આવે છે ?

૧. ઘરની આંતરિક બાબતોમાં ☐
૨. આર્થિક બાબતોમાં ☐
૩. મિલ્કત અંગે ☐
૪. બાળકોના સામાજિકરાણ અંગે ☐
૫. અન્ય ☐

૪ જે ના તો શા માટે ? કારણ આપો.

૧. અમને જરૂરી લાગતું નથી. ☐
૨. સ્ત્રીઓની દબલગીરી પસંદ નથી. ☐
૩. સ્ત્રીઓ સંમતિ આપવામાં આનાકાની કરે છે. ☐
૪. સ્ત્રીઓની સંમતિને અમારી જ્ઞાતિ સ્વીકારતી નથી. ☐

૫ કૌટુંબિક નિર્ણયોમાં યુવાન પુત્રી/પુત્રોના અભિપ્રાય અંગે શું કહેવા માંગો છો ?

૧. અમે જરૂરી સમજતા નથી. ☐
૨. યુવાન સંતાનો નિર્ણયોમાં અવરોધ પેદા કરે છે. ☐
૩. યુવાન સંતાનો ધાર્યું કરાવવા દબાણ કરે છે. ☐
૪. અભિપ્રાય લેવામાં આવતો નથી. ☐

૬ કયા પ્રસંગે આખું કુટુંબ ભેગું થાય છે ?

૧. ધાર્મિક તહેવારોએ ☐
૨. સામાજિક પ્રસંગોએ ☐
૩. કૌટુંબિક સભ્યની ગંભીર માંદગી સમયે ☐
૪. કોઈ નિશ્ચિત કારણ નથી. ☐

૭ તમારા કુટુંબ અંગે જ્ઞાતિજનોનો પ્રતિભાવ કેવો છે ?

૧. અમે સુધરી ગયા તેવું માને છે. ☐

૨. અમારી સાથે સંબંધો ઓછા કરેલ છે. ☐

૩. અમારી સાથે સામાન્ય સંબંધ છે. ☐

૮ અન્ય જ્ઞાતિનાં લોકો તમારી સાથે સંબંધ રાખે છે ?

હા ☐ ના ☐

૯ જો હા તો કઈ જ્ઞાતિ સાથે સંબંધ છે ?

૧. _____

૧૦ તમારા સંતાનોના લગ્નની યોગ્ય વય સામાન્ય રીતે કેટલી હોય છે ?

૧. પુત્ર ☐

૨. પુત્રી ☐

૧૧ પુત્રના જીવનસાથીની પસંદગી કઈ રીતે થાય છે ?

૧. સંતાનોની સ્વ પસંદગી ☐

૨. માતા-પિતા દ્વારા ☐

૩. બુઝુર્ગ વડિલ દ્વારા ☐

૧૨ લગ્ન જેવા પ્રસંગે જીવનસાથીની પસંદગીમાં દિકરીની સંમતિ લેવામાં આવે છે ખરી ?

હા ☐ ના ☐

૧૩ જીવનસાથીની પસંદગીમાં કઈ બાબતને મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે ?

૧. કૌટુંબિક ખાનદાન ☐

૨. શિક્ષણ ☐

૩. બાહ્ય દેખાવ ☐

૪. આર્થિક બાબત ☐

૫. અન્ય બાબત ☐

૧૪ લગ્ન કઈ રીતે ઉજવવા જોઈએ તેવું માનો છો ?

૧. સાદાઈથી ☐

૨. ધામધૂમથી ☐

૧૫ સામાન્ય રીતે પુત્રીના લગ્ન પાછળ કેટલો ખર્ચ થાય છે ?

૩. _____

૧૬ મુખ્ય ખર્ચ શાની પાછળ થાય છે ?

૧. દહેજ ☐

૨. ઘરેણાં ☐

૩. કપડાં ☐

૪. આનંદ-પ્રમોદ ☐

૫. જ્ઞાતિ જમાણગાર, સગાસંબંધીઓ ☐

૧૭ લગ્ન પ્રસંગે કરવા પડતા કયા ખર્ચને જરૂરી માનો છો ?

૧૮ નજીકના સગા (સંબંધીઓ)માં લગ્ન થાય છે ?

હા ☐ ના ☐

૧૯ લગ્ન ખર્ચના નાણાંની વ્યવસ્થા કઈ રીતે કરો છો ?

૧. કૌટુંબિક સહાય ☐

૨. કર્જ કરીને ☐

૩. બચત કરેલી હોય છે. ☐

૪. બેંક, મંડળીમાંથી લોન લઈને ☐

૨૦ તમારા બાળકોના ભવિષ્ય વિશે શું વિચારો છો ?

૧. મજૂરી કામ કરે ☐
૨. શિક્ષણ મેળવી આગળ વધે ☐
૩. માગીને ગુજરાન ચલાવે ☐
૪. પરંપરાગત વ્યવસાય કરે ☐

૨૧ કૌટુંબિક સંપ/કુસંપ અંગે આપ શું માનો છો ?

૧. _____

૨૨ જો કુસંપ હોય તો એના સંભવિત કારણો શું હોઈ શકે ?

૧. દારુનું સેવન ☐
૨. બાળકોનાં ભરાણ-પોષણ ☐
૩. આર્થિક બાબતો ☐
૪. કૌટુંબિક સંબંધો ☐
૫. જમીન ☐

૨૩ કૌટુંબિક ઝઘડાઓનું સમાધાન કઈ રીતે થાય છે ?

૧. જાતે ☐
૨. પંચ દ્વારા ☐
૩. ભુવા દ્વારા ☐
૪. વડિલો દ્વારા ☐
૫. અદાલત દ્વારા ☐

સામાજિક સ્થિતિ

- ૧ દહેજ અંગે લેવડ-દેવડ શું કરો છો ?
 ૧. અમે સામાજિક તરીકે દહેજ આપીએ છીએ-લઈએ છીએ. ☐
 ૨. દહેજ પ્રથા યોગ્ય નથી. ☐
 ૩. દહેજથી જીવનધોરાણમાં સુધારો થાય છે. ☐
 ૪. દહેજ લેનાર-દેનાર ઉપર કાયદાકીય પગલા ભરવા જોઈએ. ☐
- ૨ તમારા પુત્ર/પુત્રી અન્ય જ્ઞાતિમાં પરાણે તેવું ઈચ્છો છો ખરા ? હા ☐ ના ☐
- ૩ આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન અંગે તમારી જ્ઞાતિ કેવા પ્રતિભાવો આપે છે ?
 ૧. લગ્ન ઈચ્છુક દિકરીઓના લગ્ન અટકી પડે છે. ☐
 ૨. નાત બાર મૂકે છે. ☐
 ૩. કુટુંબના કોઈ દિકરા-દિકરીને અન્ય કોઈ ન પરાણાવે તેવું સમજાવે છે. ☐
 ૪. કાંઈ જ કહેલ નથી. ☐
- ૪ જ્ઞાતિના રિવાજો મુજબ લગ્નવિધિ થાય છે ? હા ☐ ના ☐
- ૫ તમારી જ્ઞાતિમાં સમુલલગ્નો યોજાય છે ખરા ? હા ☐ ના ☐
- ૬ જ્ઞાતિ તરફથી સંતાનોના લગ્નોમાં ભેટ-સોગાદો આપવામાં આવે છે ખરી ? હા ☐ ના ☐
- ૭ લગ્ન નિમિત્તે વરઘોડો કાઢો છો ખરા ? હા ☐ ના ☐
- ૮ તમારી જ્ઞાતિમાં મામેરાની પ્રથા છે ખરી ? હા ☐ ના ☐
- ૯ તમારી જ્ઞાતિમાં સાટા લગ્નની પ્રથા છે ? હા ☐ ના ☐
- ૧૦ તમારી જ્ઞાતિમાં બહુપત્નીની પ્રથા છે ? હા ☐ ના ☐
- ૧૧ જે વર્તમાન સમયમાં તમારી જ્ઞાતિમાં લગ્નના રિવાજોમાં પરિવર્તન થયેલ જેવા મળે છે? હા ☐ ના ☐

૧૨ જે હા તો કયા પ્રકારે પરિવર્તન આવેલ છે ?

૧. જીવનસાથીની પસંદગીમાં પુત્ર/પુત્રીને સ્વતંત્રતા આપીએ છીએ. ☐

૨. ખોટા રિવાજો બંધ કર્યા છે. ☐

૩. વડિલોએ હસ્તક્ષેપ કરવાનું બંધ કર્યું છે. ☐

૧૩ તમારી જ્ઞાતિમાં છૂટાછેડા લેવામાં આવે છે ખરા ? હા ☐ ના ☐

૧૪ છૂટાછેડા લીધા વિના બીજા સાથે નાતરું કરી લો છો ? હા ☐ ના ☐

૧૫ જે હા તો આ સંબંધ તમારી જ્ઞાતિ માન્ય રાખે છે ? હા ☐ ના ☐

૧૬ લગ્ન જીવન ખોરવાય ત્યારે બાળકોની વ્યવસ્થા કઈ રીતે કરવામાં આવે છે ?

૧. પતિ સાચવે છે. ☐

૨. પત્ની સાચવે છે. ☐

૩. કુટુંબના અન્ય સભ્યો સાચવે છે. ☐

૧૭ તમારી રહેણીકરણી/જીવનપદ્ધતિમાં પરિવર્તન જેવા મળે છે ? હા ☐ ના ☐

૧૮ જે હા તો આ પરિવર્તન કયા ક્ષેત્રનું છે એના કારણ આપો.

૧. _____

૨. _____

૩. _____

૪. _____

૧૯ અન્ય જ્ઞાતિનાં લોકો તમારી સાથે કેવું વલણ દાખવે છે ?

૧. જુની માન્યતા મુજબ અમારાથી ડરે છે. ☐
૨. ખપ પુરતું જ બોલે છે. ☐
૩. અમારા ઉપર આયતી નજર રાખે છે. ☐
૪. સહકારભર્યું વલણ દાખવે છે. ☐
૫. ઉપેક્ષા સેવે છે. ☐

૨૦ જ્ઞાતિગત પ્રથાને અનુસરો છો ? હા ☐ ના ☐

૨૧ તમારો સમાજ રૂઢિવાદી છે ? હા ☐ ના ☐

૨૨ તમારી જ્ઞાતિમાં પટેલ પ્રથા છે ? હા ☐ ના ☐

૨૩ શિક્ષણ મળવાથી તમારા સામાજિક દરજ્જામાં વારો થયો છે ખરો ? હા ☐ ના ☐

૨૪ તમારી જ્ઞાતિમાં ગુન્હો કરવાની વૃત્તિ વિશેષ છે ? એવું તમે માનો છો ખરા ? હા ☐ ના ☐

૨૫ આ બાબતમાં બદલાવ લાવવા માટે શું કરવું જોઈએ એ અંગે તમારો અભિપ્રાય શું છે?

૧. _____
૨. _____
૩. _____

૨૬ સામાજિક રિવાજોમાં ફેરફાર થયેલ જોવા મળે છે ? હા ☐ ના ☐

૨૭ જો હા તો કયા રિવાજો દાખલ થયા છે ?

૧. _____
૨. _____
૩. _____
૪. _____

૨૮ રિવાજેમાં થયેલ પરિવર્તનની શું અસર જોવા મળે છે ?

૧. જીવનધોરાણમાં સુધારો થયો છે. ☐

૨. જીવનશૈલીમાં કોઈ જ પ્રકારનો બદલાવ થયો નથી. ☐

૩. જીવનધોરાણનું સ્તર હતું તેના કરતા પાણ નીચું ગયું છે. ☐

૨૯ જીવનધોરાણમાં ફેરફારો થયા છે ? હા ☐ ના ☐

૩૦ જો હા તો કયા કારણોને લીધે ફેરફાર થયેલ જોવા મળે છે ?

૧. જુની માન્યતાઓને તિલાંજલી આપવાથી. ☐

૨. આર્થિક સદ્ધરતાથી ☐

૩. સાધુસંતો, સમાજ સુધારકો અને લોકસેવકોના પ્રયાસથી ☐

૪. ધાર્મિક વિચારસરણીથી ☐

૫. શિક્ષણના વિકાસથી ☐

૩૧ દિકરા કે દિકરી બંનેમાંથી આંતરજ્ઞાતિય લગ્ન કોણ વધારે કરે છે ?

૧. _____

૩૨ જ્ઞાતિની સંમતિથી આંતરજ્ઞાતિય લગ્નો થયા છે ખરા ? હા ☐ ના ☐

૩૩ તમારા સમાજમાં સ્ત્રીઓનું જાતિય શોષણ થાય છે ? હા ☐ ના ☐

૩૪ મૃત્યુ વખતે કવા રિવાજો છે ?

૧. _____

૨. _____

૩. _____

૪. _____

શૈક્ષણિક સ્થિતિ

- ૧ તમારા ગામમાં શાળા છે ખરી ? હા ☐ ના ☐
- ૨ કઈ કક્ષા સુધીની શાળો છે ?
૧. પ્રાથમિક ☐
૨. માધ્યમિક ☐
૩. ઉ.માધ્યમિક ☐
- ૩ જે ગામમાં શિક્ષણ સુવિધા ન હોય તો બાળકો શાળાએ ક્યાં જાય છે ?
૧. નજીકના ગામમાં ☐
૨. નજીકનાં શહેરમાં ☐
૩. સીમ શાળામાં ☐
૪. જતાં જ નથી ☐
- ૪ બહારગામની શાળાએ કઈ રીતે જાય છે ?
૧. વાલીઓ મૂકવા જાય છે. ☐
૨. બસ દ્વારા ☐
૩. ચાલીને ☐
- ૫ મધ્યાહન ભોજનપ્રથાથી તમારા બાળકોને સ્કૂલે મોકલતા થયા છો ? હા ☐ ના ☐
- ૬ મધ્યાહન ભોજનથી શું ફાયદા થાય છે ?
૧. પોષણનું સ્તર સુધારવા ☐
૨. મજૂરી અને જતા લોકોને રસોઈની ચિંતા ટળે ☐
૩. નિશાળે જવા માટે પ્રેરણારૂપ ☐
૪. ઉપરોક્ત તમામ ☐
- ૭ સરકાર દ્વારા થતી શૈક્ષણિક સહાય અંગે તમને સંતોષ છે ખરા ? હા ☐ ના ☐
- ૮ શું કોઈ અન્ય સંગઠનો કે વ્યક્તિઓ તમારા સમાજમાં શિક્ષણ દ્વારા સુધારો લાવવા માટે તમને ઉપયોગી થાય છે ખરા ? હા ☐ ના ☐

૯ શું તમને લાગે છે કે તમારા બાળકોને શિક્ષણ મળવું જરૂરી છે ?

હા ☐ ના ☐

૧૦ તમારા બાળકોને શિક્ષિત કરવા માટે તમે કયા પ્રયત્નો કરો છો ?

૧. પ્રોત્સાહન આપો છો. ☐

૨. પુરસ્કાર આપો છો. ☐

૩. દેખરેખ રાખો છો. ☐

૪. ઉપરોક્ત તમામ ☐

૧૧ ઉચ્ચ પ્રતિભા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાતિ કઈ રીતે પ્રતિભાવ આપે છે ?

૧. પ્રમાણપત્ર આપીને ☐

૨. રોકડ પુરસ્કાર આપીને ☐

૩. શિક્ષણનો ખર્ચ ઉઠાવીને ☐

૪. કોઈ જ પ્રતિભાવ નહીં ☐

૧૨ તમારી જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીને કેળવણી આપવા જરૂરી ગણો છો ?

હા ☐ ના ☐

૧૩ જો હા તો જ્ઞાતિમાં સ્ત્રી શિક્ષણમાં પરિવર્તન આવેલ છે ?

હા ☐ ના ☐

૧૪ આપના કેટલા સંતાનો ભાગેલા છે ?

૧. _____

૧૫ શિક્ષણ લેવાનો હેતુ શું ?

૧. ભવિષ્ય સુધારવા ☐

૨. અક્ષરજ્ઞાન માટે ☐

૩. શિષ્યવૃત્તિ માટે ☐

૪. મધ્યાહન ભોજન પ્રથા માટે ☐

આર્થિક પરિસ્થિતિ/રાજકીય પરિસ્થિતિ

૧ આવકનું મુખ્ય સાધન કયું છે ?

૧. મજૂરી ☐
૨. શાકભાજીનું વેંચાણ ☐
૩. ભીખ માંગવી ☐
૪. જૂના કપડા અને ભંગારની ફેરી ☐
૫. અન્ય ☐

૨ તમારી જ્ઞાતિમાં સામાન્યતઃ કયા વ્યવસાયને પસંદગી આપવામાં આવે છે ?

૧. વારસાગત ☐
૨. છૂટક મજૂરી ☐
૩. નોકરી ☐
૪. ખાનગી વ્યવસાય ☐

૩ હાલ જે વ્યવસાય કરો છો તે તમારી પસંદગીનો છે ?

હા ☐ ના ☐

૪ વ્યવસાયમાંથી મળતી આવક સંતોષજનક છે ?

હા ☐ ના ☐

૫ આર્થિક ભીંસના સમયે વધારાની આવક કયાંથી મેળવો છો ?

૧. ઉછીના ☐
૨. જ્ઞાતિના પંચ પાસેથી ☐
૩. કૌટુંબિક વ્યક્તિઓ પાસેથી ☐
૪. અન્ય રીતે ☐

૬ તમારી જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીઓ વ્યવસાય કરે છે તે સ્વીકાર્ય છે ?

હા ☐ ના ☐

૭ કમાતી સ્ત્રીને સ્વ આવકનાં ઉપયોગની સ્વતંત્રતા છે ?

હા ☐ ના ☐

૮. આર્થિક ભુમિકામાં સ્ત્રીઓ કામ શું કરે છે ?

૧. _____
૨. _____
૩. _____
૪. _____

૯. કુટુંબમાં કમાતી સ્ત્રીનો દરજ્જો કેવો ગણાય છે ?

૧. સારો ☐
૨. મધ્યમ ☐
૩. નિમ્ન ☐

૧૦. વાર્ષિક કૌટુંબિક ખર્ચની વિગત આપો.

૧૧. તમારી આવકમાંથી તમે બચત કરો છો ?

હા ☐ ના ☐

૧૨. જો હા તો બચત શેમાં જમા કરો છો ?

૧. બેંકમાં ☐
૨. પોસ્ટ ઓફિસમાં ☐
૩. દાગીના ☐
૪. વિશ્વાસુ વ્યક્તિ પાસે ☐

૧૩. આપના કુટુંબમાં કોઈ વ્યસન છે ?

હા ☐ ના ☐

૧૪. જો હા તો કયું વ્યસન છે ?

૧. _____
૨. _____
૩. _____
૪. _____

૧૫. વ્યસનથી તમારા જીવનમાં શું અસર થાય છે ?

૧. આનંદ આવે છે. ☐
૨. માનસિક શાંતિ મળે છે. ☐
૩. આરોગ્ય ઉપર અસર થાય છે. ☐
૪. કોઈ અસર થતી નથી. ☐

૧૬ આર્થિક આવક મેળવવા કયા પ્રકારનું જીવન ગાળો છો ?

૧. હસ્ત-કર્મ ☐
૨. સ્થિર ☐
૩. મોસમી સ્થળાંતર ☐

૧૭ તમારી પાસે ગરીબી રેખા નીચે જીવતા (બી.પી.એલ.) કુપન છે કે કેમ ?

હા ☐ ના ☐

૧૮ ચુંટણી પંચ દ્વારા અપાતું ઓળખકાર્ડ તમારી પાસે છે કે નહીં ?

હા ☐ ના ☐

૧૯ ચુંટણીમાં કઈ રીતે ભાગ લો છો ?

૧. મતદાન કરવા જાવ છો. ☐
૨. ઉમેદવારી નોંધાવો છો. ☐
૩. કોઈ રાજકીય પક્ષ દ્વારા પ્રાર કરો છો. ☐

૨૦ સંગઠનનો ઉપયોગ કઈ કઈ બાબતોમાં થાય છે ?

૧. ધાર્મિક ☐
૨. રાજકીય ☐
૩. આર્થિક ☐
૪. શૈક્ષણિક ☐

ધાર્મિક પરિસ્થિતિ

- ૧ તમે શુકન-અપશુકનમાં માનો છો ? હા ☐ ના ☐
- ૨ તમે આભડછેડમાં માનો છો ? હા ☐ ના ☐
- ૩ આપ માતૃ-પુજામાં માનો છો ? હા ☐ ના ☐
- ૪ જો હા તો કઈ રીતે આ પુજા કરો છો ?
૧. ધુપ-દીવા ☐
 ૨. મંત્રોચ્ચાર ☐
 ૩. ભજનકિર્તન ☐
 ૪. નૈવેદ્ય ☐
 ૫. ઉપરોક્ત તમામ ☐
- ૫ જો નૈવેદ્ય કરતા હો તો કઈ રીતે ?
૧. વિશેષ ભોગ ધરાવીને ☐
 ૨. પશુ બલી ચડાવીને ☐
- ૬ નૈવેદ્ય ક્યારે ક્યારે કરો છો ?
૧. પ્રસંગોપાત ☐
 ૨. વરસમાં એક વખત ☐
 ૩. માનતા ઉતારવા માટે ☐
- ૭ ભુવામાં માનો છો ? હા ☐ ના ☐
- ૮ જો હા તો સમુદાયનો હોય છે કે નહીં ? હા ☐ ના ☐
- ૯ જો હા તો ભુવા માટેના ધારા-ધોરાણો કયા હોય છે ?
૧. તાંત્રિક વિદ્યાનો જાણકાર ☐
 ૨. વિધિઓમાં પારંગત ☐
 ૩. ધર્મનું આચરણ કરનારો ☐

૧૦ ભુવા દ્વારા કેવા પ્રશ્નોના નિરાકરણની ઈચ્છા રાખો છો ?

૧. કૌટુંબિક સંબંધોનું ☐
૨. તંદુરસ્તીનું ☐
૩. આર્થિક ઉપાર્જન ☐
૪. પુત્ર પ્રાપ્તિ ☐

૧૧ ભુવા શેના દ્વારા પ્રશ્નોનું નિરાકરણ કરે છે ?

૧. ભભૂતિ ☐
૨. જુવારના દાણા ☐
૩. દોરાધાગા ☐
૪. તાવીજ/માદરડી ☐
૫. અન્ય ☐

૧૨ ભુવાઓને ભેટસોગાદો આપવામાં આવે છે ?

હા ☐ ના ☐

૧૩ જો હા તો કેવા પ્રકારની ?

૧. રોકડ રૂપિયા ☐
૨. અનાજ ☐
૩. કપડા ☐
૪. કિમતી ચીજવસ્તુઓ ☐
૫. અન્ય ☐

૧૪ ભુવા દ્વારા આપના સમુદાયમાં શોષણ થાય છે ?

હા ☐ ના ☐

૧૫ જો હા તો કયા પ્રકારનું ?

૧. આર્થિક ☐
૨. શારીરિક ☐
૩. દેવી પ્રકોપના ભય દ્વારા ☐

- ૧૬ પિતૃ કે પ્રેતમાં માનો છો ? હા ☐ ના ☐
- ૧૭ જોર જપટ જેવી પ્રથામાં વિશ્વાસ રાખો છો ? હા ☐ ના ☐
- ૧૮ શું મેલી વિદ્યા હોય છે ? હા ☐ ના ☐
- ૧૯ જો હા તો અન્ય ઉપર ઉપયોગ થાય છે ? એ વાતમાં માનો છો ? હા ☐ ના ☐

○ ○ ○